

Мингиткау Элбрус

- ДОДУЛАНЫ Асият. Кязим – ёмюрлюкню бети.
- КЪУЛЧАЛАНЫ Раузам. Халкъым деген улан.
- САЛПАТЪАРЛАНЫ Мусса. Назмула.
- Рафис КУРБАНОВ. Ата журт. Роман.
- КЪУЛИЙЛАНЫ Хусей. Чам хапарла.

6. 2019

НАРТ СЁЗТӨ

Керти сёз таш жарыр,
Ётюрюк баш жарыр.

* * *

Керти сёз төреди,
Төрдегин да кёреди.

* * *

Бедишли — бедишге уста.

* * *

Кеси — бир чюйре,
Биреуге — бюйре¹.

* * *

Ол кеси — ёлежек,
Кимге не бережек?

* * *

Кесим дерге эркинсе,
Элим демей а — кимсе?

* * *

Кесинги токыгъа,
Душманны жокыгъа санама.

* * *

Кесине жау кесине тау кёрюнюр.

* * *

Кеси элингде — билиминг бла,
Киши элинде — кийиминг бла.

* * *

Кете билмеген кыйтыучу болур,
Эте билмеген айтыучу болур.

---

¹ Бюйре — жонулгъан кязыкь.

Малкъар жазыучуланы суратлау-адабият, жамауат-саясат журналы

1958 жылдан бери чыгъады.

№ 6 (208) ноябрь – декабрь 2019 ж.

Учредители

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Баш редактор
Додуланы А. Т.

Редколлегия:

Бешпайланы Муталип
Берберланы Бурхан
Гадий ланы Ибрагим
Гуртуланы Салих
Ёзденланы Альберт
Ёлмезланы Мурадин
Джуртубайланы Махти
Зумакъулланы Танзиля
Мызыланы Къаншаубий
Османланы Хыйса
Созайланы Ахмат
Табакъсойланы Мухтар
Шауаланы Хасан

**ЭЛЬБРУС
МИНГИ-ТАУ**

НАЛЬЧИК – 2019

Рафис КУРБАНОВ

АТА ЖУРТ

Роман

Экинчи кесеги

1

Жесирге тышкен офицерле Вустрау лагерге кепден-кеп келгенлей турадыла. Ала миллетлерине кере кьуралган легионланы бла батальонланы адамларыдыла. Къысха курсланы бошаганларындан сора, аланы бери жибергендиле. «Итил-Жайыкъ» легионну битеу батальонлары Едлино лагерде татарлыладан бла чувашлыладан кьуралган къауумладыла. Татарлыладан кьуралган легионерлени бир къауумун Познань шахарга, татарлы эмигрант Искандер Яушевни заводуна ашырадыла, анда аскер керекле бла байламлы герман борчла толтурула эдиле. Познань шахарга жиберилген легионерлени асламысы Демблин лагерни «Капут командасындан» эдиле, ала Гайнан кьураган жашыртын биригиуню адамлары болгандыла. Ары Мусаны бир эллиси Назыйф Хадиевни да – Салих Ганиевни эрттегили шуёхун – ашыргандыла. Бу адамлагъа бек жууаплы, кыйын да иш буюрулганды – заводну, не да этип, чачдырыгъа. Муса алагъа дагыда быллай борчну тамамларыкъларын буюрганды – не да этип, поляклы партизанла бла байламлыкъны тохташдырыгъа! Легиондагылагъа партизанла керекли болуп къалсала, алагъа бир тюрлю чырмаусуз чыгъар ючюн.

Алай жашыртын биригиуню кесини энчи штабы болмагъаны саргыш этерча иш эди. Болсада не тюрлю соруу да Демблинден Гайнан Курмашевни юсю бла этилингенди. Сёзсюз, хар затны да Муса бла кенгешип тамамлагандыла. Ангылатыу ишлеге борчлу адамла уа Берлинде «Итил-Жайыкъ» комитетге къошуладыла. «Итил-Жайыкъ» газетни адамларыны Абдулла Алишни, Гариф Шабаевни, Фуат Булатовну, Зиннат Хасановну легионерлеге уллу магъаналары бар эди. Зиннат кеп заманны Берлинни бла Радомну араларында жюрюп, Едлиногъа бек керекли шартланы, жыйышдырып, келтирип турганды. Андан сора да газетни редакциясын бла «Винета» деген татар бериулени радиосун керекли материалла бла жалчытханды. Радио бериулени материалларын Ахмет Симаев хазырлаганды.

«Итил-Жайыкъ» комитетде дагыда татар легион кьуараргъа кёлю бла кюрешген бир миллетчи кьауум ишлегенди. Ала урушха дери окьуна совет властьха кёл ашагъан адамла эдиле. Сёз ючюн, ма была: Шигаб Нигмати, Гариф Султанов, Сабит Кунафин, Раис Самат. Ала Гитлерни болушлугъу бла энчи кьырал кьуарар акьылда болгъандыла. Муса Джалиль аланы кьаты жангылгъанларын айтханды. Ахметвали Менгер, Галимджан Идриси, Къазыйм Миршан кибики эмигрантланы таматаларыны айтханларына ийнанып, аланы тузакъларына тюшгенлерин ачыкъ айтханды. СССР хорланганлай, кеслери энчи кьырал кьуарарыкъларына бош ийнанганларын да энчи чертгенди. Ашыкъмагъыз, хорлау бизники боллукъду дегенди Муса. Ала легионнга кириу бла байламлы ишлени бардыргъан Муса Джалильча, Абдулла Алишча, Ахмет Симаевча коммунистлени кёрюп болмагъандыла. Германияда коммунистледен толгъан концлагерьлени саны жокъ эсе, СССР-де уа Сталинни башчылыгъы бла «халкъны душманына» саналгъан адамладан топпа-толу ГУЛАГ тутмакъалны санын тохташдыраллыкъ туююлсе. Халкъгъа кьырал башчыла берген кьыйынлыкъ чексизди. Бу фашистле, битеу коммунистлени кьырып, СССР-ни халкъларына не насып жашау кьуараяллыкъдыла? Гитлерчиле жанлы болгъанлы ол соруугъа сагъыш иш этген болурламы? Ол эм башха соруула Мусаны тынгысыз этедиле.

Немециле Вустрада татар легионлагъа таматалыкъ этерге жесирге тюшген Шигабетдин Нигматуллинни саладыла. Ол, 1941 жылда ноябрьде Волховда баргъан кьызыу урушну кезиуонде кьуршоугъа тюшюп, фашистлени кьолларына жесирге тюшеди. 1913 жылда Сибирьни Омск областында Речник деген татар элчикде туугъанды. Школда устаз болуп ишлегенди. Кьызыл аскерге чакъырылынып, урушха дери кичи лейтенант чыннга дери кьуллукъ этген эди. Совет властьха нек кёл ашагъанын киши билмейди. Кьагъытда соруулагъа жууап жазгъан заманда «жесирликге кесим тюшгенме» деп жаза эди. Дагыда школну директору болуп тургъанын энчи белгилегенди эм аскер чынына уа тамата лейтенантма дегенди. Сора назмула жазгъанын да айтханды. Ол хапарны Муса Джалильге Рахим Саттар биринчи тюбеген кюнлеринде окьуна айтханды.

Мусаны бла Саттарны бирге ол Шагабетдин тюбешдиргенди. Шигаб Нигматуллин поэт Муса Джалиль Вустрадагъа келгенин эшитгенлей окьуна, аны бла ол кюн окьуна танышыргъа сёз берди кесине. Ол жесирде тургъан татарлыланы башчылары кьадарында кесини ким болгъанын билдирирге суюдю. Болсада ол жесирдегилени арасында намысы жюрюген адам туююл эди. Кеси да кьатындагыыладан бек кьоркьганлай жашагъанды. Ала бла сёлеширге базынмагъанды, ышаннгысыз адамланы кёз туураларындан ташаракъда болургъа кюрешгенди. Махтаныргъа уа бек суйгенди.

– Келчи, Муса абый, мен сизни энтта бир адам бла шагъырей этейим, – деди Шигабетдин, Муса бла саламлашханындан сора. Ол, тегереги шинжили чыбыкъла бла бегитилген бурууну ичине кирип, алайда кёрюнюрге кёплеге эркинлик берилмеген жерге элтди Мусаны. Андан

ары уа татарлы легионну адамларына билим берген, кѣп затха юйретген барак таба ѳтдюле.

Баракда Гитлерни «Майн кампф» деген китабыны юсюнден дерс бара эди. Устаз а Галимджан Идриси, Шигабетдин Нигматуллинни биргесине келген тыш адам болгъанын ангылап, окъутхан адамларына къолю бла ѳрге туругъа керек болгъанларын ангылатды.

– Олтуругъуз, олтуругъуз! – деди Шигабетдин, сора Галимджан таба бурулуп, былай сорду: – Устаз, Рахим Саттарны дерследен бир кесек заманчыкъгъа эркин этапырмы эдигиз?

Рахим олсагъат окъуна таныды Мусаны. Ала, устаз эркин этгинчи окъуна, бир бирге ашыгъып, къаты къучакълашдыла. Рахим Саттар урушха дери Къазанда жаш тѣлнюю газетини редакциясында ишлеп тургъаны себепли, Мусаны иги таныгъанды. Ала устазны ишинден чыр-мамаз акъылда тышына чыкъдыла.

Рахим, Уфа губернияны Шешмин районуну Тѳбен Хазрет элинде Сулейман эфендини юйюрюнде туугъаны себепли, сабийликден окъуна кишиден къоркъа билмегенди, ѳхтем болгъанды, кеси айтхан болмаса, башха айтханны этерге унамагъан жашчыкъ болгъанды. Школгъа жюрюген заманында устаз аны къылыксызлыгъын кѣтюралмай, балакъала бла тюйгенди. Устазны алай этгенин бла ол окъууну къояды, ахырында школгъа бармай тохтагъанды. Алай бла атасына аны Уфагъа элтирге эм орус школгъа окъургъа салыргъа тюшдю. Хар затны да билирге сюйген жаш анда окъургъа кѣл салады. Комсомол жашаугъа да эс бурады. Газетни редакциясына материалчыкъла жиберип да башлайды. Кесини биринчи назмуларын да басмалап тебирейди. Къызыл аскерде къуллугъун бошاپ къайтхандан сора, юйдегили болады. Уруш башланганлай а, фронтха кеси ыразылыгъы бла кетеди. Къазанда уа эки сабийи къалгъанды – Иль бла Алсу. 1942 жылда 27-чи июньда Въязманы къатында жесирге тюшеди. «Итил-Жайыкъ» деген ат бла татар легион къуралады деп эшитгенлей окъуна, Рахим арсарсыз жазылады ары.

– Муса абый, сен да мындамыса? – деп сорду Рахим, Муса Джалильни къарындашыча къучакълай.

– Кимни тюбетмеди Вуэтрау бир бирге! – деп, къууанчлы къошду Шигабетдин, бу экисини тюбешиулеринде аны да къыйыны болгъанын ангылай.

– Не этериксе, къадар алай болса, – деди Муса. – Артха сау къайтсакъ, къалгъан нѳгерлерибиз бла Къазанда тюбеширбиз.

– Аллах айтса де, – деди Муса.

– Нигматуллин къарындашчыгъым, Аллахны къатышдырма бу иште, – деди Рахим кесинден жаланда бир жыл гитче болгъан Шигабетдиннге.

– Рахим шуѳхум, манга къюлгенинги къойгъан эт. Мында оноу мени къолумда болгъанына артыкъ бек къууанмагъыз. Мен болмасам, мында кѣп заманны дуния азабын къаллай бир сынарыгъыгъыз белгисиз эди. Мен сизни Демблинден Вуэтраугъа келтирдим. Сизни мындан Седль-

цеге иймей, бир жылыракъ жерге, иш да азыракъ, тынчыракъ болгъан жерге ашырыр акъылдама.

– Сау бол. Игиликни алай кѣп адам ангыламайды. Сен да – назмучу, биз да – назмучула, биз бир бирибизге болушургъа борчлубуз.

– Мен да алай акъыл этеме. Тамбла бери бир уллу къонакъла келликдиле – къыралны кюнбатыш жерлерини министри Розенберг. Алай бла, аны ызындан сизни Берлиннге ашырыргъа суюме. Анда «Итил-Жайыкъ» газетни редакциясында ишлериксиз. Муса абый, сизге да Берлиннге эртте барыргъа керек эди.

– Кертиси бла да, Шафи абый, баям, мени эрттеден бери сакълай болур. Тейри, барыргъа керек болур, – деди Муса. – Ма бюгюн газетибизге ишлерге алаамат адам тапханбыз. Алайды да, заманды!

– Бек иги, – деди Шигабетдин. – Манга жумушларым бла барыргъа заман жетди. Сизни документлеригизни да хазырларгъа керекме. Мени акъылыма кѣре, Германияда ишлерге угъай дерик болмазсыз?

– Ол деген не сѣздю, бек ыразыбыз Германияда ишлерге, – деди Рахим. – А-а, унутуп къоя эдим: Шигабетдин эфенди да белгили поэтди. Бизни адамды! Татар газетледе Шигаб Нигмати деген ат бла басмаланады.

– Сиз айтханча, белгили поэт да туююлме. Кѣбюсюнде кесиме деп жазаргъа кюрешеме деп, чыгъардан алгъа былай къошду: – Охо, мен барайым. Сиз ушагыгъызны бардырыгъыз. Эрттеден бери бир бирни кѣрмеген нѣгерлени айтырыкълары да болур.

– Сау бол, Шигаб эфенди, – деди Рахим, сора кетип бара тургъан Шигабны ызындан шыбырдап, былай айтды: – Сени бла игиди, сенси а – андан да иги...

– Муса абый, сизде уа не жангылыкъла? – деп сорду Джалильден.

– Мени акъылыма кѣре, этиллик ишибиз сизде да, бизде да бир кибикдиле, – деди Муса. – Былайда, мени акъылыма кѣре, шош ушакъ этерге онг барды. Сени акъылынгда болгъанны билирге боллукъмуду? – деп, соруугъа соруу бла жууаплады.

– Бу жаханымле азабы жерден теркирек къачаргъа бек суюе эдим, Муса абый. Легионнга да, тап тюшгенлей, къачаргъа деп, аны ючюн жазылгъанма.

– Эркинлик ючюн кюреш бардырамыса? Мында кюреш бардырыргъа суюмеймисе?

– Ким бла эм къалай кюреширге керекбиз?!

– Фашистле бла. Бизни адамларыбыз легионнга аны ючюн жазылгъандыла.

– Да ала да, менича, бир онг болгъанлай, къачар умутдадыла.

– Къачарча онг, билмей тургъанлай окъуна, чыгып къалыргъа боллукъду. Рахим шуѣхум, кюреш бардырыргъа керекди! Берлинни миллет комитетни кесини «Итил-Жайыкъ» газети чыгъады. Анда бизни ышаннгылы жашларыбыз ишлейдиле: Абдулла Алиш, Гариф Шабаев, Фуат Булатов... Сиз да алагъа къошулсагъыз, бизде болгъан кючге жан

жетмез. Газетни магъанасын санга айтып ангылатыр кереклиси болмаз. Аны болушлугъу бла биз, адам айтып тауусмазча, хайырлы ангылатыу эм юйретю ишни бардырып, легионну аскерчилерин сауутларын фа-шитлеге къажаяу сюетирге онгубуз боллукъду. Берлинде «Винета» деген радиостанция барды. Ахмет Симаев анда ишлейди. Бир кюннге жарым сагъат барса да, анда татар тилден бериулени бардырады. Сен, баям, биле болурса Гайнан Курмаш поэтни. Ол да бизни бла биргеди... Иши-бизни болумун ангылатдым санга, баям. Бизни арабызда дагъыда башха ышаннгылы адамла бардыла. Биз, сен ангылаганнга кёре, миллет коми-тетни жашыртын ишлери бла кюрешебиз. Алай бла, биз бирге дунияны башын тюбюне айландырлыкъбыз.

– Хау, бек сейир хапар айтдыгъыз? Мен кесим а комитетде къаллай борчну толтурургъа керекме?

– Сени шуёхунг Шигаб санга иш табаргъа айтды да. Газетни редак-циясында иш жетерикди. Материалла жазарса. Газетни жесирде тургъан адамларыбызны барысына да бередила. Хайт десек, жесирде тургъан адамланы барысын да бизни жанлы этерге къолубуздан келликди. Алай аны тыш адамладан бир дерге бири билмезге керекди! Жашыртын би-ригюге ким киргенини юсюнден аны башчыларындан сора бир киши да билирге керекмейди.

– Алайды, букъдуругъа керекди. Алайсыз бир зат да боллукъ тую-юлдо.

– Хо, сора келишдик. Шигаб айтхан керти эсе, тамбла бизге немец паспортла берликдиле. Биз башыбызгъа эркин инсанла боллукъбуз эм Германияны хар жеринде да болургъа эркинлигибиз барды.

– Иншаллах, алай болсун!

Экинчи кюн эрттенликде лагерье бир эсде болмагъан къымылдау башланды. Къалай эсе да казарманы жесирдегиле жашагъан, окъугъан бёлюмлени къабыргъаларына немец эм орус тилледе жазылгъан чакъырыу къагъытланы жабышдырдыла. Жоллагъа юзmez къуйдула. Ашы-гъышлы лагерьни къабыргъаларын тытыр бла сюртдюле: таш юйлени да, агъач юйлени да. Бу кюннге дери зыккыл кийинип тургъан къауум жесирчилени эски кийимлерин тыш къыраллы аскерчилени юслеринден тешилген жангы аскер кийимлеге алышындырдыла, жангы къайишден аякъ кийимле да бердиле. Тюш азыкдан сора лагерьни къабакъларында жылтырауукъ къара женгил машинала ичлеринде да уллу чынлары бол-гъан аскерчилери бла кёрюндюле. Бир машинаны ичинден чал башлы генерал тюшдю. Аны къатында ары бла бери чабып айланган офицерле гурт тауукъну балаларына ушай эдиле. Ала, бирде алгъа бара, бирде артха къала, онга-солгъа бара, жесирдегиле бла танышыргъа кюрешип, аланы жашау турмушларын сора эдиле. Казарманы тегерек айланып, генерал лагерьни таматасы оберштурмфюрер Френцель бла комендату-раны межямы таба тебиредила. Изы бла рейхсминистрни буйругъу бла легионерлени бирем-бирем комендатурагъа аны бла ушакъгъа чакъырып башладыла. Ушакъгъа чакъырыллыкъланы ичинде Муса да бар эди.

Мусаны Хайнц Унгляубени да чакъырмагъан Рейхстагны къуллукъчуларыны бири ушакъгъа чакъыргъанларында, ол нени юсюнден сакъыш этерге билмей къалды. Муса кабинетге киргенлей, сёзню татар тилде Розенберг башлады: «Къалайсыз, Муса эфенди?». Къуллукъчуну татар тилде сёлешгени Мусаны бир кесек абызыратды, болсада Муса анга жууаплады: «Жокъду хатам». Аны жууабын тилманч немец тилге кёчюрдю. Ол себепден Розенберг ол төрт сёзден сора татар тилде жукъ билмегенин Муса ангылады. Аны бла бирге Муса тилманч тиширыуну бет тюрсюнюне кёре, татарлы болгъанын ангылады, ол татарча, тили сынмай, иги сёлеше эди. Кёчюрген айтымларына кеси да сёзле къоша эди. Рейхсминистр белгили татарлы поэт бла ушакъ этеригин иги билгени себепли, ол тюбешиуге иги хазырланган эди. Муса аны алайлыгъын бек иги ангылагъан эди, бютюнда аны столунда фон Менде кеси ишлеген илму китапханадан келтирген китапларын кёргенде. Сёзсюз, Розенберг Мусаны китапларын окъумагъанды, аны магъаналарындан да хапары жокъду. Алай ол китапланы кёплюгюнде Розенбергни Мусагъа берген намысы кёрюне эди. Ол кеси да Германияда национал-социалист партияны юсюнден бир къауум китап жазгъаны себепли, Ючюнчю Рейхни политика жаны бла биринчилерине саналгъанды. Ол жазгъан китапла Гитлерни чюйютлюле бла уруш бардырыргъа кёллендиргендиле. Гитлер «Майн кампф» деген китабында Розенбергни кёп оюмуна таянганды.

– Кёремисиз, мен сизни китапларыгъызны кёз туурамдан кетермей тургъанымы? Жюйюсхан Гумеров, мени, чыгъармачылыкъ иш бла кюрешген адамча, сизге хурметим уллуду, – деп, рейхсминистр аллында китапланы кёргюзтдю. – Сиз а, мени акъылыма кёре, алыкъа мени китапларым бла шагъырей болгъан болмазсыз?

– Жарсыугъа, угъай, – деди Муса. – Не зат жазасыз: поэзиямы, прозамы?

– Мен илму китапла жазама. Аланы баш темалары – идеология, философия. Чюйютлюлени тарыхларын бек терен тинтгенме, сионизмни идеологиясыны бек уллу устасына санайма кесими. Кертисин айтханда, мен миллетчиме. Билемисиз, Россейни чюйютлюле тюр этгендиле. Жарсыугъа, къачан эсе да бирде Ленин къуллукъгъа бизни болушлугъубуз бла тохтагъанды. Аны къалмукъ-татар къаны болгъаны белгили жерни алады. Россейде ол большевик чюйютлюлеге уллу онгла къурагъанды. Биз, арийицле, алагъа къажу бардырабыз урушну. Жаланда бизни хорламыбыз келтирирге боллукъду Россейни халкъларына баш эркинлик.

– Жюйюсхан Розенберг, къалай жангылгъаныгъызны ангыламайсыз, нек дегенде россей жашауну болумларын ангыламай айтасыз ол сёзлени.

– Билирге сюе эсегиз, мен 1941 жылгъа дери СССР-ни оноунда тургъан Эстонияданма. Туугъан да Таллинде 1893 жылда этгенме. Мени атам немецли эди, чурукъчу болуп ишлегенди, анам а – Петербургдан, француз гугенотладан. Окъугъан Таллинде бла Ригада этгенме, къурулушчу усталыкъны, ызы бла уа Москвада бийик техника колледжде

билим алганма. 1918 жылгъа дери Москвада жашагъаным себепли, Россейде, Москвада, большевикле этген тюрлениулени кеси кезюм бла кергенме. Хау, Россейни тюрп этген большевиклени башчылары уа чойютлюле эдиле. Ол чойют болшевикледен къутулгъаным ючюн, бек насыплыма.

– Чойютлюлени тарых жолларын бек иги билгенинги айтдынг. Чойютлюлени бла татарлыланы арасында байламлыкларыны юсюнден а бир зат билемисе?

– «Татарлы туугъан кюн чойютлю жилигъан этгенди» деп, бир чам эшитгенме. Алай татарлыланы бла чойютлюлени жууукълукларыны юсюнден а зат да билмейме. Баям, ол да аллай бир чам болур.

– Тарых бла кюрешген алимлени араларында тюрлю-тюрлю оюмла жюрюйдюле. Бирлери, татарлыла хазарлыладан жаратылгъандыла дейдиле. Хазарлыла уа эрттегили чойютлюледен жаратылгъандыла деген оюм жюрюйдю. Ол оюмла алай къатыш болгъандыла, не айтыргъа биллик туюлсе. Бир оюмгъа кере уа, татарлыланы бла чойютлюлени ата-бабалары хазарлыла болгъандыла деп.

– Ха-ха-ха! Жюйюсхан Гумеров, сени бла ушакъ этген алай игиди. Кесигизни оюмларыгъыз бла мени да хорладыгъыз. Сиз, баям, алай сунама, бек жигитсиз эм кеси миллетигизни бек сюесиз. Бизге сизнича сагъыш этген адамла керекдиле. Шафи Алмасны «Итил-Жайыкъ» газетине редакторгъа сизден тийишли адам жокъду!

– Сау болугъуз, манга аллай уллу багъа бичгенигиз ючюн, алай мен ол ишни жаратмайма. Манга баш эркинлик керекди. Шинтикни да, къуллукъну да суймейме. Мен чыгъармачылыкъ бла кюрешген адамма, поэтме.

– Ангылайма, ангылайма. Болсада сени кибик адамланы мында тууу бир тюрлю низамгъа келишмейди, – деди Розенберг, сора комендантха буйрукъ берди: – Эшитемисиз, оберштурмфюрер Френцель?! Тамбладан кеч къалмай жюйюсхан Гумеровну Берлиннге ашырыгъыз!

2

Тюркге Ахмет Тимерни, патчакны ашыргъанча, омакъ ашыргъанларындан сора, «Арада татар келечиликге» да, «Итил-Жайыкъ» комитетге башчыгъа да, «Итил-Жайыкъ» газетни редакторуна да Шафи Алмасны салдыла. Ол адамны бетинде къууанчына, жюрюшюне кере, кеси жашауу бла бек ыразы эди. Ол къайры барса да, ким бла селешсе да, бир уллу иш тындыргъанча, кесин хар кимден да ёрге тутта эди. Кертиси бла да, оноу эте билгенине уа сылтау жокъду: ишлей да биле эди, жашау къадарын да къайры суйсе, ары бура эди. Политика жанындан ангылауу, билими да терен болмагъанлыкъгъа, кесине керекде къуллукъчулагъа жалына да, тил эте да билгенди.

Ма бусагъатда болгъан болумну да, Муса бла Саттарны комитетге келгенлерин, кесини муратлары бла байламлы ишле бла хайырланыргъа

ашыкды. Нек дегенде бу экиси бош адамла туююлдуле, татар халкыга эрттеден белгили адамладыла. Бири – фахмулу поэт, битеу татар жазычуланы таматарлары, экинчиси – дунияга айтылган журналист, жаш тёлую ара газетини тамата редакторуну экинчиси. Андан сора да экиси да – айтхылык поэтле. Муса Джалиль Германияда жесирде турганлай, Къазанда, ол жазган либреттога кёре, «Алтынчач» деген операны салгандыла. Ангыларыкы туююлсе бу Советлени... Жесирге тюшгенле «халкыны душманыдыла» дейдиле, алай болганлыкыгауа, татар театрны сахнасында саладыла. Баям, билмегендиле Мусаны жесирде болганын. Билселе, операсын саллыкымы эдиле!.. Кертисин айтханда, иш анда да туююлду. Ол операны иеси болганды бек бийик багъа да, намыс да! Шафи Алмасны алтын чалдишинде ма аллай сейирлик жырчы къанатлы жашайды!

«Бюгюн окъуна багъалы къонакъланы барысын да жыйып, тюш азыкыга тынгылы хант къанга къуарарга керекбиз. Битеу кёрсюнле мен ким бла байламлыкык жюрютгеними!» – деп, сагъыш этип, кесини болушлукъчусу Афзал Фатхуллинге кычырды.

– Тынгылайма, Шафи абый, – деди Афзал, кабинетге кире.

– Афзалетдин къарындашчыгым, энтта да бир иш этерге керекди. Бусагъатдан бизге чабып бар да, Аминага, бюгюн абый юйге бек сыйлы къонакъланы чакъырлыкыкы де. Хазыр болсун. Мафтуха да чайга губадияла, хыбыртла эм башха татлы затла этсин. Алай бла, бир аягъын – анда, бир аягъын – мында! Хар нени да этип бошаганлай, терк окъуна артха къайт. Дагъыда башха ишле да бардыла. Ма санга ахча, артха келе, тюкеннге къайтып, юч «тюрк жашчыкъланы» шешаларын сатып алырса.

Шафи хуржунундан бохчасын чыгарып, Афзалга ахча санап берди.

– Столда жаланда тюрк чагыр болганын кёрселе, жанларына тиймезми къонакъланы? Ма энтта ахча, бир шеша виски да ал. Уллу къуллукълары болган къонакъланы да чакъырырга керекбиз. Алагъа уа хант къанга ашдан, ичгиден ууала турурга керекди. Ангыладынгмы?

– Ангылаганма, Шафи абый. Охо, къачдым мен!

– Тохта! Тохта! – деп кычырды Шафи, эшик таба чапхан болушлукъчусун тыя. – Жолда бара, «Винетага» къайтып, Шамсия ханымы да чакъыр къонакыга. Аны эри Идриси эфендини уа телефон бла кесим чакъырма. Аны да айтырса Шамсия ханымга. Хо да, чапханлай бар!

Афзал кетгенден сора, Шафи отоуда ары бла бери барганлай турду, кеси кеси бла ушакъ этгенлей.

– Ким къалды, чакъырылган тийишли адам болуп? Унгляубени чакъырылган керекди – ол бир. Андан да сыйлы адам барды – Герхард фон Менде! Ала бек сыйлы къонакыла боллукъдула. Баям, кеслери да бирем-бирем келирле, татарлылагъа ушаш биргелерине такмакы тагып айланмазла.

Герхард фон Менде профессору, тюрк халкыла бла байламлы Рос-сейде Институтну уллу алими. Ол Институт уруш башланьрны аллында Германияда тыш кыралланы тинтиу бла байламлы кыуралгъанды. Ол Институтну башламчылыгы бла анда тюрк-татар китапхана да ачылгъанды. Ол ишле бла Ахмет Тимер кюрешгенди. «Бек уллу умуту да болгъанды, битеу дунияны да алыргъа деп. Аны себепли кюйгенди...» – деп сагъыш этди Шафи, кесини досун эсине тюшюре.

Ол, телефонну чолпусун кыолуна алып, кеси аллына сагъыш эте: «Галимджан эфенди Индрисиге селеширге керекди. Мусаны ашыргъан болурламы? Сорургъа керекди. Бирге келселе эди, иги боллукъ эди».

Бир кесекден телефонну чолпусунда ауаз эшитилди: «Ал-ло, мен Идриси эфендима. Тынгылайма».

– Салам алейкум, Галимджан эфенди! Санга комитетден Шафи Алмас шуёхунг селешеди.

– Тынгылайма, Шафи эфенди.

– Кыалайсыз анда, тынч-эсенмисиз, Галимджан эфенди?

– Хар зат да тапды, Аллахха шукур. Сизде уа не жангылыкъ барды?

– Бизде да хар зат да игиди. Мында биз бир ишни алгъанбыз кыолгъа, Галимджан эфенди. Муса Джалильни бла Рахим Саттарны Берлинге атланганлары бла байламлы, бирге жыйылып, алгъыш сёз да айтып, бир чай ичерге акыыл этгенбиз. Сизни, сыйлы кыонакыныча, жеригиз тёрде боллукъду. Келаллыкмысыз бизге?

– Да, аллай бир затны да кыурап, кыйналмасагъыз боллукъ эди.

– Энтта бирге бир олтуруп, ушакъ да этербиз. Эрттеден бери бирге тюбеп, кереклисича хапарлашмагъанбыз, бютюнда бир бирибизни юйюне барып. Солугъан этербиз. Жашауда кыуру ишлеп турмай, бир кесек солургъа да керекди.

– Алай Шамсия джинги... ол...

– Шамсия ючюн кыйгы этмегиз, Галимджан эфенди. Аны да чакыргъанбыз. Аллах айтса, ол да келликди.

– Алаймыды? Охо, алай эсе, мен да барырма. Сагъат неге жыйылыкдыла кыонакыла?

– Да ишден сора. Дагъыда сыйлы адамларыбыз жюйюсхан фон Мендени бла Унгляубени да сакълайбыз.

– Ол даражада окыунамы этериксиз кыууанчыгъызны?

– Хау, Галимджан эфенди. Кеси жырларыбызны да жырларыкыбыз. Дагъыда башха затла да боллукъдула.

– Аны уа сиз сыйгеннге кёре. Алай татар жырларыбызгъа уа тансыкъ болгъанма – ол ишни жаратама.

– Галимджан эфенди, унутуп кыоя эдим сизге бир затны сорургъа. Анда бизни жашларыбыз Муса бла Рахим кыалайдыла? Шигабетдин Нигматуллин эфенди тюнене айтханнга кёре, тамбла алагъа немец паспортла берип, Берлинге ашырлыкдыла. Ала жолгъа тебиреген болурламы? Кетмеген эселе, аланы да ала келсенг, бек иги этерик эдинг.

– Болсун. Мен хар затны билирме да, анга кёре этербиз. Кетмеген эселе, мени машинада алагъа жер табыллыкъды.

– Аллах болушсун! Бек сау бол, Галимджан эфенди. Сизни сакъ-лайбыз!

Шафи, телефонну чолпусун жерине салып, терезеге жууукъ келип, аны жабыуун эки кьолу бла да табыракъ этди. Сора уллу кьонакълардан ким чакъырылмай кьалгъан болур деп, сагъыш этип тебиреди.

– Кьаллай телиме мен! – деди ол, кьолу бла мангъылайына ура. – Аз кьалды ансы, Тюркно бек бай адамларындан бири Ахметвали Менгерни унутуп кьоя эдим. Галимджан Идриси бла Ахметвали эфенди – экиси да Къазахстанны Кызыл Яр шахарындандыла. Ахметвалини чыкъгъан жери Менгер деген элденди, Заказаньядан, аны себепли тукъумлары тёлюден-тёлуге Менгерле деп барадыла. Галимджан Идриси уа Бавлылыды.

Шафи, кеси аллына сёлеше, телефонну чолпусуна энтта кьолун узатды: «Бек иги боллукъ эди, бусагъатда Ахметвали эфенди Германияда эсе. Ол ары терк-терк барыучуду: бир кюн – ары, бир кюн – бери. Ол бир кюн кьалып, экинчи кюн анда болуучу «Ульрих Мейер» фирмагъа бир сёлешейимчи».

Уруш жыллагъа дери Ахметвали Менгер кёп заманны ичинде быллай кьыраллада ишлегенди: Манчжурияда, Монголияда, Тюркде, Германияда. Алай бла ол, кёп ахча кьоллу болуп, уруш башланган кюнледе уа «Ульрих Мейер» фирманы таматасыны кьууллугъунда ишлегенди. Ол фирма Швейцарияны Лузер шахарында орналгъанды. Кеси да Германияны «Мерседес» машинасын чыгъаргъан Мелчерс компанияны кьолундады. Ахметвали «Итил-Жайыкъ» комитетни бек бай эм чомарт келечиси болгъаны себепли, жесирде тургъан татарлылагъа эс тапдыргъанлай турады. Ол жесирде тургъан татарлылагъа болушлукъ этиуню кесини борчуна санагъанды. Болушлукъну уа «Къызыл жор» биригиуню эм комитетни юсю бла этгенди.

Шафи Алмас ол айтхылыкъ адамны кьонакъгъа чакъырмай кьояргъа амалы жокъ эди. Насыпха, Ахметвали эфенди бюгюн Германиягъа келирге керекди. Телефон бла сёлешген адамына Менгер эфендини нек излегенин анга билдиририн тиледи. «Жарсымагъыз, бек ыразы болуп билдирирме тилегигизни», – деди Шафиге телефон бла сёлешген адам.

Тюз ол кезиучюкде эшик юсюнде ичинде да шеша таууш этген уллу хуржуну бла Афзал Фатхуллин кёрюндю.

– Неди бу? – деди Шафи, хуржунну кёргюзте.

– Да кесигиз айтхан эдигиз да, тюрк чагъыр бла виски алыгъыз деп.

– Кет, гаккыбаш! Мен санга аланы жолда бара ал да, юйге кьайтар деп айтхан эдим да. Мен быланы мында не этерикме?

Афзал, абызырап, артмакъны ичиндегилени тышына чыгъара, терлигин ангылай, былай сорду:

– Кьайры салайым быланы?

– Ма бери сал! – деп кычырды Шафи, эки бут арасын кьагъа.

– Тохта! Къайры кетип бараса!?

– Да юйге элт деген эдигиз да.

– Элтирсе, элтмей а. Тохта бир кесек, – деп, Шафи, къолуна къагъыт бла къалам алып, бир затла жазып башлады. Ызы бла жазгъан къагъытын Афзалгъа, узатып, айтды: – Жюйюсхан Унгляубеге бла фон Мендеге тюберге керексе. Министерствогъа бла Институтха барып, бу къагъытланы тюз къолларына тутдур.

Ала экисини да къууанчха чакъырылгъанларын билдирген къагъытла эдиле.

– Ма, ал. Была чакъырыу къагъытладыла. Кеслерини къолларына бер. Къайда да жангылгъан иш этерсе. Алгъа, кабинетлеге аланы кё-тюрюп айланмай, шешаланы юйге элт. Сен тели.

Шафи къагъытланы кесини болушлукъчусу Афзалгъа тутдуруп, аны эшик къатына дери ашырып, кеси да ишчи нёгерлерини ишлерине къараргъа тышына чыкъды. Ол юйюнде жыйылыууна Гариф Султанны, Киям Галиевни, Раис Саматны, Сабит Кунафинни да чакъыргъанды. Раисни уа ишлеген жерине чакъырып, хапарлашыргъа сюйгенин билдиргенди.

Раис Самат Ахмет Тимерни комитетде ишге тохташдыргъан адамды. Ахмет Тимер а аны узакъ жууугъуду. Раисден къоркъаракъ окъуна болады. Шафи аланы къалай жууукъ жетгенлерин иги билмегенликге, ол шартдан къоркъа эди. Нек дегенде Шафи ол экисини бирге иги болгъанларын терк-терк кёрюп тургъанды. Ол себепден хар заманда андан бир жанлыракъда туругъа къурешеди. Афзал къатында болмагъан сагъатда уа анга ууакъ жумушла да этдириучю эди. Ма бюгюн да ол аны бек сыйлы адамларындан бирлерине Искандер эфенди Яушевни чакъыра жиберди. Ол чакъырыу къагъытны хазыр этди да, Раис Саматны къолуна тутдурду. Къагъытха къатынынгы да ала кел деп къошуп, Саматдан чакъырыу къагъытны Яушевни юйюне элтиригин тиледи.

Бир кесек замандан, тюшден сора, «Итил-Жайыкъ» комитет эм «Арада татар келечилик» болгъан Ноенбургштрассе орамны онтёртюнчю юйюню къатына «Хорхъ» маркалы жангы къара машина келип тохтады. Аскер кийимлери болгъан шофер жаш машинадан чартлап чыгып, кесини жанындан арт эшигин ачды. Андан мор къатышлы костюму бла, ызыкълы боюнчагъы бла алаша бойлу, орта жашаулу эр киши чыкъды. Экинчи этажны терезесинден тышына къарап, Шафи Алмас терк окъуна Муса Джалильни таныды. Машинаны башха эшигинден дагъыда экеулен тюшдюле. Аладан бири Шафи иги таныгъан адам Галимджан эфенди эди, экинчиси уа – Рахим Саттар. Анга бир отузгъа жууукъ бола болур эди. Юсюнде да – лейтенант чыны бла аскер кийимлери. Ол, кесини жукъ этмей тургъанына жарсып, сыйлы къонакъла тюбер ючюн, теркирек арбазгъа чыгъаргъа ашыкъды.

Шафи Мусадан кёзюн алмайды. Хайнц Унгляубе бла бирге Демблин лагерге баргъанында кёрген Муса туююлдю ол – иги да тюрленгенди. Бет къаны ким да сукъланырча, саулугъу да игирек болгъанча кёрюне

эди. Ол заманда юсюнде кийимлери да, машокга сом атханлай, уллуракъ бола эдиле, нек дегенде ол аны кийимлери туююл эдиле. Бюгюн а бек омакъ кийинипди, аягында – жангы чурукълары, кеси да къатын аллыкъ жашха ушап. Алай бла къонакъла, бир бирлери бла саламлашып, ушакъ да, кюлген да эте, экинчи этажгъа кётюрюлдюле. Анда уа «Итил-Жайыкъ» газетни редакциясыны бла комитетни адамлары коридоргъа чыгып сакълай эдиле быланы. Муса бла Рахим антлы шуёхлача Алиш бла, Гариф Шабаев бла, Фуат Булатов бла да къучакълашдыла. Муса Гариф Султановну терк окъуна таныгъанлыкъгъа, аны бла сууукъ саламлашды. Гариф да, анга артыкъ бек жан атмай, кесин ёхтем тутады. Анга дагыда юч-тёрт адам къол узатдыла, кеслерини атларын да айта.

– Мен Киям Галиевме, – деди биринчи саламлашхан.

– Бу мени экинчимди газетни редакциясында, – деди Шафи Алмас, Киямны къолун Мусаны къол аязында тута, дагыда газетни редакциясыны экинчи ишчиси бла ашыгышылы танышдыра бизни. Бу газетни литература жаны бла ишчисиди, тилманч Галимджан Бахтиков.

Рахим бла да къол тутушуп саламлашдыла барысы да.

– Жашла, бюгюн бизде къууанчды. Бизге бек сыйлы къонакъла келгендиле. Аланы намысларына не уллу байрам да артыкъ боллукъ туююлдю. Ишден сора барыгъызны да юйде сакълап турлукъма, – деди Шафи, къууана, къол аязларын бир бирге ышый. – Мен бусагъатда сыйлы къонакъланы юйге элтейим, сиз а ишден сора барыгъыз да бизге келигиз. Мени юйюм Хафельштрассе орамдады.

– Биз дамы барыргъа керекбиз? – деди Фуат.

– Келмей а, сиз да, – деди Шафи, сора масхара эте къошду: – Сизни шуёхларыгъыз да келгендиле. Шуёхлагъа уа шуёхланы къатында хар заманда да жер табыллыкъды, жүреклеригиз ачыкъ болсун ансы. Мени къызларым кепдюле, кишини да жанына тиймезбиз. Жашланы игилери уа эл тюбюнде атылып айланмайдыла.

– Да алай эсе, Шафи эфенди. Мен энтта да бир-эки шуёхуму чакъырыргъа сюе эдим, эркин этсегиз эди? Ала мында, Берлинде, комитетни ишин этген адамладыла, – деди Муса.

– Келсинле, келмей а! Андан ары кесигиз суйгенча этигиз хар нени да. Байрамла да хар кюнден болмайдыла. Да охо, багъалы Галимджан эфенди бла Муса шуёхум, келигиз машинагъа!

Ала тёртеулен болуп, къара «Хорхъ» машина таба атландыла.

Барысы да кабинетлерине чачылгъандан сора, Алиш, Гариф, Фуат, Киям, Галим редакцияны адамлары бла кенгеширге суююп, аланы ишчи жерлерине тебиредиле.

– Жашла, къызгъанч Шафи бюгюн нек эсе да чомарт болгъанды. Бизге да аны чомартлыгъы бла хайырланыргъа керекди, къууанчны бирге ётдюрюрге, – деди Гариф. – Телефон бла «Винетагъа» сёлешип, Ахметни да бери чакъырыргъа керекбиз. Муса эркинлик алгъаны себепли, Зиннатны бла Фаритни да. Жарсыугъа, Баттал бла Курмаш Берлинде жокъдула ансы, ала болсала уа, бек иги боллукъ эди.

– Бу затны алгъаракъ билген болуп, тюнене алагъа билдирсек, ма бюгюн ала мында боллукъ эдиле. Хо да, хата жокъду, дагъыда болурла быллай къууанч кюнле, – деди Алиш.

3

Шафи Алмасны кѣп къатлы юю Берлинни арасында Хафельштрассе орамында, Рихард Вагнер майдандан узакъ болмай орналыпды. Айтылган хапар тюз эсе, Шафини юйюнде 248 отоу барды. Аладан ол иги хайыр тюшюргенди. Аланы кѣбюсю «Арада татар келечиликни» келечилерине деп къонакъ юйлеча хайырланылгъандыла. Мында орналган газетлени, журналланы ишчилеринден ай сайын Шафиге аз хайыр тюшмегенди. Кесини юйюрю ючюнчю этажда жашай эди. Шафи кесини ишчилерини бир къауумун да анда орнатханды. Юйюрю турган ючюнчю этажны жанында сыйлы къонакълагъа туберча жери да барды. Андан тышында анда уллу ашхана, эркин отоула, солугъанлагъа деп да жерле, жатар жерле да бардыла ол этажда.

Галимджан Идриси, машинасы бла Муса бла Рахимни Шафини юйюне келтирип, Шафиден кечгинлик тилеп, къатынын Шамсияны алыргъа «Винета» радиостудиягъа кетеди.

– Барыгъыз, бармай а. Не кечгинлик тилериги барды аны, – деп, Шафи, бир сууукъ бет алып, былай къошду. – Кеч къалмагъыз ансы! Къонакъла келир заман жете турады. Герхард фон Менде, Хайнц Унгляубе, Ахметвали Менгер эфенди да келирге айтхандыла.

– Алай окъунамыды?! Ахметвали эфенди дамы келликди?! Бек иги! – деди Идриси, ачыкъ къууана. – Шамсия ханым тюз ишин бошагъанлай, аз да мычырыкъ туююлбюз. Кеч къалмакъ, Аллах айтса, жарсымагъыз!

Машина радиостудия таба кетди. Шафи, Муса бла Рахимге бурула, былай айтды:

– Жашла, сизни ючюн кюреширге керекди. Ол уллу адамла бла кесинги табыракъ жюрютмесенг, тюкге да тергерик туююлдюле. Ангыламайдыла ол биз тутхан ишге керек болгъанын. Хо да, хар зат да тап болур, Аллах айтса. Келигиз, ары ичине кирейик, кесибизни сагъышыбызны да этерге керекбиз. Баям, Амина джингиден сора да, сизни мени къызларым сакълай болурла. Мени юч арийу къызым барды да! Бири биринден ариу! Бусагъат кесигиз кѣрюсюз.

Тюз эшикден ары киргенлей, баям, бирине – тѣрт, экинчисине он жыл бола болур эди, Шафини аллына чапдыла. «Атам келгенди!» – деп, Шафини къучакъладыла. Муса, аланы кѣрюп, абызырап, сагъышха къалды: «Алтмыш жылы болган кишини быллай ууакъ сабийлери болгъаны тамаша туююлмюдю?»

1922 жылда юйдегили болган Шафини биринчи къызы Нилюфар 1927 жылда туугъанды, бирси экисине уа кертиси бла да тѣрт бла он жыл бола эди.

– Къызчыкъларынг санга бегирек тансыкъ болгъандыла, Шафи эфенди, бизден эсе, – деди Муса юйню иесине.

– Сёзсюз, хау. Была аталарын бек сюедиле, – деди Шафи, гитче къызчыгъын къоюнуна алып къучакълай. – Мени энтта бир ариучугъум барды, бюгюн окъуна эрге бер, – деп, ёхтем айтды Шафи, эшикге бурулуп, башха отоудан къызын чакъыра:

– Къызчыгъым, Нилюфар, чыкъчы бери. Бизге Муса Джалиль келгенди, ол сен китапларын суююп окъугъан поэт!

Олсагъатда дагъыда бир ариу жан эшик юсюне келип сюелди. Тейри, бир онжети жыл бола болур эди анга.

– Ма мени ариуум! – деди Шафи, гитче къызчыгъын къоюнундан тюшоре, уллу къызыны къатына барып къучакълай.

– Къызым, къонакъла бла саламлашхан да, танышхан да эт!

Шафи Алмас юйюрюн бек суйген адам болгъаны кёрюнюп тура эди.

– Сау келигиз! – деп саламлашды къыз.

– Бу къызымы аты Нилюфарды, алайдагъыла уа Айсылу бла Гульнардыла, – деп, юйню иеси гитче къызчыгъыны башын сылады.

– Къызла, энди уа хар ким отоуларыгъызгъа барыгъыз.

Къызла кетгенден сора, Шафи къатыны бла шагъырей этди къонакъланы.

– Бек суйген къызларымы аналары бла шагъырей болугъуз, – деди Шафи. – Амина ханым, Къазан къызы.

– Къой, Габдрахман, артыкъ бек махтанма. Сау келигиз, жашла! Киригиз ич отоугъа, Габдрахман, къонакъланы ич отоугъа ашырчы.

– Кет, кёп хапар айтма. Аш-суу хазыр болгъанмыды? Бир сагъатдан къалгъан къонакъла да келе башларыкъдыла.

– Хар зат да хазырды. Мен Афзалны ишге жибермегенме, аны ючюн манга ачыуланма. Ол болушмай, хант къангаланы жарашдыраллыкъ туююл эдим.

– Жарсыма, былайда къайгъы этер зат жокъду, – деди Шафи къатынына, къонакъланы ал отоугъа чакъыра. – Хайдагъыз, жашла, ётнююз бери. Сизни юй жашауум бла шагъырей этерге сюеме. Угъай, ол ишни артдаракъда этербиз, бусагъатда уа былай табыракъ олтуругъуз. Кесигизни ёз юйюгюзде сунуп къоюгъуз. Жолда арыгъан да болурсуз, бир солугъуз.

Къонакъла барысы да отоугъа кирдиле да багъалы диванлагъа бла жумушакъ шинтикlege олтурдула.

Юй кертиси бла да жарлы туююл эди, къонакъланы алларында уялырча жерлери жокъ эди. Хар затлары да – багъалы: юй туююнде – ариу кийизле, къабыргъалада – кёз къаматхан куююзле. Диванлары бла шинтиклери сахтиян бла тышланыпдыла.

– Сиз, баям, сагъыш эте болурсуз, къазан байы мында патчахла бла тенг жашайды деп, – Шафи сёзюн алай башлады. – Германияда орналгъан заманымда мен бай туююл эдим. Ишлерге керекди, жаш-

ла, ишлерге! «Ишлемеген тишлемез» деп да угъай, алай бизни Тукай айтханлай: «Иш тереги – хар заманда да кѣгетли!». Сизде СССР-де уа не ишни да кѣлю бла этген адамны илишаннга саладыла. Бай болургъа къоймайдыла. Жарлы жашатадыла. Ол не тукъум жашауду?! Адам алаймы жашаргъа керекди? Бир кезиуде, сиз билирге керексиз, Къазанны таматасы Габдельхамит Казаков Астраханьда айтхылыкъ саудюгерчи Мухамметшакир Казаковну жашы болгъанды. Мени юй бийчем Амина Габдельхамит Казаковну тамата кызыды. Ол адамны юсюнден хапар айтыргъа кѣп заман керекди. Айтыргъа уа сѳе эдим. Казаковланы тукъумларыны атын жаланда аллай адамлары айтдырмагъандыла. Аладан сизни хапарыгъыз барды. Алай сиз не хазна билигиз аны, Казаковланы тукъум не тукъум бла байламлы болгъанын!

– Шафи эфенди, айтыгъыз, тынгылайбыз, – деп, ушакъгъа ары дери ауузундан сѳз чыгъармай олтургъан Рахим Саттар къошулду. – Мен ол адамланы юслеринден бир затла билеме. Алай мен аны сизден эшитирге сѳе.

– Казаковланы тукъум бек бай тукъумгъа саналгъанды, айтхылыкъ саудюгерчи тукъум болгъанды. Мен кесим бир жарлы эллини жашы эдим. Уллу Сулабаш элден. Ол Дубъязаны тийресинде эди. Атам Гибадулланы, анам Уммегульсумну беш кызыларыны ичинде жангыз жаш мен эдим. 1922 жылда Казаковланы кызыларыны кълун тилегенимде, сатыу-алыу бла энди кюреше башлагъан заманым эди. Ырысхы къллу уа Аминаны жууукъларыны хайырыдан болгъанма. Амина бла бир юйюр къурагъанымда, манга отуз жети жыл болгъанында, Амина онжети жыллыкъ кызычыкъ эди, ма бизни Нилюфарыбызча. Ала ол заманда Москвада жашай эдиле, мен а – Москваны Тюрк келечилигинде къллукъчу. Ол заманда Казакъланы жашаулары адам сукъланырча туйюл эди. Аталарын Габдульхамит эфендини тутадыла, немец тасхачыса деп. Отуз жетинчи жылда уа аны, терслиги да болмай тургъанлай, илишаннга саладыла. Сиз, баям, Газиз Губайдуллинни таный да болурсуз. Ол Къазанны айтхылыкъ алими эди. Юй бийчеси уа – Бибирабига Казакова. Тиширыуну эки къарындашы – Мухамметрахим бла Мухамметхамит – Астраханьда тургъанларында окъуна, сатыу-алыу бла тынгылы кюрешип башлагъан адамладыла. Аталары аланы Исхакъ Юнусовну кызылары Уммегульсум эм Фахрибан бла юйдегили этгенди.

Аланы юслеринден кысха билдириу: Мухамметрахимни бла Уммегульсумну кызылары Рокыя бла Асия. Асия Казакова 1945 жылда композитор Салих Сайдашевха эрге баргъанды. Салих ары дери экинчи къатынындан Сафия Альнаевадан айырылып эди.

Исхакъны кичи жашы Мухаммет 1910 жылда Германиягъа кѣчеди. Анда немецли къатын алып, жашап къалады. Аны эки сабийи болады: Махмут бла Мариям. Махмут, ѳсюп, жетген жаш болгъандан сора, Тюркге кетеди, бусагъатда да анда жашайды. Аны анда сатыу-алыу этген компаниясы барды, териле бла кюрешеди.

Габдельхамит эфенди – Аминамы атасы – кырал Къазанда устазла хазырлагъан семинария къурап башлагъанын жаратмай, патчахны заманында окъуна туугъан журтундан кыысталгъанды.

Мухамметшакирни тамата кызы – мени къайын атамы тамата эгечи – Зудейха, аты кенг белгили болгъан Абдулла Апанаевни къатыны эди. Аланы кызылары Гайша уа сизни къалам къарындашыгъызны Гаги Рахимни юй бийчесиди. Гали сталинчи зорлукъдан юлюш алгъан адамды – тутмакълыкъ сынагъанды. Аны жууукъларындан бирин – Татарстанны халкъ комиссар Советни председатели Исхакъ Казаковну да, иш жеринде тутуп, халкъны жаууса деп, илишаннга салгъандыла. Исхакъны эгечи Уммегульсум а Мулланур Вахитовну анасы эди. Ол энчи татар миллетге республика къурайма деп, бек кёп иш этгенди. Аны Сталиннге жетдиргендиле, 1918 жылда акъ чехлиле ёлтюрген эдиле. Ма биз а, «Итил-Жайыкъ» комитетни членлери, ала башлагъан ишни ахырына жетдирир акъылдабыз. Жашла, бу ишни ахырына жетдирирге бизни баш борчубузду.

Шафи Алмасны кимни да жюрегин къозгъарыкъ хапарына Муса бла Рахим къарамларын жерге тирегенлей тынгыладыла. Ол кезиуде эшикни къонгуроуу кыагъылды.

– Келгендиле, – деп, Шафи, къууанып, эшик таба жан атды.

Ахметвали Менгер бла аны юй бийчеси Гайша ханым, дауур эте, кирдиле юйге.

– Хурметли Габдрахман эфенди, ас-салам алейкум! Сенде къонакъда къазан жигитле да боллукъларын эшитип, ашыгъып, хар ишими да къоюп, алгъаракъ окъуна келгенме.

– Уалейкум ас-салам, уа рахматуллаху, уа баракату, уа Мустафа сал-Аллаху. Келигиз, ётюгюз бери! – деди Шафи, алгъа Менгерни къатыныны пальтосун тешерге болушуп, артда аны кесине да. Андан сора къонакъланы ал жанындагъы отоугъа кийирди. Кертиди, ол отоугъа къуру Менгер эфенди кирди, аны юйдегиси уа аш юйге, тиширыула болгъан жерге тебиреди.

– Салам айлекум, жигитле! – деди Ахметвали, Мусаны бла Рахимни къолларын тута. – Къалайсыз, тынч-эсенмисиз?! Германияны аскерчилери бек къыйнаймыдыла сизни? Мени ахшы умутларым германлыла бла байламлыдыла. Туугъан журтума аланы болушлукълары бла къайтырыгъыма ийнаныу бла жашайма.

Муса бла Рахим жунчугъан окъуна этдиле, не айтыргъа билмей къалдыла, Ахметвалиден немеццилеге махтау сёзлени эшитип. Алай кеслерини къарыусузлукъларын къонакъны аллында кёргюзтюрге жарамагъанын ангылап, биринчи сёзню Муса айтды:

– Ахметвали эфенди, урушда немеццилени ишлери жарсыулу болгъанын эшитгенбиз. Биз билгенликден, немецциле Сталинградны кёлгъа этгенбиз деп, махтанып айланганлары ётюрюкдю. Анда Манштейнни аскери толусунлай ууатылгъанды. Генерал-фельдмаршал Паулюс а, кършоугъа тюшюп, совет аскерни кёлуна жесирликге тюшгенди...

– Къышны сууукълугъу немецлилеге уллу чырмау этеди. Жарсыугъа, ала сууукъла тышгюнчю Сталинградны къолгъа эталмагъандыла, – деп, Менгер кесича ангылатды.

– Германияны аскери алгъынча кючлюдю бюгюн да, – деп, сѣзге Шафи Алмас къошулду, къонакъланы кѣллерин кѣтюрюр муратда. – Шуѣхла, сизге бир иги хапар айтыргъа суюме. Унгляубеден буйрукъ келгенди, февраль айны бир орталарына бизни легиондан биринчи батальон къуралып, фронтха кетерге керекди деп. Жюйюсхан Хайнц бюгюн мында боллукъду, аны себепли кеси айтыргъа да боллукъду аны юсюнден толу хапар.

Ол хапарны эшитип, Муса бла Рахим тынгысыз болдула. Тюз ол кезиуде биягъы эшикни къонгуроуу къагъылды. Комитетни адамлары Гариф Султан, Сабит Кунафин, Раис Самат, Киям Галиев, Галим Бахтиков келдиле.

– Алиш а къайдады? – деди Шафи, Алишни бла Гарифни кѣрмегенине жарсый. Барыгъыз да бирге келигиз деген эдим да. Заман кетип барады.

Олсагъатда биягъы къонгуроуу къагъылды.

– Тейри, жашла, мен айтханны эшитгендиле, – деди Шафи, эшикни ачаргъа ашыгъып. Бу жол отоугъа къуру Алишни къаууму угъай, Галимджан Идриси да юй бийчеси Шамсия ханым бла келдиле.

– Келигиз, келигиз, жууукъ болугъуз! – деп, къонакълагъа жарыкъ тюбеди Шафи. – Ары отоугъа ѣтюгюз. Бизникилени барысы да келдиле, мен ангылагъаннга кѣре. Фон Менде бла Унгляубе уа онглары болгъанлай келликдиле.

Юйню иеси, ол сѣзлени айтхандан сора, дагъыда биреуню жокълады – бир чырмау бла къалгъан хурметли Искандер Яушевни. Андан сора къонакъланы бир бирлери бла шагъырей эте, хант къангагъа олтурта тебиреди. Ол уллу столгъа къонакъланы олтурта келип, орталыкъда эки шинтикни бош къойду. Ол бош шинтиклени жанына уа Ахметвали Менгерни олтуртду. Менгерни къатына аны юй бийчеси Гайша ханым олтурлугъу келди, алай Шафи аны терк окъуна былай айтып тыйды:

– Хурметли тиширыула, кечгинлик беригиз, сиз угъай демей эсегиз, столну бир жанына тиширыула, экинчи жанына эр кишиле олтурсала, анга ыразымысыз?

– Бек тюз оноуду ол! Ыразыбыз! – деди Галимджан устаз.

– Тиширыула кеслери уа не айтадыла? – деди Ахметвали Менгер.

– Биз сиз этген оноугъа ыразыбыз. Эрттеден бери кѣрюшмегенибиз себепли, айтыр зат табыллыкъды. Мен былайда олтурайым, – деп, Гайша ханым эрини аллына олтурду. – Былайда уа, мени къатымда, мени бек татлы тенг къызым Амина ханым олтурлукъду.

– Бек иги. Сизни къатыгъызда уа Искандер ѣфендини немецли къатыны олтурсун. Кѣп турмай, баям, бир зат бла чырмалгъан Яшуевлары да келлик болурла, – деп къошду Шафи.

– Угъай, ол сакълай берир. Ким алгъа келген эсе да, ол жууугъуракъ олтурсун дегенлей, мен Амина ханымну къатында олтурлукъма, – деди Галимджанны юй бийчеси Шамсия ханым. – Мени къатыма уа ол немецли тиширыуну олтуртурбуз.

– Хо да, къалай суйсегиз да, алай олтуругъуз, Шамсия ханым. Сиз а, жашла, Ахметвалини къатында Искандер эфендиге жер къоюп, олтура беригиз, – деди Шафи.

– Муса нёгерим, Искандер келгинчи, мени къатымда сен олтурсанг, бек ыразы этериксе, – деди Ахметвали эфенди, поэтни къатына чакъыра. Угъай демеди Муса. Алиш бла Рахим да, къалгъан къонакъла да поэтни къатына олтурдула.

Муса Шамсия ханымну тюз эшикден киргенлей окъуна таныгъан эди. Лагеръде Мусагъа соруу этгенлеринде, Альфред Розенбергни тилманчы эди ол. «Винета» радиостудияда ишлей кёре эдим Шамсия, татар тилде бериулени хазырлагъан адам.

Хант къанга тынгылы жарашдырылгъанды. Амина ханым бу иште битеу усталыгъын кёргюзтгенди. Кертиди, аланы къарауашлары Мафтуханы къыйыны да уллуду бу иште.

Немецлиле Донбассдан Германиягъа сюрген тиширыуладан бирлери эди Мафтуха. Адамланы ишге тохташдыргъан бюрода кёп татарлы тиширыуланы ичинден Шафи муну кеси сайлап алгъанды. Ол жангылмагъанды – Мафтуха бек тизгинли, иш кёллю тиширыуду, аш юйде анга жетген жокъду. Ол ундан кёп тюрюю ашла, татлы затла да хазырларгъа къан уста эди. Аны аллай усталыгъы ючюн Шафи аны хар заманда былай айтып махтагъанды: «Хар зат асыры игидиен тилинги окъуна жутарса!». Бюгюн да хар ашны татыуу бек иги эди, Мафтуха биширген бёрекле иш да.

– Хурметли къонакъла! Бюгюнню къууанчыбызны сылтауу – айтхылыкъ, битеу татар халкъгъа белгили поэтибиз Муса Джалильни бизге комитетге келгени бла байламлыды! Муса эфенди Вустрау лагеръде бир айгъа жууукъ заманны ичинде ким да ыразы болурча ишлеп келгенди. Бир тюрюю кёзбаусуз, бюгюнню байрам аны намысына къуралгъанды. Экинчиден а, бу жыйылыуну башха сылтауу да барды. Муса Джалиль аны кеси да унутхан болур – бир ненча кюнден, багъалы шуёхла, Мусаны туугъан кюнюдю! Онбешинчи февральда!

– Хоу бирда! Ол кертимиди, Муса эфенди?! – деп, Ахметвали Менгер иш да олтургъан жеринден секирип ёрге турду да, Мусаны къолун тутуп алгъышлады. Алай этгенлеринден поэт кеси да, абызырап, ёрге туруп, Ахметвалини алгъышлауун алды. Пил кибик, жюз килограммдан уллу болгъан семиз адамны Ахметвалини къатында орта бойлу арыкъ Муса сабий жашчыкъгъа ушай эди...

– Алгъышлайбыз, Муса эфенди! – деди Шамсия ханым, тюз поэтни аллында олтуруп, анга дагъыда бир талай ариу сёз айтыргъа суйюп:

– Муса эфенди, китабыгъызда суратда сиз иги да чырайлы, иги да толу, келбетли, уриу кёрюнесиз. Баям, жесирде тургъаныгъыз кесин

танытханды, бек арыкъ болгъансыз. Нек болгъансыз алай, ауругъаны-гъызмы барды?

– Да хау, бу жарым жылгъа кѣп зат сынаргъа тюшгенди, – деди Муса. – ВуStraугъа кѣчюрюрден алгъа беш кюнню мылы камерада къаты къыйнагъандыла.

– Тапсыз иш болгъанды. Ол терсликни тюзетирге керекди. Муса эфенди, тамбла окъуна сизни Семпенскни солуу юйюне ашырлыкъ-быз, – деди Шафи Алмас, Мусаны аллында терс болгъанына сылтау излей. Сора узакъ болмай, кесини къатында олтургъан адамгъа сѣлеше: – Сабит шуѣхум, тамбладан оздурмай, Мусагъа солуу юйге барырча къагъытланы жарашдыр.

Ол адам Сабит Кунафин эди, «Итил-Жайыкъ» комитетни канцеляриясыны таматасы.

– Тюз кабинетиме баргъанлай, аны тамам этеме, Шафи абый, – деп жууаплады Сабит.

Андан сора Шафи Алмас, столдан бир шеша чагъыр алып, ёрге туруп, айтды:

– Шуѣхларым, сиз, баям, манга кѣлкълалды болмазсыз, бюгюннюгю къууанчыбызны намысына бир иги алгъыш этсем?!

Андан сора, жууап да сакъламай, ол шешаны башын ачып, кѣз къыйыры бла да Галимджаннга къарай, чагъырны рюмкалагъа къуйду.

– Ол кеси ишигизди, шуѣхларым, манга уа ичерге жарамайды, – деди устаз.

– Кѣрдюгюз да, эркинлик берилди, багъалы къонакъла, шешаланы башларын ачыгъыз, – деди Шафи.

Жашла, аны сакълап тургъан кибик, тар боюнлу тюрк шешаланы башларын терк окъуна ачып, стаканлагъа къуйдула. Биринчи рюмкасын Шафи ичди. Аны ызындан а – къалгъан къонакъла.

– Сизни туугъан кюнюгюз ючюн, Муса эфенди! – деди Ахметвали Менгер энтта да бир кере. – Соргъанны айыбы жокъду, ненча жылыгъыз болду?

– Нек болады айып? Жыл санны жаланда тиширыудан сормайдыла, манга уа беш кюнден отуз жети жыл боллукъду. Тукайны он жылгъа озгъама, – деди Муса.

– Хау, Тукайны жашауу къысха эди. Алай ол жашаргъа деп туугъан эди дунягъа. Аны поэзиясы ёмюрлюкдю! Муса эфенди, Аллах сизни чыгъармачылыгъыгъызны да андача ёмюрлюк этсин! Узакъ ёмюрлю болугъуз! Ёлгенден сора да бизни миллетни жюрегинден кетмей жашагъыз! – деп, ары дери тынгылап тургъан Галимджан Идриси алгъышлады поэтни туугъан кюнню бла.

– Бек сау болугъуз, барыгъыз да! – деп жууаплады Муса. – Бек сау болугъуз, Шафи абый. Сиз манга Къазанны да, анда шуѣхларымы да эсиме тюшюрдюгюз. Барысы да мында туююлдюле. Бизни, баям, Къазанда да эслерине тюшюре болурла!.. Шафи абый, мен сизни арагъызда нек эсе да биреуленни кѣрмей турама.

– Кимни юсюнден айтасыз?

– Ахмет Тимерни. Мени легионнга жазаргъа сиз аны бла бирге келген эдигиз? Баям, ол комитетни президенти эди? Къайда тас болганды ол!

Шафи Алмас, ол сорууну эшитгенлей, абызырап, жууапны терк бералмай, бир кесек тынгылап, айтады:

– Ол юйюрюню къайгъысы бла Тюркге къайтханды, – деди Шафи. – Кёп болмай, манга билдиргенлерине кёре, аны Тюркню аскеринде къулукъ этерге алгъандыла.

– Алаймыды? – деп, сейир этди Муса.

– Мында татарлы татарлыны къыйнайды, – деп, Шамсия ханым аны бла байламлы бир зат айтыргъа итинди. Алай Шафи Алмас сёзню башхагъа буруп, келген къонакъладан бирине:

– Келчигиз, багъалы къонакъла, андан эсе, къууанчлы затланы юслеринден хапар айтайыкъ! Афзал, биз суйген жырладан бирлерин айтчы.

Муса мында адамланы хазна къалмай барын да таный эди, алай бу жашны уа алыкъа ким болганын билмейди. Бу жашны Шафи кесине болушлукъчу этип алгъанды. Аны хар заманда да биргесине ишге алгъанды, Афзал кёбюсюнде Шафини кабинетине кирген жерде олтургъанды эм хар тюрлю ууакъ ишни этгенди. Жаланда бир бек керекли жумуш болса, Шафи Афзалны ол заманда ийип болганды юйюне. Шафи анга Ченстохов лагерде тюбегенди. Ол бери Унгляубе бла бирге жесирде тургъанладан алыргъа деп келгенлеринде, анда Афзалны ариу жырлагъанын эшитип, ишлерге комитетне алып келгенди. Ол кюнден башлап, Афзал Шафини энчи жырчысына саналады.

– Шафи былайда бир кесек семиртип айтды. Мен биринчи операны жазган адам туююлме. Биринчи татар опера «Сания» 1925 жылда окъуна жазылгъан эди. Сора, кечгинлик, Шафи эфенди, мени газетде ишлерге бир деп бир муратым жокъду.

– Муса эфенди, алай терк угъай демегиз. Биз аны юсюнден энтта да хапар айтырбыз. Ол сизни ахыр сёзюгюз болмаз деп ышанама. Багъалы къонакъла, бир ненча кюнден Мусаны туугъан кюню боллукъду. Хар не бла да бирге ол жумушну да этерге сюе эдик.

– О-о! Гут! Гут! Аны ючюн ичерге да боллукъду! – деп, фон Менде юйню иеси айтхан сёзлеге ыразы болуп, жеринден къопхан да этди. – Биринчи алгъыш аякъны мен татар миллетни айныууна, бизни хорламыбыздан сора «Итил-Жайыкъ» деген эркин къырал къураллыгъына кётюрлюгюм келеди.

Менде, Гитлерни буйругъуна кёре, СССР-ни жеринде бир миллет къырал да болмазлыгъын да биле тургъанлай, кёзбау этди. Аны айтханына барысы да ыразы болдула, легионерледен къалгъанла.

– Сиз а суймеймисиз татар къырал болса? – деп, Шафи аллында олтуруп тургъан Мусадан сорду.

– Суймей а, суюбиз, – деп жууаплады Муса. – Алай хорламны боллукъдуна ийнаналмайма. Боллукъ да болмаз, аллайгъа ушайды.

– Муса эфенди, хайт дегиз. Сиз алай тюнголюрча алыкъа зат жокъду.

Биягъы алгъышла айтылдыла. Биягъы Афзал Фатхуллин жырлап тебиреди. Немецлиле да татар жырлагъа бек сойюп тынгыладыла. Бир кесекден ала, стол артындан туруп, къабыргъала жаны бла тизилген жумушакъ диванлагъа олтурдула. Къалгъанлары уа башха отоулагъа кетдиле. Фон Менде юйде жыйылгъанладан кечгинлик тилеп, юйюне кетди. Ол кетгенден сора, андагъыла эркин солудула. Ушакъ татар тилге кечдю. Унгляубе уа Гариф Султанни кесине чакъырып, битеу айтылыннганны татар тилге кечюрлюгюн тиледи. Ол комитетде ишлегенлени иги билгени себепли, Муса бла Рахимни къатында кёбюрек тутургъа суюе эди. Ахметвали Менгер да Муса бла игирек таныш болургъа суйгени себепли, ашап бошагъандан сора, ол да Мусаны жыйынына къошулду.

– Муса эфенди, сиз урушха къалай тюшгенсиз, кеси ыразылыгъыгъыз бламы баргъансыз фронтха? – деп, ол поэтден сорду.

– Хау, – деди Муса.

Ахметвали эфендини Муса алай жууап этер деп, эсинде да жокъ эди.

– Биз, татар жазычула, бир къауум жазычуладан къалгъанла, урушха кеси ыразылыгъыбыз бла баргъанбыз. Ала уа жазычуланы Союзунда, «Совет адабияты» деген журналны редакциясында эм радиокомитетде ишлерге къалгъандыла.

– Да ол къалай болады да? Энтта да ол огъурсуз большевиклени зорлукъларындамы жашаргъа суюесиз?

– Ахметвали, сиз бизни жашауубузну ангылаялмайсыз. Революциядан сора жыйырма бла беш жыл ётдю. Граждан урушдан сора да – жыйырма жыл. Дуня тынчайгъанды. Жашау да тюзелгенди. Жангы жашауну къурап башлагъандыла.

– Муса шуёхум, охо да, – деп, аны сёзюн Рахим бёлдю, Джалильни айтханын жаратмай.

Татар миллетни игиси, революциядан къачабыз деп, Тюркге, Германиягъа, Франциягъа кетгендиле. Россей аланы Ата журтлары болгъанлыкъгъа, алагъа артха келирге жол жабылыпды. Нек?! Большевикле тутмакъалда къуру татарлыланы угъай, оруслуланы да ёлтюредиле. ГУЛАГ-да ненча къалам къарындашыбыз къыйналады: Галимджан Ибрагимов, Тинчурин, Бурнаш, Туфан, Гумер Гали, Гумер Толымбай... Санап саны жокъду. Бу жазычуланы не терсликлери бар эди? Галимджан Ибрагимов, сёз ючюн, Татарстанны айныууна, къурулушуна битеу жанын бере эди. Ма сиз, Муса эфенди, жазычуланы Союзуну таматасы эдигиз, Галимджан Ибрагимовну къорууларгъа онг жокъму эди? – деп сорду Галимджан Идриси, Ахметвалини бла Мусаны ушакъларына къошула.

– Мен тамата болгъунчу, ол ёлген эди.

– Андан эсе, ёлгенди демей, ёлтюргендиле де, – деп, биягъы Мусаны сёзюн бёлдю Рахим.

– Аны миллетчилик ючюн, эсерлени партияларына киргени ючюн тутхандыла. Сора Уфада Меджлисни ишине къатышханы ючюн да, «Штат Итил-Жайыкъны» къурулушу ючюн да.

– Да биз бусагъатда битеу кыйыныбызны сала турабыз, ол ишни кѳуарар ючюн. Кесибибизге аны бла байламлы легион да кѳурадыкъ. Кеси кесигизге аны бла чюйре затла айта болурмусуз?

– Ахметвали эфенди, сизни арагъызда да кереклисича бирлик жокъду. Тюз айта эди Шамсия, «татарлы татарлыны кыйнайды» деп. Ма Ахмет Тимерни да кюнюн кѳргюзтдюле. Мен жазычуланы Союзунда ишлегенимде, къаллай тарыгъыула кѳрмегенме мен!.. Бир кере мен жумушла бла Москвагъа келгенимде, Александр Фадеев мени аллыма бир уллу къалау къагъытны салды, мен ала бла шагъырей болур ючюн. Мен аланы окъудум да сейирге къалдым! Биргеме жазычуланы Союзунда ишлеген нѳгерлерим не айтмадыла манга, не зат кѳурашдырмадыла мени юсюмден!.. Жукъгъа жараматган драматургладан бири уа, артда мени орунума жазычуланы Союзуну таматасына салыннган эди, манга «халкъны жауу» деген эди. Кесини уа бир фахмусу болгъу эди: отуз эки комедия жазгъанма деп, махтанып, ала уа колхох-совхоз сахнада салыннгандан тышына чыкъмагъандыла. Кеси ичген суугъа тюкюрген адам... Фадеевни акъыллы адам болгъанды, Аллахха шукур, ол битеу жазылгъанланы ѳрге иймей, жыйып тургъанды.

– Хау, татарлылада бирлик жокъду. Муса былайда тюздю. Гаяз Исхакиге бизни комитетде да къаллай кѳзден кѳрайдыла, – деди ушакъгъа къошулгъан Алиш.

– Къаллайды?! – деп къызды Шафи Алмас.

Алиш, бу ишни теренине кирмей, Исхакини тапсыз заманда эсине тюшюргенин ангылап, кесини айтхынын бу сѳзле бла бошады: «Къаллай да угъай».

Алиш редакцияда ишлеп башлагъанында, аны отоуну къабыргъасында Гаяз Исхакини сураты тагъылып эди. Ол кезиуде комитетде ишлегенледен къайсы эсе да «Итил-Жайыкъны» таматасына Гаяз Исхакини салыргъа керекди» деп, сѳз жайды. Ол сѳз, къошулгъан-къорагъан да эте, Шафи Алмасха жетди. Ол ачыуу бла Шафи аны суратын къабыргъадан сыдырып алып, жыртып, ууакъ-ууакъ этеди. Комитетни атын тюрлендирирге да акъыл этеди. Алай бир кесекден шошаяды, ол заманла кетгенлерин ангылап.

– Биз а не этейик? – деп, жарсыулу сорду Ахметвали Менгер.

– Къалай «не зат этейик»?! Жюйюсханла, иш барады, хар зат да тапды! Мени акъылыма кѳре, Муса да, Рахим да биз этген ишге къошулурла. Биз, Аллах айтса, легионну батальонларын айырмалы хазырласакъ, ол немец аскерге бек уллу къошумчулугъубуз боллукъду, – деди Шафи. – Хайдагъыз, тюнгюлмейик. Келчигиз барыгъыз да столгъа, байрам бошалмагъанды.

Барысы да, аны айтханын этип, стол артына олтурдула. Жаланда Унгляубе, саламлашып, кетди. Бу жол киши таматалыкъ алмады стол артында. Аны себепли хар ким да бир бирлери бла эркин хапар айтып тебиредиле. Алай бла, Ахметвали эфенди Муса бла ушагъын андан ары бардырды.

– Муса шуёхум, Шафи эфенди сизни уллу поэтге санайды. Бизни кёлюбюз да кётюрюлюрча бир назму окъяуламзмы эдигиз? Мында назму жазгъан да тынч болмаз, алай...

– Нек, назмула жазыладыла. Ма кёп болмай, мени ВуISTRAУГЪА иерден алгъа беш кюн камерада тутхандыла, анда мени киши чырмамагъанды. Ол заманда бир ненча назму жазгъанма.

– Сора сени камерадан чыгъармай тутаргъа керекди. Санга паспорт да берип, башынга эркин этгенлери терс иш болгъанды, – деди Гариф Султан, Мусаны айтханын оюннга буруп. Алай бла Шафи Алмас аны жууабын тапдырды.

– Сен адамны намысы бла ойнай турма. Сизни камерада тюз оюмгъа, тюз акъылгъа келиригизге ишексиз болуп этгендиле алай, – деди Шафи.

Шафи комитетни бу адамын – Гариф Султанны – не заманда да хазна суймегенди. Аны комитетде ишге Ахмет Тимер тохташдыргъанын айтханбыз. Шафиге эшитилиннген хапарлагъа кёре, Гаяз Исхакини комитетни президентине айырыргъа кереклисини юсюнден сёзню бек алгъа Гариф Султан кётюргенди.

– Муса эфенди, бюгюнден башлап, мени юйюмде жашарыкъды, – деди Шафи эфенди. – Чыгъармачылыкъ иш бла кюреширге онгу боллукъду. Ол затха бек уллу эс бурлукъбуз. Ал кезиуде Галимни отоунда жашарыкъса. Пансионатдан къайтырыгъынга уа юйде энчи отоу хазырларыкъбыз.

Галим деп редакцияны ишчиси Бахтиковха айтадыла. Шафи аны атын айтханлай окъуна, жеринден секирип туруп: «Галим менме», – деди.

– Рахим а ал кезиуде Алиш эфенди бла бир отоуда жашарыкъды. Алиш эфенди, ол оноубузгъа угъай демейсе да?

Алиш ыразылыгъын кёзю-къашы бла билдирди.

– Биринчи кечибизни хапар айтып ашырыкъбыз. Ол затха Алиш да угъай демез, – деди Рахим. Рахим аны акъылын билгенден сора, кьюанч сагъатлы болду.

– Муса эфенди, тилегибизни унутупму кьойдунг, сакълайбыз назму айтырыгъынгы, – деп, эсине салды Гайша ханым, Ахметвали Менгерни юй бийчеси.

– Назму дей эсегиз, айтайым, – деди Муса. Сора кёкюрек хуржунундан назмула жазылгъан къагъытны чыгъарды да, къонакъланы тилеклерин толтурургъа хазырланды. – Ма тюнене жазгъан назмум, жангы назму «Хадича»:

*Хадича – субай, назыча,
Сау кече анга бир азча,
Хар кюнден ол кеч келеди
Тойладан, тепсей агъазча.*

*Тюнене да кеч келгенди,
Къабагъы уа этилгенди.
Къалауурму къалкъыгъанды?..
Баш аурууум а олду энди.*

(Додуланы Аскер кёчюргенди)

Юйдегиле барсы да солуу алмай тынгыладыла Мусагъа. Назмуну окъуп бошагъандан сора, Ахметвали къарс къакъды:

– Аперим! Къаллай фахмулу адамса! Дунияда уруш баргъанда, аллай чам тизгинле башынга къайдан келедиле? Аперим, Муса! Бек сейирди!

Муса дагъыда окъуду:

*Къызчыкъла, жазда, жайда да,
Тынгылагъыз сиз манга да,
Кечигип къалырсыз къайда,
Мен айтама хар къайда да.*

*Ай, толу болуп, тийсе да,
Жарыгъын элтек ийсе да,
Жыртсагъыз жугъугъузну уа,
Мода деп айтырсыз сиз а!*

(Додуланы Аскер кёчюргенди)

– Аперим! Фахму десенг!

Муса дагъыда бир къауум назмусу бла шагъырей этди жыйылгъанланы. Ахырында «Азатлыкъ болса эди» деген назмусу жазылгъан бетни ачып, сагъышха къалды: окъуюмму, окъумайыммы?

– Муса эфенди, окъугъуз. Энтта да бирин окъусагъыз эди, – деп тиледи Шамсия ханым, аны сокъураннганын ангылап.

– Охо, энтта бир назмуму окъуюм. Алай, кечгинлик беригиз, бу къууанч столну артында окъулургъа керекли назму туююлдо. Сизни тилегенигиз ючюн окъуйма.

Алай бла, «Азатлыкъ болса эди». Бу назмугъа да солуу алмай тынгылай эдиле.

*Азатлыкъды эм сыйлым,
Хар неден да багъалым.
Къылычны къолгъа алып,
Атланырма сермешге,
Журтуму сакълар ишге.
Атланырма бек сюйюп,
Мен къалсам да шош кюйюп!*

(Додуланы Аскер кёчюргенди)

Муса назмусун окъуп бошап: «Къалайды?» – деп сорду.

– Бу да бек иги назмуду, – деди Ахметвали эфенди, барысы ючюн да жууап бере. – Мен сиз быллай назму жазар эдигиз деп сакъламай эдим. Сиз, Муса, кертиси бла да алаймы сагъыш этесиз?

– Сиз, Ахметвали эфенди, Гитлерни бек таза адамгъа санагъан сунама. Мен былтыр Демблинде жесирде тургъанымда, ачлыкъны бла немецлиле сынатхан къыйынлыкъны кѣтюралмай, 17 минг адамдан 15 минги ѳлгенди. Сен аны алайлыгъын бек иги билесе. Башха лагеръледе да хал анадан иги тнойюлдю. Уруш а барады алыкъа. Къачан бошаллыгъы белгисизди. Арталлыда хаталары болмагъан адамла уа жоюладыла. Молотов бла Риббентропха ийнанып, немецлиле уруш ачмазла деп, мамыр жашау боллугъуна ышана эдиле. Ол немец халкъгъа хурмет этгенди, школада, вузда немец тилни бек суйюп окъугъандыла совет адамла. Большевиклеге бла чюйютлюлеге чамланып, битеу халкъланымы къырыргъа керек эди? Гитлер кеси да чюйютлюдю дейдиле да. Биз легионнга жазылгъан адамларыбызны фронтха барып, уруш этигиз, артха турмагъыз, деп юйретебиз. Алай аланы араларында кѣп тюрлю адамла бардыла. Игиликге, адамлыкъгъа ийнанганла аз тнойюлдюле. Аллаиланы сайлагъан жолларындан тыяргъа онг жокъду. Совет къырал аланы Ата журтларыды. Къуллукъчуланы къыралы тнойюлдю, кимни да Ата журтуду, аны бла уа бир кишиге да бет этерге жарамайды. Къыралгъа бюгюн большевикле оноу этедиле, тамбла уа капиталистле оноу этерге болурла. Гитлер хорласа, къыралгъа национал-социалистле оноу этерикдиле. Алагъа ийнаныргъа уа боллукъмуду? Дахау лагеръледеча къыйналмаймыдыла немецли коммунистле – бир жыйырма жыл мындан алгъа революцияны къосеп тургъанла. Концлагеръледе жаланда оруслула угъай, татарлыла да ажымлы ѳлоп барадыла. Немецли жесирде бек кѣп немецлиле, чехлиле, венгерлиле, испанлыла, италячыла, французлула... да бардыла.

– Узакъгъа созулду бизни бу хапарыбыз, Муса эфенди, – деп, Шафи Алмас поэтни сѣзюн бѳлдю.

Муса кеси да ыразы эди тохтаргъа.

– Багъалы къонакъла, мен кишиге акъыл юйретмейме. Мен жаланда жесирде тургъанланы жюреклеринде не болгъанын ачыкълагъанма. Жашаугъа тюз кѣзден къараргъа керекбиз барыбыз да. Мен къуруда аны айтырыкъ эдим.

– Сен тюзсе, Муса эфенди. Алай энди артха жол жокъду, – деди Ахметвали Менгер.

– Легионну адамлары уруш отуна кирмесинле дерик тнойюлме. Алай сизге билдирирге сюеме, бизни этген ишибизден аланы жюреклеринде жукъ да тюрленмезге боллукъду.

– Сизни ол артда окъугъан назмугъузда сагъыш этдирирча затла бардыла, Муса эфенди, – деп чертди Шафи Алмас.

– Сиз къалай сагъыш этесиз, хурметли Искандер эфенди, бу биз айтхан хапарлагъа? – деп сорду Ахметвали, Яушевха къарай. – Нек эсе да къуруда тынгылагъанлай турасыз?

– Бюгюн хапар айтыр келлю туююлме, багъалы Ахметвали. Тюзюн айтсам, бюгюн бери келир акъылда да туююл эдим. Поляклы ишчиле заводда душманлыкъ этгендиле.

– Не айтханлыкъынгыды ол? Заран жетдиргенмидиле?

– Ким эсе да ишчилеге листовкала жайгъанды. Сталинград ючюн сермешде немецлилени ууатылгъанларыны юсюнден жазылыпды листовкада. Шафи Алмас ийген къараучуладан да хайыр жокъду.

– Къалай жокъду? Бош айтасыз алай, Искандер эфенди. Мен сизге бек ышаннгылы адамланы ийгенме. Тюз сизге къалай ышана эсем да, алагъа да алай ышанама.

– Билмейме сиз манга кимлени жибергенигизни? Поляккылагъа чыртда ышанып, ийнанып да онг жокъду.

Ол кезиуде Муса олтургъан жеринден ёрге турду да былай айтды:

– Мен бюгюн жол келгениме бек арыгъанма. Эркин этсегиз, барып бир кесек солур эдим. Бахтиков мени кеси отоуума ашырса, бютюнда иги боллукъ эди, Шафи эфенди.

– Хау, хау, – деди Шафи эфенди. – Барыгъыз, солугъуз.

Галим Бахтиков бла Мусаны ызындан Алиш бла Рахим Саттар да кётюрюлдюле олтургъан жерлеринден. Аладан сора битеу къонакъла да жол келлю болдула, «Арада татар келечиликни» ишчилеринден къалгъанла.

– Ахметвали шуёхум, Галимджан хазрет, Искандер эфенди, сиз а ашыкъмагъыз, олтурайыкъ энтта да бир кесек. Былай жыйылыргъа алай терк онг чыкъмайды. Афзалетдин, хайда, бизге бир иги жыр жырлачы, – деди Шафи Алмас.

4

Галим Бахтиков Шафи Алмасны юйюню экинчи этажында жашай кёре эдим. Муса бла бирге Алиш, Рахим да Галим жашагъан жерге кирдиле. Отоуда эки ундурукъ, стол, эки тумба бла эки шинтик бардыла. Эки адамгъа деп жарашдырылгъан отоуда Галим кеси жашай эди. Болса да сакъламагъан къонакъ келсе, Шафи аны жатар жерин Галим болгъан отоуда жарашдыртханды. Бир кезиуде Алиш да анда жашагъанды. Алай Шафи, кёп турмай, аны кесине энчи отоу бергенди. Алишни отоуу, эки адамгъа деп, хар зат бла да тынгылы жарашдырылыпды.

– Галим, шуёхум, сен солу, мен а Алиш жашагъан жерге къараргъа суюме, – деди Муса. Сора ючюсю да коридоргъа бирге чыкъдыла.

Алишни отоуу да экинчи этаждады. Галим болгъан жерден ючюнчю эшик Алишникиди.

– Алиш, бизни ол бирси жашларыбызны да чакъырчы бери, – деди Муса. Ол къууанчдан ала бла бирге кетген жашланы: Ахмет Симаевни, Гариф Шабаевни, Фуат Булатовну, Зиннат Хасановну чакъырта эди. – Абдулла, Курман а къайдады? Бюгюн ол анда нек эсе да жокъ эди.

– Курмашны Шафи Алмас артха Демблиннге ашыргъанды. Музыка бла кюрешген къауумланы бирге тийишдирир акъылдады Шафи. Ол ишни уа Курмашдан иги киши да къураялмазлыгъын ангылагъанды.

– Кертими? Бек сейирди. Хау, бу жыйылыу керекли заманнга тюшюп къалды, – деди Муса. – Къалай кѣп заман бола эди биз бирге тийишмегенли, сиз Вустрадагъа кетгенли бери?

– Сиз газетни жангы номери бла шагъырей бола туругъуз, мен а бусагъат келейим, – деп, Алиш тышына чыкъды.

– Быллай болумда жашау этерге боллукъду. Чыгъармачылыкъ иш бла кюреширге да онг бар, – деди Муса, сагъышларын айта.

Ол, шинтикге олтуруп, «Итил-Жайыкъ» газетни жангы номери бла шагъырей болду. Газет уллу туююл эди. Ол себепден анда басмаланган материалланы жюрютюрге да, окъургъа да тынч эди. Муса Вустрада лагерде бу газетни битеу номерлери бла шагъырей болгъан эди. Бу номерин да бек жаратды. Аны биринчи бетинде Алишни статьясына энчи эс бурду. Экинчи, ючюнчю бетлеринде да тюбеди шагъырей адамларыны тукъум атларына. Сѣз ючюн, Ахмет Симаев, Галим Бахтиков, Киям Галиев жазгъан материаллагъа. Хайнц Унгляубени «Ахшы жолгъа!» деген статьясына эс бурду. Ол Шафи къурагъан къууанчха да магъана берди. «Онтѣртюнчю февральда фронтха къууанчлы халда биринчи батальонну ашырлыкъдыла», – деп айтыла эди газетде. Бу затны юсюнден нек эсе да Унгляубе да, Розенберг да жукъ сагъынмагъандыла: унутханмы этдиле, огъесе жашырыпмы къойдула. Баям, аланы анда болгъанларын башхала билирлерин суймегендиле. Бу жашыртын иш болса, аны юсюнден газетде бир сѣз да айтыллыкъ туююл эди. Муса газет бла шагъырей бола тургъан чакъда жашла эшик къатына келдиле.

– Жашла, олтуругъуз. Тѣрт кюнден легионну биринчи татар батальонун фронтха той этип ашырыргъа деп турадыла. Жашыртын биригиуюбюзню кезиуюлю жыйылыуун бюгюн бардырыргъа онгубуз болгъанына къууанайыкъ барыбыз да. Шафи Алмасны юйюнде. Аны себепли сѣзню узакъгъа созар кереклиси жокъду. Бери Шафи Алмас келип къалыргъа боллукъду. Бек аз заман къалгъанды, жашла, жаланда юч кюн. Фронтха атланган жашланы хар бирине энчи тюбеп, эсибизни бу ишге буругъа керекбиз.

– Бу ишибизни къаты къолгъа алыпбыз, Муса абый, – деди Ахмет Симаев. – Бюгюн Султанбеков бла Газиев чемодан толу листовкаланы Радомгъа элтгендиле. Аланы жашла, бюгюн-гамбла дегенлей, Еддинода легионну тѣрт батальонуна да юлеширикдиле. Листовкаланы зарфха «Винета» редакциясында кесим урама.

– Сау чемодан листовканы, къоркъмай, къалай ашыралдыгъыз?

– Чемоданны эки тюбю барды. Алгъа листовкаланы чемоданнга жыйып, аланы юслерине уа «Итил-Жайыкъ» газетни жангы номерин салып, ашыргъанбыз.

– Галиев кимди?

– Муса абый, ышангылы адамыбызды. Бирге ишлейбиз. Аны хайырындан листовкаланы Еддиногъа бир ненча кере ашыргъанбыз.

– Листовкаланы, керекден керекге этмей, юзмей, чыгъарып тутурча этерге керекбиз. Ол ишни Гариф, сен боюнунга алсанг, иги боллукъ эди. Ахмет, бизде болгъан жангылыкъланы Совинформбюрогъа билдирип турургъа онгубуз барды. Листовкаланы жазыу этген машинкалада жазаргъа тюшерикди. Сора аланы гектограф бла неда ротар бла жаяргъа керекбиз. Ол ишни газетни редакциясында этмей, «Винетаны» редакциясында этсек, баям, къоркъуусузуракъ болур.

– Мен типографияда ишлеген бир болгарлы студентле бла танышханма. Ала фашистлени кёрюп болмагъан адамладыла. Алагъа ышаныргъа боллукъбуз. Аланы болшулукълары бла листовкаларыбызны жаярмы эдик? – деди Алиш.

– Болур! Ол ишни оноун кесинг эт. Гайнан бла тюбешген этемисиз? Аны иши не халдады?

– Гайнан капелла къурауну къолгъа алыпды. Тогъуз адамны тийишдиргенди бирге. Ала музыка инструментлени уста согъадыла, жырлагъан да этедиле. Бир ненча кере концерт окъуна кёргюзтгендиле. Бусагъатда капеллада болгъанланы санын кёбейтир акъылдадыла.

– Афзал Фатхуллин, Шафийни бююнню артисти, бек залим жырлайды. Къобузну да къалай уста согъады. Аны да ол къауумгъа къошаргъа керекдиле.

– Анда биз ючюбюз да къыл къобуз согъабыз, экеулен а – къобуз, экиси – мандолина, экиси да – гитара. Гараф Фахретдинов жырчыды, къалгъанла хорда жырлайдыла. Адамла бек бюсюрейдиле биз берген концертлеге. Сахнада концертни Гайнан кеси бардырады. Бизни жашларыбыз концертни кезиунде адамла арасында эркин жюрюйдюле, аллай кезиуде листовкаланы юлеширге да онг табадыла.

– Игиди. Гараф – алаамат жырчыды, Гайнанны къуллугъун берирге керекди анга. Гайнан а режиссёрлукъ этсин. Тамбла Еддиногъа барыргъа керекме, анда хал бла шагъырей болайым деген сылтау бла. Батальонланы командирлерини араларында биз ышанырча адам бармыды?

– Батальонда тогъуз жюзге жетип адам барды. Аладан сегиз жюзден асламы жесирдегиледиле, алтмышы – немецли командирле. Хусаин Мухамметовну, Тазиевни, Рахимовну халкъны къозгъау иш бла байламлы хазырлагъандыла. Немецли командирлени жокъ этгенден сора, батальонлада къозгъалыу ишле башланырыкъдыла. Ала легионерлени къолгъа этерге керекдиле.

– Ол жердеги партизанла бла байламлыкъ тохташдырылса, бек алаамат боллукъ эди. Кертиди, ол бек къыйын ишди, алай бек керекли ишди. Партизанлагъа бизни ким болгъаныбызны алгъаракъ билдирмесек, немец кийимле кийген легионну батальонун тюп этип къояргъа боллукъдула.

– Да хау. Алыкъа белгили тыйюлдю батальонланы къайры иериклери, алай бу кюнледе уа белгили болургъа уа керекди. Сёзсюз, битеу

кьолдан келгенни аямакъ, партизанла бла байламлыкь тохдашдырыр ючюн.

– Абдулла, сен, баям, Бахтиковну иги таный болурса. Ышаннгылы адаммыды? Анга тасхангы айтыргъа боллукьмуду?

– Мен алыкьа тасхамы бермейме анга. Мен аны сынаргъа кюрешип айланганма. Аман адамгъа ушамайды, алай билмейме не айтыргъа да.

– Охо, аны артда билирбиз. Къайтханыбыздан сора, мен аны бла хапар айтырма. Бусагъатда уа, жашла, бек керекли бир иш барды.

Муса, алай айтып, кёкюрек хуржунундан тёрт бюкленнген бир къагъыт чыгъарды.

– Жашла, бек къыйын ишни алгъанбыз кьолгъа. Къоркьуулу ишди. Алай бла, сакьлыкь керекди, бек сакьлыкь. Хар затха да кёз-къулакь болургъа керекбиз. Тюнене мен бир затны юсюнден жазыу хазыр этгенме. Биз сатмакълыкьдан, тилчиликден къоркьургъа керекбиз. Биз бир бирни сатып айлансакь, бир затыбыз да, бир ишибиз да онгарыкъ туююлдою. Хар этгенибиз да бошуна кетерикди. Бир сатхычны хатасындан жашауубузну аямай этген битеу ишибиз оюлукьду. Аны себепли биз бир бири аллыбызда ант этерге керекбиз. Ол ишни телиликге, сабийликге санамагъыз. Аны бла байламлы тюнене кече къурашдыргъаныма бир тынгылагъыз.

Муса, къагъытны ачып, эшик таба да бир къарап, аз шыбырдап, окьуп тебиреди:

«Халкъымы, къыралымы аллында ант этеме. Мен, Муса Джалиль, фашистлеге къажуа сермеш бардырыр ючюн, «Итил-Жайыкъ» атлы жашыртын биригиге ыразы болуп кирдим. Биригиге бир тюрлю хата келтирмезлигиме ант этеме: бир тюрлю кёлсюзлюкге бой салмазгъа, сатхычлыкьны жолуна турмазгъа, ушкогуму Ата журтума бурмазгъа. Кеси Ата журтуна ушкок кётюрген – ол адамлыкьы тас болгъан адамгъа, битеу тукьмунгу, атангы-анангы, сабийлеринги, тенгни, жууукьну сатханнга тенгди. Антыма кертичи болмасам, душманнга къажуа кюрешни биргеме бардыргъан адамла манга налат берсинле!»

– Бу жазыугъа сизни оюмугъуз къалайды, шуёхларым? – деди Муса.

Отоуда болгъанла антха тынгылап тургъандан сора, бир ауукь заманны шош олтуруп, сора Рахим Саттар къысха кесини оюмун айтды:

– Бек керекли затды!

– Къысха эм ачыкъ, – деп къошду Алиш. – Биз анга къошулабыз!

– Угъай, жашла, къуру къошулуп къалмайсыз. Бу антны жашыртын биригиуню хар адамы хар бирибиз да эшитирча уллу окьургъа керекди. Мен алай сунама, сора бизни биригиу уллу болмазгъа керекди. Ышаннгылы, керти адамланы барысын да бизни биригиуню адамына санап барыргъа жарарыкъ туююлдою. Ма бюгюн биз былайда бешеуленбиз. Аны себепли биригиуюбюзню адамларына биз къуру бу беш адамны санарыкъбыз. Ызы бла биригиге дагъыда бир ненча адам алыргъа боллукьбуз, ала бу антны окьугъандан сора, – деди Муса.

– Биригиуню жашыртын адамларыбызбыз деп турганла бла уа не боллукьду? Гайнанны аллай кёп адамы барды.

Гариф шуёхум, болсун, алай бизни биригиуге уа жаланда Гайнан кеси кирликди. Аны адамларындан киши да билмезге керекди Гайнан бизни биригиуде болганын. Жашыртын биригиуле кёп болургъа да боллукьдула, алай бизни биригиуде уа жаланда ол ууакъ жашыртын биригиулени таматалары болургъа керекдиле. Ол заманда бизни биригиу керти да жашартын боллукьду. Алай бла бизни ичибизде сатхыч адам боллукъ тьююлдо...

Барысы да Муса айтханнга ыразы болдула. Андан сора Муса Алишден бичакъчыгъын тиледи. Зат да сора турмай, Алиш биргесине айландырган, кеси этген бичакъчыкьны Мусагъа берди. Муса бичакьны жютю ауузу бла кесини сол кьол аязын кесди да, андан кып-кызыл кьан чыкьды. Сора Муса жангыдан антны окьуду да, кьол аязындан бир-эки кьан тамычысын жутуп, дагьыда жарасындан басып, кьанын чыгъарып, Алишге кьолун узатды:

– Хайдагъыз, жашла, кьаныбызда ант этейик. Ич! – деди нёгерине, сора, бичагъын кьайтара, кьошду. – Сен да кес кьол аязынги.

Биринчи Алиш, ызы бла уа битеу олтурганла да бу шни этдиле: кьол аязларын бирем-бирем кесип, кьанлары бла ант этдиле.

– Бусагъатда уа чачылайыкь. Сау кьалыгъыз, тамбла кёрюшюрбюз. Тынч кечели кьалыгъыз, иги тюшле кёрюгюз! Шуёхларым, бюнюннюгю кечени да, берген антыбызны да унутмагъыз. Биригиунюбюзге хар кирген адам ма бу антны берликди, – деп бошады Муса, бирсилени бир кесекден чыгъарыкьларын тилеп, кеси биринчи чыкьды тышына.

Ючюнчю этаждан бир жырлагъан адамланы ауазлары эшитилдиле. Баям, Афзал кьууанчада артха кьалганла бла болур эди. Муса, жыргъа тынгылап, бир кьауум заманны жеринден тепмей турду. Сора Бахтиков жашагъан отоугъа жууукъ барып, эшикни кьакьды. Баям, Бахтиков алыкьа жукьлап болмаз эди, нёгерин сакьлап тургъанды. Экинчи ундурукъ жыйылып эди, Бахтиков а, кьатында шинтикге олтуруп, бир затла жаза эди.

– Биз алыкьа тынгылы да шагъырей болмагъанбыз, – деп, Муса, анга кьол узатды. – Муса Гумеров.

– Сизни чыгъармачылыгыгъыз бла бек иги шагъырейме, Муса абый, – деди Бахтиков. – Сизни Джалиль болганыгъызны да билеме.

– Немециле мени Гумеров деп биледиле. Аны себепли аланы кьатларынды манга Джалиль демесегиз, иги боллукьду.

– Сиз «Алтынчач» операны либреттосун жазганыгъызны да билеме. Мен устазгъа окьугъанма. Тюз да окьууну бошагъанымлай, аскерге чакьыргъан эдиле. Алай бла школда ишлер онгум да болмады. Тюз да уруш башланган кюнледе окьуна жесирге тюшдюм.

– Коммунистми эдигиз?

– Угъай, комсомолчу.

– «Итил-Жайыкь» газетде ишлерге уа кьалай бла тюшгенсиз?

– Кюнчыгыш Пруссияда Тильзит шахардагы лагерде тура эдим. Лагерде анкетамы толтургъаныма эс бурдула. Анда бийик билимим болгъаны жазылгъаны себепли, ала мени бир энчи школда устаз болуп ишлерге чакъырдыла. Ол затха ыразылыгъымы билдирдим, нек дегенде ачдан дуня азабын сынап тургъанымда, ала юч кере ашатыргъа сёз бердиле. Сора мени Берлинден узакъ болмай орналгъан Вульгайде лагерге ашырдыла. Къысха заманны ичинде Ахмет Тимер бла Шафи Алмас келдиле лагерге. Ала айтдыла, татар легионну къурай айланабыз да, жесирдегилерибизни арасында ангылатыу иш бардырлыкъ адамла керекдиле деп. Сора жесирде тургъан адамларыбызны хар бирине тюбеп, ушакъ этдиле. Мени уа «Итил-Жайыкъ» газетде тилманч болуп ишлеригими тийишли кёрдюле. Алгъа аякъ тиредим. Алай Ахмет Тимер – фитначы, мени фашистлени жазгъан затларын кёчюр деп, онгсуз этди, кёчюраллыкъмыса деген кибикле этип. Кёчюрмени тюбюнде уа быллай къол салдырыргъа онгсуз этди: «Тилманч Галим Бахтиков». Андан сора айтды: «Энди сен биз айтхан ишден артха турургъа эркин туююлсе. Угъай десенг а, немецлиле бу кёчюрменги коммунистлеге кёргюзтюрюкдюле. Ала уа бу зат ючюн сени кечерик туююлдюле». Алай бла, ала айтханнга бой салыргъа тюшдю.

– Энди ангыладым, – деди Муса. – Манга да бек къаты кюрешгендиле, ол газетге ишлерге чакъырып. Шафи Алмасны орунуна редактор этерге окъуна айтхандыла.

– Айтханларын эт, Муса абый. Шафи Алмас билими бла къарыусуду. Ол сатыу-алыу бла кюрешгенден башха ишге жарарыкъ туююлдю. Кесине махтау, къуллукъ сюеди. «Итил-Жайыкъ» деп энчи къырал къуралыуну юсюнден жазады, кеси уа ол къыралны юсюнден Гаяз Исхаки жазгъан китапны уа къолуна да алмагъанды. Окъургъа суюмейди. Кертисин айтханда, аны ол эринчеклигини бир иги жери да барды: не зат жазсанг да газетге, тыймайды, басмалайды. Алай артда немецлиле таматаны чакъырып, урушхан да этедиле. Ол да къулагъына кирип чыкъмайды: редакциягъа къайтады да бизге урушады. Терсликни хар заманда да бизни арабызда излейди.

– Мен редактор болсам, хар нени да айырмай басмалап барлыкъ туююлбюз да. Бек къаты низам саллыкъма.

Галим, Мусаны ол сёзлеринден сора иги да сагъыш этип, айтды:

– Алаймыды, Муса абый?

– Сен къалай этерик эдинг, редакторгъа салсала? Мен, сёз ючюн, не заманда да кесиме буюрулгъан ишни юсюнде кишиге бет этмеучюме. Билирге сюе эсенг, «Итил-Жайыкъ» газетни редактору Шафи Алмас болгъаны игиди. Бизге аллай адам керекди.

Былайда Муса газетде фашистлени юслеринден басмаланган материалла асыры жумушакъ халда басмаланганларыны юсюнден Галимни оюмун билирге суюдю, алай Алишни Галимни юсюнден айтхан сёзлери эсине тюшюп, айттыргъын айтмай къойду. Алай бла, къатында къоншусуна тынчлыкъ тилеп, тешегине кирип, тынчайды.

Экинчи кюн эрттенликде Мусаны ызындан отоугъа Шафи Алмас келди. Ары дери ала бет-къол да жуууп, сакъал да жюлюп, чай ичип да бошагъан эдиле. Муса радиону салды да, ала «Винета» радиостанцияны бериулерине биринчи немец тилде, ызы бла уа татар тилде тынгыладыла. Бериуле бошала тургъан сагъатда Шафи Алмас эшикни къакъды.

Ол эшикден кирген кезиуде радио бир къужур музыканы эшитдире эди.

– Къалайсыз, жашла, тынч жукъладыгъызымы? Башыгъыз ауруйму-ду? – деди Алмас.

– Тынч да жукъладыкъ, башыбыз да аурумайды, – деди Муса.

– Алай эсе, ишни къолгъа алайыкъ! Бизни аллыбызда уллу хорлам сакълайды!

– Шафи эфенди, ол алыкъа белгисизди кимни не къайда сакълагъаны.

– Муса шуёхум, ол арсарлыкъ къайдан чыкъды?

– Радиону ахыр бериулеринде Сталинград ючюн кюрешде немец-лилени ууатылгъанларын эшитмегенмисиз?

– Аны юсюнден тюнене да айта эдиле. Алай Германияда болгъан кючню къыйыры-чеги жокъду, Муса шуёхум. Кёп турмай, татар батальонла да, Германияны аскер сауутун да къолгъа алып, аны хорламы ючюн сермеширкидиле. Баям, газетде ишлерге суймегенигизни билдирген эдигиз тюнене. Мен андан да иги иш табайым сизге: бизни комитетни культура-жарыкъландырыу ишин къолгъа алып, аны ючюн борчлу болугъуз. Бизни комитетде сиз экинчи адамсыз, менден сора. Ыразымысыз?

– Мени эсиме да келмегенди сиз манга аллай бийик багъа бичеригиз. Бек сау болугъуз, Шафи эфенди. Мен бек суйюп этерикме ол ишни, – деди Муса, аз масхара эте.

Алай Шафи ол затны эслеген да этмеди. Андан ары Муса бла ушагъын бардырды:

– Бек алаамат! Алай эсе, жолгъа атланайыкъ. Бюгюн Еддинода бирге болургъа керекбиз. Анда 14-чю февральда биринчи татар батальонну урушха ашырыргъа керекбиз. Бек уллу аскер къуллукъчула келликдиле ол къууанчха. Аны себепли культура-жарыкъландырыу ишни къолгъа аласа. Ол борч энди сени боюнунгдады, Муса.

– Шафи эфенди, батальонну къайсы фронтха ашырлыкъ болурла? Айтыргъа жарай эсе аны.

– Угъай, жашыртын иш туююдю. Витебск шахаргъа ашырлыкъдыла, Белоруссияны партизанлары бла уруш этерикдиле татарлыла.

Бу хапарны Алишге бла Симаевге къалай билдирейим деп, Муса сагъыш этди, нек дегенде партизанла бла алгъаракъ байламлыкъ табаргъа кереклисин ала тюнене окъуна айтхан эдиле.

– Ол затны юсюнден «Итил-Жайыкъ» газетге материал хазырланса, хатасы боллукъ туююл эди. Шафи эфенди, анга оюмугъуз къалайды? – деди Муса.

– Акъыллы оюм, – деп, ыразылыгъын билдирди Шафи эфенди. Сора Бахтиков таба бурулуп: – Галим, шуёхум, муну юсюнден редакцияда Киямгъа айт да, бу къууанчлы ишни юсюнден газетге материал хазырласын. Мен айтханма де.

Киям Галиев газетни редакциясында Шафи Алмасны экинчисиди. Болжаллы халда, редакторлукъгъа Шафи келгинчи, аны къуулугъун да тамамлаганды Киям.

Шафи, Мусаны да машинагъа олтуртуп, биринчи татар батальон орналган жерге Радомгъа Едлино лагерге тебиредиле.

... «Итил-Жайыкъ» комитетде татар легион бла байламлы къурау ишле озган жыл 21 августда башланган эдиле. Ол кезиуде Едлино лагер сайланган эди, татарлыланы тутарча. Ол Польшада Радом шахарны къатында эди. Татар миллетни легионун къууар ючюн а, жесирде болган битеу татарлыланы Седльцеге жыйгандыла. Ол а Едлинону къатындады. Алишни да ол лагерге ашыргъан эдиле. Муса турган Демблин лагер да тюрк миллетли жесирчилени легионнга хазырлай эди. Артда уа барын да ВуStraу лагерге жыйып, хар жесирни да миллетине кёре, бёлюп, миллет батальонлагъа ийгендиле. Татарлыладан тёрт батальон къууаргъа оноулашхан эдиле, алай андан тышында да эки батальон къурадыла, нек дегенде жесирге тюшген татарлыла кёп эдиле. 25-чи ноябрьде къууалган биринчи татар батальоннга немециле 825 номер бергендиле. Эки ай бла жарым озгандан сора, къууалы иш бла байламлы соруула тамамлангандан сора, батальонну солдатлары да энчи курсланы ётгенден сора, 14-чю февральда аланы фронтха ашырыргъа буйрукъ этедиле.

– Немециле ашыкъгъан этедиле, – деди Шафи, кеси кеси бла сёлеше. – Баям, кертиси бла да, хал къарыусуз болур.

– Хау, Германияны аскер, адам кючю да, сиз айтханча, алапат болса, ол жесирде турганланы болушлукъларына таянырыкъ туююл эдиле, – деди Муса, Шафини жюрегинде арсарлыкъны кючлендире.

– Биз кесибиз айтханбыз алагъа бу болушлукъну, – деди Шафи.

– Сора сиз этгенсиз ол оноуну – жесирде уллу къыйынлыкъ сынап турган жарлы адамланы фронтха ашырыргъа?

– Угъай. Алай легионнга ала кеси ыразылыкълары бла жазылгандыла.

– Жазылмай къайры барлыкъса, ачдан-жаланганчыкъдан кёбе, сууукъдан да ёле турсанг...

– Муса, ссиз башхаланы къыйынлыкъларын ангылагъан, ала ючюн ачыгъан да этген адамсыз. Сизни кибикле башха адамланы кеслерине бойсундурадыла. Аланы атлары къалай болуучу эди? Хау, хау, гипноз этген адам. Сен коммунист ниетинг бла мени кёлум бла сайлагъан жолумдан сокъурандырыргъа хаппа-хазыр этгенсе. Немецли шуёхларыбыз

бизни ушагыбызны эшитгенден Аллах сакьласын. Келейик да, кёрюр-бюз. Легионерле бла кесигиз сёлешигиз да, ол заманда билирсиз аланы уруш этерге ким ашыргъанын. Бизми жиберемиз аланы, огъесе уруш этерге кеслерими жан атадыла?

Шафи Алмасны сокъуранулары, «Итил-Жайыкъ» легионну командир майор Оскар фон Зеккендорф бла тюбеп ушакъ этгенден сора, бютюн кёп болдула.

Фон Зеккендорф кеси ёмюрюнде кёпню кёрген, кёп тюрлю болум-лагъа тюбеген адамды, бек сынаулу командирди. Биринчи Ата журт урушха да къатышханды. Ол заманда къыркъ жылы толгъан офицер эди.

– Хурметли жюйюсхан Шафи, батальон урушха кирирге иги хазыр-ланмагъанды, – деди ол.

– Алай нек сунасыз?

– Ала аскер сауут бла шагъырей тюйюлдюле деген ниетден кенг-деме. Ала ушкюкню къолгъа алмагъандыла деп, къалай айтырма. Алай командирлени ниет жаны бла тутхучлукълары жокъду. Ала Гитлерни миллет партиясыны хорларыгъы жанлы тюйюлдюле.

– Нек? Командирлени барысы да немецпиледиле.

– Аланы немецпиле болгъанлары аманды. Легионну солдатлары командирлени айтханларын ангыламайдыла, нек дегенде немец тилни билмейдиле. Командирле уа татар тилни ангыламайдыла. Ма андады бек уллу терслигиз! Тилманчла кёбюсюнде ийисли совет интеллигент адамларыдыла. Ышанырча адамла тюйюлдюле. Андан тышында да солдатланы араларында листовкала юлешинедиле. Ма, тынгылачы, алада не жазылады!

Фон Зеккендорф столунда къалау къагъытладан бирин алып, Шафиге узатды. Шафини, ол къагъытда жазуулагъа кёз жетдиргенлей, бети чыммакъ-акъ болду. Анда жазылгъаны уа бу:

«Ата журтчуларыбыз! Къызыл аскерни солдатлары! Фашистле, ётюрюклени айтып, башыбызны къатышдырып, легионнга жазылыргъа бой салдыргъандыла. Ала сизни къолугъузгъа сауут тутдуруп, кесигизни ата-анагъызгъа, юй бийчелеригизге, сабийлеригизге къажан уруш этерге буюрадыла. Къолугъузда болгъан сауутланы фашистлеге буругъуз! Аланы ахыр сагъатлары жете турады. Къызыл аскерни Сталинград ючюн сермешде хорламы сизни фашистлеге къажан урушха кёллендирсин! Тёртюнчю комитет».

Къагъытны окъуп бошагъанлай, иги кесекни тынгылап турду. Жугъур бети бу къагъыт кирик чыммакъдан, тин-тери баса, аз-аз къызара тебиреди. Изы бла, кесине келип, терлигин ангылай, айтды:

– Алай эсе, бизни комитетде ишибиз зырафынады...

– Бу затда сизни терлигиз жокъду. Битеу терслик кесибиздеди, немецпиледе. Гитлерни тегерегинде айланганла да. Ала кёзге кёрюнюп тургъан къыйын болумланы ангыламайдыла. Ала къыралны тюп этерге элте турадыла. «Большевиклеге къажан урушбузда аскер сауутну не-

мецли миллетден башхагъа берирге артдаллыда жарарыкъ тыйюлдю», – деп, Гитлер тюз айта эди.

...Шафи Алмас фон Зеккендорфдан жерге кирлик болуп чыкъды. Андан сора ол, Мусаны биргесине элтип, биринчи татар батальонну командири майор Цекге барды. Цекде болгъан жарыкълыкъ Шафиге бир кесек кюч-къарыу берди. Шафи фон Зеккендорфдан эшитгенин айтханында Цекге, ол, кюлюп, былай деди:

– Бизде хар заманда да алайды: жыл санлары жетмишден озгъан сагъатда да кзуллукъларын жаш адамлагъа ычхындырыргъа суймегенле кепдюле. Зеккендорф ол жыл санда аз зат айтмаз. Анга эртте заман болгъанды юй жылыуундан чыкъмай турургъа, межгитге жюрюп, гюняхларына Аллахдан кечмеклик тилерге. Бизни командирлерибиз уруш отунда чыныкъгъан адамладыла. «Элия тобу» деген сермешде витебск партизан кымылдаугъа къажау сюелирча 825-чи батальонну солдатлары барлыкъдыла. Анда оноуну генерал-майор Якоби бла фон Вартенберг этерикдиле. Легиондагъыла иги сауутлангандыла. Аланы къолларында танклагъа къажау юч топ, ондан артыкъ станок эм къол пулемёт барды. Аладан сора да хар солдатны къолунда – автомат, керох, дагъыда урушда керекли башха затла.

Муса, майор Цекни легионну командирини юсюнден айтханларына тынгылагъандан сора, былай сагъыш этди: «Аланы араларында да бар кёреме бир бирни ангыламаулукъ. Бир жанындан, Цекни айтханы тюздю, къартла урушда этериклери жокъду. Юйлеринде да алагъа къайгъы эте, жашаусуз болуп турадыла. Ала уа кеслерин урушха атадыла. Юй бийчелери уа алагъа жарсый жашайдыла. Алай эсе, кепмю къалгъанды анга жашаргъа, бир 7–10 жашарыкъ болур да. Муса кеси жюреги бла ийнана эди, татар легион партизанла бла бир болуп, сауутну фашистлеге бурур деп. Ол ары дери кепле бла хапар айтханды. Ол селешген адамла барысы да немецлилени кёрюп болмай эдиле. «Алагъа Аллах болушун, хар затлары да толсун, гитлерчилени да хорлап, Ата журтларына сау къайтсынла. Сталин а хорламдан сора кесини айтхан сёзлерин, «жесирге тюшген солдат – халкъны жауу» деген жангъылыч оюмун тюрлендирип, къолларында да сауутлары бла Къызыл аскерге кечген жесирчилени кечмей, амалы да болмаз».

6

Татар легионну биринчи батальонун урушха уллу къууанч этип ашырдыла. Ол заманнга Шафи Алмас да бир кесек кесине келди, Ед-линогъа барып келгенден сора.

Батальонну фронтха ашырыргъа Берлинден белгили къуллукъчула келдиле. Ол санда – министерстводан Альфред Розенберг, министерствону энчи бёлюмюню таматасы профессор жюйюсхан фон Менде. Шафи Алмасны бек сейирсиндирген а Ючюнчю рейхни эм нацист партияны бек уллу адамы, СС-ни рейхсфюрери Генрих Гимлерни болуш-

лукъчусу, гауптштурмфюрер Райнер Ольцш эди. Гитлер ачыкъ айтханды урушдан сора бир кыралны ичинде экинчи миллет кырал кыуралмазлыгыын. Алай Райнер Ольцш легионланы алларында селеше, Германия хорлагъандан сора, Татар кырал кыураллыгыын айтды ачыгындан. Легионлагъа да уллу ыспас этди, хорламны кьолгъа теркирек этер ючюн, фронтха ыразы болуп атланнганларына кыууанып.

Гайнан Курмашны башчылыгында уллу той-оюн кыуралгъанына Шафи Алмас бек ыразы болду. Концертни Гайнан кеси бардырады. Гарраф Фахрутдинов бла Афзал Фатхуллин жырлагъанларында уа, асыры кыууаннгандан, Шафини башы кекге жетгенча болду. Бютюнда «Суу жагъа бла», «Шахта», «Уел» деген жырланы эшитгенинде уа, ай да, кюн да аны ючюн чыкыгъан сунду. «Унся» жырланнган сагъатда уа ол кесин Татарстаннга тюшюп кьалгъан сунду. Ол аны туугъан эли Сулабашны юсюнденди.

*Эл жулдуздан жарыйды,
Хар жулдуз – жууукъ айгъа
Бир сенден башха, жаланда
Сенсе энди узайгъан...*

(Додуланы Аскер кечюргенди)

Бу жырланы ол жаш заманында жырлап айланнганды. Кеч юйленгенликге (не этериксе, аллай заманла эдиле, юйюр кыууаргъа керекди деп, сагъыш да эталлыкъ туююл эдинг), кыызлагъа уа бек кыууаручу эди!

Ол кюн кыууанчда той-оюн болургъа керекди деп, аны кыууаругъа башчылыкъны Шафи этгенди. Легионланы лагерине Афзал Фатхуллинни элтип баргъаны да аны ючюн эди. Гайнан ол кюн эшитгенди Шафиден концерт кыууаргъа кереклисин. Гайнан Демблинде жесирле тургъан тутмакчыла бла иги шагъырей эди. Ол студент заманында той-оюн кыууамну ишине бек тири кыатышханды. Шафи а концерт кыууар акыылда болгъанларын Мусагъа да айтды. Поэт бу ишни Курмашха буюрсала, иги боллугъун айтады. Гайнан Курмаш да айтады концертни кезиуюнде солдатла бла жашыртын ушакъ бардырыргъа иги онг боллугъун. Чам хапарла айтыргъа уста болгъанын фахмулу Абдулла Баттал да кьргюзтеди. Кьлюнден кьп назму да айтды ол. Зиннат да ариу ауазлыды, чыгъармачылыкъ сьзню устасыды, назму айтып тебиресе уа, жюрегинги теренине киреди. Гайнан а жесирлени арасында кьобуз, кыыл кьобыз, башха музыка инструменлени согъаргъа да уллу хунерлери болгъанланы тапханды, музыка искусстводан иги билимлери, ангылаулары болмагъанлыкъгъа. Гариф Маликов, Иван Скобелев, Гали Курбанов, Фарит Султанбеков, Фуат Сейфульмулюков – барысы да жесирчиле угъай, чынтты жырчыла бла кьобузчула болгъандыла. Аны онг кьолу уа – Гарраф Фахрутдинов, урушха дери Башкортостанда опера театрда, Бари

Каримов а Одессада опера театрда жырлап тургъан адамладыла. Анда Бари Каримов деп чуйют жашчыкъ болгъанды, аны керти аты Борис Крамов эди. Легионнга татарлыланы жаза туруп, сюннети болгъанына, Борисни да татарлы сунуп, бери жаздыла. Курмашны биригиуонде болгъан кезиуде ол татар тилге да юйренгенди. Макъамы ариу болгъанына уа ауукъ замандан татар жырланы да жырлап башлагъанды. Алай бла, Гайнанны хайыры бла ариу жырчы къауум къуралады. Къуру Шафи Алмас угъай, Ата журтларына тансыкълыкъ бийлеп тургъан битеу жесирдегиле сакълай эдиле Гайнан хазырлагъан концертлени. Къысха заманны ичинде концертни къуру татарлылагъа кёргюзтюп къоймай, башха миллетлеге да кёргюзтюп башлайдыла. Биринчиден, ол Шафини намысын кётюре эди. Экинчиден а, жесирде тургъан башха миллетлени келечилерини татарлылагъа берген намысны белгиси эди. Узбеклидени, къзахлыланы, азербайджанлыланы, эрменлидени, малкъарлыланы ичлеринде аланы шуёхлары кепдю. Концерт бола тургъанлай, башха миллетли жашланы миллет ёхтемликликлери хорлап, ала сахнагъа чыгып, кеслерини миллет жырларын жырлап, тепсеулерин кёргюзте эдиле. Алай бла, легионерлени ичинде татарлыланы намыслары кётюрюлген эди.

Биринчи татар батальонну урушха ашырыуну къууанчына устаз Галимджан Идриси да келгенди. Ол легиондагылагъа Гитлерни «Майн Кампф» деген китабыны эм «Итил-Жайыкъдан» Гаяз Исхакиге таяна, лекция окъугъан адамды. Ислам динни керти адамы. Муса Вустрада лагерьде да, Шафилада къонакъда болгъанында да, Галимджан бла ачыкъ ушакъ этерге онгу болмагъан эди. Ол батальонну солдатларына дин бла бир къауум зат окъуп, Къурандан да «аль-Фатиха» сураны окъуп, ушакъ этер акъыл бла Мусагъа жууукъ келди. Муса Галимджанны юсюнден кеп зат билмегенликге, устаз Мусаны юсюнден кеп зат эшитгенди. Ол СССР-де къалгъан жууукъларындан толу хапар билирге суйюп жашагъан адамды. Татар тилде чыкъгъан газетлени, журналланы алып тургъанды: «Миллет жолу» эм «Миллет байрагы», Гаяз Исхаки чыгъарып. Ала жабылгъандан сора, ол Тюркден татарлыланы юслеринден тюрлю-тюрлю китапла ийдирип тургъанды.

– Бюгюн урушха атланганлагъа Аллах онг берсин. Ала сау-эсен жетсинле, хорламыбызгъа уллу къыйын салсынла, – деди хазрет Галимджан, Муса бла ушакъ этерге суйгенин ангылата.

– Хазрет, сиз Аллахха, диннге къуллукъ этген адамсыз, – деди Муса, – солдатланы игиликге тюберлерин, хорлам бла къайтырларын да айтдынг, ала кеслерине Ата журтларына къажау уруш этерге баргъанларын да биле тургъанлай. Аллахны аллында уллу гюняхлы иш этгеннге санамаймыса кесинги?

– Аллах сакъласын, Аллах сакъласын. Не гюняхлы ишди ол?! Кеслерини Ата журтларын эркин этер ючюн, урушха атланганлагъа игиликни тилеген гюняхмыды? Ол деген не сёздю? Угъай, былайда мен гюняхлы иш этмегенме.

– Ала къазауат этерге зор бла атланган эселе уа? Ала чекни ётгенлей, сауутларын аланы ары ийген адмлагъа бурсала уа?

– Бир эки-юч адамны зор бла иерге боллукъду урушха. Былайда уа сау аскерни юсюнден барады сёз.

– Устаз, сиз а сагъыш этмеймисиз Шайтанны философиясы къуру аскерге угъай, битеу къыралгъа жангылыч боллугъун.

– Сёз ючюн?

– Сёз ючюн, Германияны халкъындан башха жер юсюнде халкъ жокъду, андан кючлю да, асыл да, акъыллы да халкъ жаратылмагъанын ачыкъ этерге кюрешедиле ала. Битеу дуниягъа ол оноу этерге керекди деп суюледиде бюгюн.

– Большевикле уа айтмаймыдыла ол оюмну кеслерини юслеринден?

– СССР-де къуру оруслула жашамайдыла, башха миллетлени келчилери да жашайдыла, кеси тиллерин, кеси адет-тёрелерин байракъ этип.

– Татарлыладамы?

– Хау, татарлыла да. Кеслерини совет социалист автоном республикаларында – Татарстанда.

– Белгилисича, татарлыла жаланда Татарстанда жашамайдыла. Социалист революциягъа дери Россейде онбеш миллион татарлы жашагъанды. Бусагъатда Татар Республикада ненча татарлы жашайды? Эки миллион. Россейде жашагъан онбеш миллион татарлыны онбеш республикагъа юлешингендиле. Алай бла татарлыланы бек аз халгъа келтиргендиле. Культурасы, искусствосу, литературасы, промышленносту бла да бек алда баргъан халкъны намыссыз чекге тюшюргендиле... Сиз Гаяз Исхакини «Къыямат кюн, эки жюз жылдан сора» деген чыгъармасын окъугъанмысыз?

– Окъумагъанма.

– Хау, окъумагъансыз. Окъугъанны къой, аллай китап барды деп окъуна эшитген болмазсыз. Эшитирге керекди. Окъусагъыз, иги эди. Башха ата журтчуларынг да окъусала керек эди.

– Алай эсе, багъалы устаз, Тукай айтханнга кёре, эки жюз жылдан жер башындан къуру татарлыла угъай, оруслула, немециле, башха миллетле да жокъ болургъа боллукъдула, ёмюрлеринде болмагъанча. Сиз да алаймы сагъыш этесиз?

– Мен сен айтханны тюзге санамайма. Татарлыла жокъ болурла деген къоркъуу а тынгысыз этеди. СССР-де миллетлени къысыу, миллет деген атны жокъ этер мурат айнып барады. Сизде жарлылыкъ бийлепди хар нени, жарлылыкъда жашау а игиге саналады. Иги ишлеген, башын тутхан адам а къыралда халкъны душманына саналады. Ишлеген адам, сёзсюз, байыгъады, байыкъгъан адамны уа жаугъамы санаргъа керекди? Олмуду тюзлюк? Олмуду арада кертилик? Кимди да жарлы? Ол эринчек адамды. Эринчеклик болгъан къыралда ёмюрде насып да, байлыкъ да боллукъ туююлдо. Къуллукъда уа ётюрюкчюле, тилчиле, кёзбаучула олтура эселе, хар заманда да халкъны жауу табыллыкъды. Анда халкъ-

гъа насыплы жашау бир заманда да боллукъ туююлдо. Муса эфенди, айтыгъыз, мен терсми селешеме?

– Галимджан устаз, мени мюйюшге тыйдыгъыз. Алай Ата журт ёмюрден ахыргъа, къуллукъда ким да болсун, Ата журт болгъанлай къалгъанын унутмайыкъ. Ата журт – ол туугъан жерди, ата-бабаларыбызны, ата-анабызны, юйрюбюзню, сабийлерибизни эм ата юйюбюзню, от жагъабызны жериди. Бир тамата башха таматаны алышындыра баргъанды къыралда. Къуллукъчула келгенлерича, кетген да этгендиле. Аланы хар бири кеси адамларына бирер тюрлю болгъандыла, алай Ата журт Ата журтлай къалгъанды. Адамны жашауу эки къайтып келмейди, ол бир кере жашайды. Ол туугъан эсе, жашаргъа эркинлиги барды. Аны ол эркинлигин сыйырыргъа къорешгенлеге уа ол къажау сюелирге борчлуду.

– Мен да аны айтама. Муса эфенди, сиз кеси айтханыгъызгъа чюйре барасыз. Мен бай да, къууанчлы да жашаргъа сюе эсем, халкъны душманына саналыргъа нек керекме?

– Хар ким да Ата журту ючюн уруш отуна кирирге керекди. Галимджан устаз, биз бусагъатда кесибизни Ата журтубузну къоруулайбыз. Бир жангыз халкъ, бир жангыз къырал эркин туююлдо бизни къырал жашауубузгъа оноу этерге. Ол санда Германия да.

– Хау, ол алайды.

– Да ол алай эсе, биреуню жерине чапхан адам жанлы болуп, нек сюелесиз, нек этесиз алагъа къуллукъ?

– Муса эфенди, биз немецлиге къуллукъ этебиз деп айталлыкъ туююлме. Биз кеси башыбызгъа хайыр этер ючюн, эсе да ахшы мура-тыбызгъа жетер ючюн, тап болумну хайырланып къорешебиз. Биз бу урушха Гитлерни чакъырмагъанбыз не къогъузтмагъанбыз. Германияны хорламын кесибизни хорламыбызгъа санаргъа сюйгенибизни баш магъанасы – бизни Ата журтубуздан айыргъанлагъа къара кюн келлигин, бизге уа Ата журтубузгъа къайтыргъа онг боллугъун сакълайбыз.

– Гитлер СССР-ни хорлагъандан сора, битеу къыралда болгъан миллетлеге кеслерини къыралларын къуараргъа онг берликди деген оюму-гъузну тюзге санап, жангылгъан иш этмеймисиз?

– Да ким биледи, жангылгъан окъуна эте болурбуз.

– Сёзсюз, жангыласыз. Дуня башында аллай алыкъа бирда болмагъанды. Ол алай болса, татарлылагъа аллай эркинлик берилсе, биз кесибизни миллетни фашизмни жолуна тургъан энчи миллетге санарыкъбыз, немецлиле.

– Муса эфенди, Аллахха ийнанамысыз?

– Бусагъатда биз этген ушакъгъа ол соруу неге керекди? Аллахха ийнанамамы, ийнанмайамы, ол кесими энчи ишимди. Мен ангылагъандан, Аллахха ийнанганамы юсюнден тегерекге айланып къычырыргъа тийишли туююлдо.

– Угъай, мен санга тырман этер акъылда туююлме. Терсинден ангылама. Сени коммунист болгъанынга чыртда ишекли туююлме. Аны бла

бирге коммунистле Аллахха ийнанмагъанларын да билеме. Алай бизни ушагъыбыздан сора Аллахха ийнанганынгы ангыладым. Сиз хар нени да къысха, ачыкъ айтасыз, мени да анга ийнандырасыз.

Галимджан, Шафи Алмас келип, къатларында сюелгени себепли, Муса бла ушагъын тыйды. Шафи Алмасны бусагъатха дери къууанчдан толгъан бет сыфаты нек эсе да къайгъылы эди.

– Шафи эфенди, не болгъанды? Не къайгъынг барды? – деп сорду Галимджан.

– Тауушлукъ байрамыбызны буздула. Ким эсе да легионерлени ичинде листовкаланы жайгъанды. Быллай къууанчлы кюнюбюзде. Быллай кюнде...

7

Едлино деген лагерьде февраль айны ал кюнлеринде окъуна батальонну фронтха ашырыу бла байламлы ишлени ашыкъдырып тебиредиле. Башындан келген оноугъа кёре, экинчи батальонну да февраль айда Белоруссиягъа партизанла бла уруш этерге ашырыргъа керекдиле, «Элия тобу» деген сермеш хорлам бла бошалса. «Элия тобу» деген энчи сермеш кеси муратына жетгенине къууанады Муса. Муса да, аны нёгерлери да жашыртын биригиуню ангылатыу ишин жаланда биринчи батальон бла бардырып тургъанлары себепли, ала экинчи батальоннга тийишлисича эс бурмай тургъан жетишимсизликни да, болжалгъа салмай, тюзетирге оноулашдыла. Тамбла окъуна анда да концерт къууаргъа, жесирлени кёллерин кётюрюрге келишдиле Мусалары. Концертге келген легионерлени ичлеринде листовкаланы да жаяргъа керек эди. Аны ючюн а фронтда болумдан жангы хапар керек эди. Ол мурат бла Муса, Шафи Алмасдан шахарны бир китапханасына барып, арт кюнде чыкъгъан газетлеге къараргъа деп, эркинлик тиледи:

– Шафи эфенди, мен «Итил-Жайыкъ» газетни ахыр номерин окъуп, анда фронтдан, легионерлени юслеринден да жангы хапарла жокъну орунундадыла. Немец аскерни урушда ахыр жетишимлерин билирге сюебиз. Листовкалада уа жаланда немецлилени хорланганларыны юслеринден жазылады, аны себепли китапханалада болгъан газетлени жангы номерлери бла шагъырей болсакъ, иги эди.

– Ол иги оюмду! – деп, Шафи ыразы болду. – Оруслу жесирлеге деп «Заря» газет чыгъады. Аны редакциясыны бай китапханасы барды, ол байлыкъны бизге Аллах бергенди. «Заряны» редактору Зыковду. Аны эркинлиги бла анда олтуруп окъусанг, бизни «Итил-Жайыкъ» газетибизге жарагъан иги материалла табарыкъса.

– Къалайдады ол редакция? Зыков да манга эркинлик берирми?

– Мен анга къагъыт жазарма да, сен анга берирсе. Редакция уа Викторияштрассе орамда 10-чу юйдеди. Бу юйню тубюндеди китапхана. Бусагъат шофёргъа айтайым, сени ары элтсин деп.

Муса, Шафи берген кьагъыт да кьолунда, «Заряны» редакциясына бек таукел кирди. Ол ары киргенлей, юй тьобюнде кьалау китапланы, газетлени, журналланы ичинде немец кийимлери бла бир офицерни кёрдю. Анга кьарай, орус китапланы исинден олтургъан бу майор немецли, ёлюп кьалса да, боллукъ тьойюлдю деп, анга орусча сёлешди:

– Баям, бу сейирлик межамны иеси сиз болурсуз? – деп сорду.

Офицер, ол адамны билмей тургъанлай сёлешгенине да абызырап, соруууна аскердеча кьысха жууап берди:

– Менме! Не керекди сизге мында?

– Мени да биллигим келеди бу китапханада болгъан байлыкъны юсюнден.

– Жарсыугъа, таматала эркин этмей, мындан кишиге жукъ берилмейди.

– Манга эркин этгендиле, – деп, Муса Шафини Зыковха деп берилген кьагъытын узатды.

– Алай эсе уа, хош болугъуз! Не зат окьургъа сюесиз?

– Бу сейирлик китапла аякъ тьопге атылып нек турадыла? Мен биринчи кере кёреме китаплагъа былай былхымсыз кьаралгъанын.

– Тейри, мени оюмуна кёре, ол тырманны манга жетежагъы болмаз.

Муса, узалып, юй тьобюнде атылып тургъан бир китапны кьолуна алып, биринчи бетин ачды. Анда Минск шахарны ара китапханасыны мухуру салынып эди.

– Бу байлыкъ энди кимге керекди? Кёп турмай, самолётла бу тийреге учуп, бомбала атып, болгъанны кюл этерикдиле. Ол заманда быланы барысы да жокъ боладыла. Къара да, сайлагъан китапларынгы алып, биргенге элт. Алай тап боллукъду.

– Мында кишиге китап берилмейди дегендиле манга, окьургъа суйген мындан окьурукъду деп.

– Азла аз зат айтмазла! Немечлиле кьайдан билликдиле мында не болгъанын. Манга газетлени бирге жый деп буюргъандыла. Хар газет номерни бешишер экземплярны барды. Манга уа хар биринден бирерин алып, бирге тигип, кьалгъанларын кюйдюрген эт дегендиле. Ма, къара да ал не керек эсе да, мен кишиге да айтырыкъ тьойюлме.

Муса мында газетлени кёплюгюне сейирсинди: «Правда», «Известия», «Комсомольская правда», «Красная Звезда»... Кесин туугъан жеринде китапханада олтургъан сунду. Муса ашыгъышлы кесине керекли газетлени жыйышдырып башлады. Ала эки ыйыкъ мындан алгъа чыкьгъан газетле эдиле. Анга керекли материалла бардыла алада. Уллу байлыкъ, керекли билдириуле!

– Ой таланган, алыкъа бир бирибиз бла шагъырей болур акьылгъа да келмегенбиз, – деди Муса. – Атыгъызны билирге сюе эдим.

– Мен Эркинликни Орус Аскерини штабында пропаганда бёлюмге башчылыкъ этеме, майор Рыбальченкома. Атым а Андрейди.

– Орус аскерни солдатысыз, фрицлени кийимлерин а кийип айланасыз.

– Сора мен кьаллай кийимле киерге керекме. Къызыл аскерни солдатыны кийимлеринми?

Рыбальченко жесирде тургъан коммунистле къурагъан жашыртын биригиуню пропагандисти эди. Аны юсюнден Мусагъа хапар айтыргъа ашыкъмады. Муса да татар легионну пропагандистиме демеди. Алай Рыбальченкону акъылына Муса татар легионну жашыртын биригиуоню адамы болур деген келди. Муса коммунистле чыгъаргъан газетлеге энчи эс бургъан заманда туугъанды ол оюм жюрегинде.

– Сени атынг а къалайды? – деп сорду Рыбальченко.

– Муса Гумеров. Охо, мен барайым. Узакъгъа созалмазлыкъ ишлерим бардыла. Тамбла да келликме, – деп, Муса кетерге ашыкъды.

– Кел, келмей а. Къолумдан келген болушлукъну аямам.

Муса китапханадан чыкъгъандан сора, жаяулай иги кесек жол жюрюдо. Омакъ орам, бек тап жасалгъан жаяу жолчукъ – паркны ичинде. Ол жолчукъ бла бара кетип, Берлинни ара орамында «Эркинликни» эсгертмесине чыкъды. Ол бу эсгертмени бюгюннге дери да кѳргенди – Шафи Алмасны юйюне биринчи кере келе туруп. Шафи Алмасны юйю былайдан узакъда болмаз. Кертиси бла да, ол Хафельштрассе орамгъа келип тирелди. Муса, отоуна кирип, чай ичип, сора газетле бла шагъырей болуп башлады. Алада аллай бир хайырлы материалла бар эдиле листовкалагъа къошаргъа. Къагъыт да, къалам да алып, ол анда жызылынганланы хайырланып башлады. Энди Симаевге, ишден кетгинчи, тюберге керек эди Мусагъа.

Ишчи заман бошалады деген сагъатда жетди ол Симаевге.

– Ахмет, – деди ол, – татар тилде бир къагъытны жазаргъа керек эди.

– Охо, аны не сѳзлюгю барды. Иштегиле барысы да кетсинле да, андан сора, – деди Симаев. Машина тилманчны отоундады. Ол а анга кирит салады. Алай бла, ишчиле кетсе, киритни табып, алай кирирге керекди. Жазуунгу бер да, андан къалгъанын мен кесим этерме. Ненча экземпляр керекди?

– Бу экинчи батальоннгады. Анда да тѳрт ротагъа барды. Болаллыкъ эсенг, материалланы хазыр этип, тамбла окъуна музвзвод бла ашырыр эдик. Гайнанны адамлары анда концерт кѳргюзтюрюкдюле.

Муса экинчи кюн биягъы Рыбальченкогъа барды. Ала кѳп кюрешдиле, китапланы авторларына кѳре жыйып, болжаллы халда каталог да этдиле.

– Къарайма да, сени политика литературагъа уллу эс бураса. Политрукму эдинг? – деди Рыбальченко, Муса Ленинни томуна эс буруп къарагъанын кѳрюп.

– Хау, алайыракъды. Кесинг а?

– Ким боллугъум мен а? Мен да алай.

– Алай эсе, биз бир ишни этген адамлабыз.

– Власовну Эркинликни Орус Аскеринде жашыртын биригиу барды дейдиле. Ол кертимиди?

– От этилмеген жерде тютюн болмайды, – деди Рыбальченко. – Биз ишибизни бирге бардырыргъа керекбиз. Сен татар легионну жашыртын биригиуюню адамы болгъанынга ишексизме.

– Тюз ангылагъанса.

– Ма бу листовкаланы ал да, кеси адамларынга юлеш, – деди Рыбальченко ышыннгылы, ящикден сау чулгъам листовканы чыгъарып, Мусагъа узатды.

– Сизни биригиуюгюз къалайда орналыпды? Аны таматасы бла тюбеширге онг боллукъмуду манга?

– Неге керекди аны таматасы санга? Манга тюбегенинг болмаймыды?

– Москва бла байламлыгъыгъыз а бармыды?

– Алыкъа угъай. Алай бир затла этерге уа кюрешебиз. Узакъ бармай, тынгылы байламлыкъ тохташдыралырбыз деп ышанабыз.

– Алай эсе, бюгюнден башлап, «Итил-Жайыкъ» легионну жашыртын биригиулери бла Эркинликни Орус Аскерини жашыртын биригиулерини арасында байламлыкъ тохташдырылгъаннга санаргъа боллукъмуду?

– Мени акъылыма кёре, боллукъду. Алай биз ишибизни бек сакъ бардырыргъа керекбиз. Санга былайлада кёп кёрюнюрге жарарыкъ туююлду. «Заря» газетни басмадан немециле тынгылы тинтип чыгъарадыла. Китапханада жаланда керекли заманда тюбеширге керекбиз. Биз метрону «Потсдаммерплац» неда «Фридрихштрассе» деген станцияларында тюбеширге боллукъбуз.

– Охо, ангыладым.

Муса ол кюнден арысында Рыбальченко бла Берлинни метросуну ол станцияларында тюбешеди. Майор анга орус тилде жазылгъан листовкаларын келтиреди, Муса уа аланы татар тилге кёчюрюп, кеси адамларына Симаевни болушлугъу бла юлешеди. Кюлени биринде Рыбальченкону китапханада ишинден эркин этген эдиле. Баям, Власовну аскерини генералларыны тасхачылары ишекли болурча бир шартлагъа тюбеген болур эдиле. Андан сора да Андрей фронтда политрук болгъанын да жетдиргендиле тийишли жерге, аны себепли Андрейни штабдан да кетерип, ротагъа иедиле. Ол, башлагъан ишлерин мындан ары да бардырырча, Мусаны Виктор Харчёв бла танышдырады. Жашыртын биригиуюню члени Виктор «Заря» газетни редакциясында ишлей эди.

Февраль айны ахырында легионерлени араларында татар легионну экинчи батальонун партизанлагъа къажау уруш этерге Белоруссиягъа угъай, Франциягъа ашырыргъа деп, хапар жайылды. Ол хапар легионерлени жарсытды. Ала жашыртын ишлерини хайырындан Белоруссиягъа барсала, анда кеслерини немецли командирлерин дуниядан жокъ этип, партизанлагъа ётерик эдиле. Аланы битеу ахшы муратлары оюлдула. Франциягъа ийселе уа, кеслерини адамларына бурлукъдула аскер сауутларын. Французлула да, Совет Союзну солдатларыча, фашистлеге къажау уруш этедиле. Сора легионерле ким ючюн жан берирге керекдиле?

Сени ёлген жеринги ким билликди, ким тюшюрлюкдю сени эсине? Ол жоюлуу керексизине боллукьду...

Жашыртын биригиулени алларында энди жангы мурат чыгьады. Ала легионерлени араларында элтген ишлерин тюрлендирирге керекдиле. Дагьыда жангы хапар чыкьды, батальонну Голландиягьа ашырадыла деп. Ол затла терен сагьышха кьалдырдыла Мусаны. Алай ол сейирлик оюм кьоллу болду – комитетни адамларын Берлинни зоопаркына элтирге – анда жаныуарланы кьргюзтген сылтау бла ала бла оноулашыргьа. Ол оюмун жашауда бардырыр ючюн, Шафи Алмасха тюберге керекди. Шафиге тюберге кеслерини кезиулерин сакьлап тургьан адамланы арасында Сабит Кунафин, Мусаны кьрюп, аны аллына чапды.

– Муса абый, ма былайда сизни Семпенск пансионатда солургьа жиберирге хазыр путёвкагьыз турады. Аны алыгьыз да, Шафи абыйге кьол салдырыгьыз.

– Алаймыды? Мен аны унутхан окьуна этген эдим. Сау бол, иги хапар айтдын, – деп, Муса, кьагьытны да кьолуна алып, эшикни ачаргьа узалды.

Шафи Алмас, терен кьайгьыгьа кирип, узун столну ортасында кьайиш шинтикге олтуруп тура эди.

– А-а, кел, кел, Муса эфенди! – деп, жарыкь тюбеп, поэтни кесини аллында шинтикге олтургду.

– Шафи эфенди, кьарайма да, мен тапсыз келгенме. Сизни бир тынгьысыз этген зат барды, – деп, Муса терслигин билдире айтды.

– Хау, биягьы Кьызыл аскерни солдатлары кьанымы буздула.

– Биягьы хорлагьанмы этгендиле?

– Бизни биринчи батальонубуз партизанлагьа кьошулгьан хапарлары барды...

Муса, Шафи Алмас айтхан хапаргьа кьууана, кесини алтын кьушун тутхан сунду.

– Кертимиди ол? – деп сорду Муса, кьууаннганын да букьдурмай.

– Муса эфенди, кьарайма да, аланы ызларындан учаргьа сиз да хазырсыз.

– Шафи эфенди, жашырмай айтайым, ол батальонну солдатлары бла бирге уруш отуна кирсем эди, бек насыплы боллукь эдим. Алай а неге кьууанырыкьма? Кертиси бла да, ол керти болгьанмыды?

– Болгьанны кьой, 557 солдат кеслерини немецли таматараларын кьырып, партизанлагьа ётгендиле, болгьан аскер сауутларын да алып... Легионерлени бир жартысы кьырылгьады, башха жартысы уа – бир жетмиш адам – лагерьге кьайтхандыла.

– Кьачан болду ол иш?

– Жыйырма жетинчи февральда дейдиле.

– Не айтайым, Шафи эфенди? Майор фон Зеккендорф батальон легионерле урушха иги хазырланмагьанларын, политика, ниет хазырлыкьлары бютюнда кьарыусуз болгьанларын ачыкь айтханына сиз шагьат эдигиз.

– Хау, ол алай айтхан эди... Майор Цек а, аны айтханын хыликкя этип, ол урушда жоюлгъанды. Жарлыны жатхан жери жумушакъ бол-сун... Муса эфенди, не иш бла келгенсе манга?

– Бу хапарладан сора сизни кыйнарыгъым да келмейди, Шафи эфенди. Биринчиден, путёвкагъа къол салдырыгъа керек эди, – деп, Муса Сабит Кунафин берген кягъытны столгъа салды.

Шафи Алмас путёвкагъа кёз жетдирди да, кягъытны баш мюйю-шюне къол салды.

– Мен кесим айтханма солургъа кереклисин, аны себепли кесигиз суйгенча солугъуз, ким биледи, жарар, саулугъугъузгъа да кьаратыгъыз. Аты айтылгъан поэтге былай аман болургъа жарамайды. Кертисин айт-ханда, уруш ол урушду. Анда жоюлгъан да этедиле... Экинчи уа неди?

– Экинчи, биз комитетни адамлары бла Берлинни зоопаркына экс-курсия кьуаргъа сюе эдик.

– Ол да керекли ишди! Ыразыма. Кьуру тохтамай ишлеп туургъа жарамайды, бир кесек солургъа да керекди. Анда кьарарча кёп жаныуар барды! Эркин этеме, Муса эфенди, барыгъыз, бармай а. Экинчи кюн а жангы кьарыу бла игирек ишлерсиз!

– Бек сау болугъуз, Шафи эфенди. Сиз да бизни бла келирми эдигиз?

– Сау бол, Муса шуёхум. Мен ол зоопаркда бир ненча кере болгъан-ма. Бек иги зоопаркды. Охо, менсиз барыгъыз.

Кертиси бла да, жашла зоопаркда кёп жаныуаргъа да кьарадыла, иги солугъан да этдиле. Уруш барады деп акъылынга да келлик туююлдю: зоопаркда – хар зат да тизгинли, чалдишле – таза, ариу кьаралгъан, ашдан тойгъан жаныуарла. Лагерьде жесирледен эсе, жаныуарла чал-дишледе игирек окъуна тургъанларын Муса бек терк эследи. Анда кёп тюрлю жаныуар бар эди. Алай Мусаны кьайгъысы жаныуарла угъай, жашыртын биригиуню адамлары бла ушакъ эди. Ол жашыртын бири-гиуню хар бир адамы бла энчи сёлеширге кюреше эди, «Арада татар келечиликде» башхаланы кёллерине зат келмезча.

Экскурсиягъа баргъанла зоопаркны ичинде бирем-бирем неда кьау-ум болуп айлана эдиле. Муса бёрюле тургъан чалдишге жууукъ барды. Алиш да алайда бёрюлени юслеринден немец тилде не жазылгъанын окьургъа кюреше турады: «Бёрю – жыртхыч жаныуарды, итлени кьау-умунданды. Ит бёрюден жаратылгъанды. Бёрю – ол кьауумда бек уллу жаныуарды: аны узунлугъу 160 см. жетеди, кьуйругъуну узунлугъу – 52 см., бийиклиги – 90 см., ауурлугъу – 80 килограммгъа дери...»

– Баям, бёрю татарлыланы миллет белгиси болгъанын жазаргъа унутхан болурла, – деди Муса, Алишни окъуй тургъанындан беле.

– Былайда мифле бла байламлы, семиртип айтылгъан оюмла да бар-дыла, кыйын да жазылгъанды, илму тил бла. Ангыларгъа кыйынды, кесин да кёп окьургъа керекди, – деди Алиш.

– Бир кьууанчлы хапарым барды! – деп, Муса шыбырдады Алишни кьулагъына, киши эшитмезча.

– Кьаллай?

– Биринчи батальон партизанлагъа ётгенди.

– Керти айт! Къайдан билдинг?

– Шафи Алмасдан. Ол, къаны бузулуп, кабинетинде олтурады, гур деп жанады. Экинчи батальонну Франциягъа ашырыргъа аны себепли оноу этген кёреме. Мен а бу не хыйсапдан этилген оноуду деп тургъанма.

– Бизге бусагъатда сакъ болургъа керекди. Ол ишге юлюшлерин къошханланы излеп башларгъа боллукъдула.

– Анга сёз да жокъ. Легионерлени арасында ангылатыу ишибизни башха тюрлюрек бардырыргъа керекбиз. Листовкаланы магъаналарын да бир кесек тюрлендирмей, амал жокъду. Хар къайда да фашистлеге къажау кюреш суумазгъа керекди. Германияны заводларында ишлеген ата журтчуларыбызгъа да энчи борч буюрсакъ, хайырлы боллукъду. Заводладан биринде ишлеген Искандер Яушев бла байламлыкъ тохташдырмай, амал жокъду. Мен бусагъат Симаев бла сёлеширикме. Бюгюн окъуна листовкаланы зарфха уруп, тамбла уа Батталны листовкала бла Познанынга ашырыргъа керекди. Газетге бир материал хазырласанг да, хатасы боллукъ туююл эди. Батталгъа барып, аны юсюнден бир хапар айт. Ол, баям, айыула тургъан чалдишни къатында болур. Андан сора Зиннат бла ушакъ эт, мен а – Фуат бла. Хар жерде да Шафини тасхачылары болгъанлары себепли, бир адам бла эки кере тюберге жарамайды. Сакъ болургъа керекди. Тамбла не этериклерин унутмасынла, этген да этсинле. Мен тамбла Семпенск пансионатха кетерикме. Анда бир ыйыкъдан кёп турмам. Саулугъума бир кесек бакъдырайым. Хорлатханма, арыкъ да болгъанма.

– Хау, бармай а. Мында биз хар затны да кереклисича тынгылы этербиз.

– Мен энтта да бир затны юсюнден айтыргъа унутханма. Зоопаркдан чыкъгъанлай, кишиге да кёрюнмей, манга бир тюберсе. Сени да, Ахметни да бир бек керекли адам бла шагъырей этерге сюеме. Аны бла тюбеширге барырбыз.

Ала бла айырылдыла: Алиш айыула тургъан чалдиш таба, Муса уа Ахмет Симаевни излей кетди. Ол аны излеген кезиуде маймулла болгъан чалдишни къатында Рушат Хисамутдинов бла тюбеп къалды.

– Кесинги ата-бабаларынгы таныпмы къойдунг? – деп, лакъырда этди Муса.

– Былагъа къарап, кёп затха сейир этеме. Дарвин тюзмю айтхан болур? Маймулланы юслеринден? Ол керти эсе, къуйрукъларыбыз къайры думп болгъандыла?

– Не затха сейир этесе? Адамла ичинде да барды къуйрукъларын къуллукъчуланы алларында ойнатханла. Ма аладан бири келеди, – деп, Муса алагъа жуукълаша келген Раис Саматны кёргюзтдю.

Баям, Раис Муса анга эс бургъанын ангылагъан болур эди, аны себепли маймулланы чалдишини къатында тохтап, аланы ушакъларына къулакъ салып тебиреди, кесин жаныуарлагъа къарагъанча этип.

– Ма тохтагъанды, къулакълары уа биздеди, – деди Рушат.

Аны эслемей, маймуллагъа къарагъанча эт, – деди Муса, шыбырдап. Кеси уа уллу ауаз бла тамблагъы концерти юсюнден айтып тебиреди:

– Тамбла мен солургъа барма. Сен тамблагъы концертде халкъ жырлагъа кёбюрек эс бур. Афзал, Гараф, Бари Каримов да халкъ жырла айтсынла, нек дегенде солдатла аланы бек жаратадыла.

Рушат да, ауазын кётюрюп, сёлешип тебиреди, айтханын Раис иги эшитирча:

– Мен да алай деп тура эдим.

Раис алайда эшитген хапарындан Шафи Алмасха керекли шарт болмагъанын ангылап, экинчи къауумгъа кетди.

– Рушат, мен сени ызындан эрттеден бери къарайма да, сен ышаннгылы адам болгъанынгы ангылагъанма. Гайнан да санга ышанады. Сен, баям, бизни жашыртын биригиуюбюз болгъанын биле болурса. Хар этген ишинги тынгылы этесе, аны ючюн сау бол. Жашыртын биригиуюбюз керти да барды. Биз сени ары алыргъа сюебиз, нек дегенде Гайнан сени ышаннгылы да, иги да адам болгъанынгы айтханды.

– Ма санга! Мен а кесими жашыртын биригиую адамы сунуп тургъанма. Мен а керексизге керилип айланган кёреме!

– Кесин сакълагъанны Аллах да сакълайды дейдиле. Аны себепли биз сени аяп, ишни болушун тынгылы ангылатмагъанбыз. Анса да биз бир ишни эте эдик. «Тёртюнчо комитет» деп атагъанбыз жашыртын биригиуюбюзню буйрукъ берген бёлюмюне. Комитетге кирген адамланы киши да билмезге керекди, аны себепли жанынга тиймесин. Къаллай иш тамамларыгъынгы санга Гайнан айтып турлукъду. Гайнан ыразылыкъ бермей, кеси аллынга зат этме. Дагъыда бир айтырыгъым, жашыртын биригиуге къошулгъан адам жаны-къаны бла ант этерге керекди. Анга ыразы эсенг, мен айтхан сёзлени къайтарып тур.

– Ыразы болмай а, ыразыма.

– Алай эсе, тынгыла: «Ант этеме. Мен, Рушат Хисамутдинов»... Къайтар.

– Ант этеме. Мен, Рушат Хисамутдинов...

Алай бла, Рушат Мусаны ызындан хар айтханын къайтарып турду. Андан сора Муса, хуржунундан жюлгюшчюгюн чыгъарып, Рушатны сол къол аязын кесди. Жарадан чыкыгъан къанны биринчи Рушат ичди, аны ызындан а Муса да жалады.

Жумушларын бошагъандан сора, Муса Рушатха биринчи батальонну юсюнден къууанчлы хапар айтды.

– Аны юсюнден легионерлеге билдирирге керекбиз. Бек игиси уа – листовкала жазаргъа. Листовкаланы хазырларгъа Симаевге бла Алишке буюрулгъанды. Аланы Демблинде жерлерин тапдырыргъа уа сиз борчлусуз. Аны себепли Гайнан бла оноулашыгъыз.

Жашла, зоопаркда эки сагъатха жууукъ заманны туруп, артха къайтыр акъылгъа келдиле. Кёрген жаныуарларыны юсюнден хапар айта, ала зоопаркдан чыкыгъан жерге тебиредиле. Зоопаркны къабакъ эши-

гинден чыкыгъан жерде уллу болмагъан бир холодильниги бла тиширыу морожна сата эди. Муса, бирсиледен артхаракъ къалыр ючюн, Алишге бла Симаевге морожна алайыкъ деп, олсагъатлай хуржунундан да ахча чыгъарып, сатыучудан юч пломбир тиледи.

Сора Муса шуёхларын сынамладан ётген «Заря» газетни редакциясыны ишчисини Рыбальченкону адамы бла танышдырыргъа сёз берди. Андрей бла Муса уа, ингирикде сагъат беш бола, сыра сатхан жерни къатында Мариенфельд деген орамда тюбеширге айтхандыла. Ала ючюсю да, сууукъ морожна ашай, ол жерге атландыла. Сыра сатхан жерге жетгинчи, Муса жашланы бир кесек сакъларыкъларын тиледи. Бек алгъа ол биринчи Андрей бла тюбешгенден сора, жашла уа алагъа артда къошулуп, Андрей бла ушакъны кеслери бардырыргъа керек эдиле. Муса, аны алайлыгъын жашлагъа ангылатып, ала бла айырылып, сыра сатхан жерге тебиреди. Алай Рыбальченко алыкъа кёрюнмей эди. Муса сыра сатхан жерге жетер-жетмез, жол төрт айырылгъан жерден аны аллына экеулен тебиредиле. Аладан бири Андрейди, экинчиси уа – Виктор Харчёв, китапханада Андрейни орунуна ишлеген жаш.

Андрей, баям, Мусаны ызындан къарап тургъан болур эди, былай сорду:

– Ким бла келгенсе?

– Къайгъы этме, ышаннгылы адамладыла ала, – деди Муса. – Тамбла Берлинден солургъа атлангыркъма. Бизге арт болжалгъа салмазлыкъ ишле бардыла. Жашла аны юсюнден сизге тынгылы хапар айтырла.

Муса, ол сёзлени айтып, алайдан терк кетди. Андрей бла Виктор а сыра сатылгъан жерге кирдиле.

8

Семпенск пансионат Узедом айрыкамада бир гитче шахарчыкъда, Балтика тенгизни жагъасында орналыпды. Солуу юйню аты – «Инзельхоф». Аны «Итил-Жайыкъ» биригиуню адамларына деп сатып алгъандыла. Муса мында сау ыйыкъ солуду. Жашыртын биригиуню ишине нёгерлерине асыры тынгысыз болуп тургъандан солууу да кёзюне кёрюнмегенди. Алай эки назму жазаргъа уа заман тапханды. Аланы бирлерини аты «Кючбюсюреу тос къатын» – чам халда жазылгъан чыгъарма, кёп болмай жазылгъан «Хадича» назмуча. Аны жазар акъылгъа Алиш бла зоопаркда жыртхыч жаныуарны къатында сюелгенимде келген эдим. Не бек жыртхыч жаныуаргъа санала эсе да, адам аны къолгъа юйретгенди. Атла бла итле жаныуарланы ичлеринде адамны бек ышаннгылы нёгерлеридиле. Ала не бек къыйын заманда да иелерин къоюп кетмейдиле, сатмайдыла. Бёрюле жангыз айланмайдыла, ала жыйын болуп айланайдыла. Бёрюле хар заманда да башчыны оноундан чыкъмайдыла. Аланы юслеринден тюрлю-тюрлю халкълада кёп жомакъла жюрюйдюле. Баям, Рим шахарны мурдорун къурагъан Ремни бла Ромулну ёсдюрген тиши бёрюню юсюнден эшитмеген хазна адам болмаз. Римни музейинде, бу

бёрюге аталып, эсертме барды. Алимлени айтханларына кёре, ол эсертмени эрттегили римлиле – этрускла – ишлегендиле. Этрускла уа тюркюле болгъандыла. 11–12-чи ёмюрледе жашагъан кыпчакъ-огъуз къауум Акъ Бёрюге табыннгандыла. Бёрюлени башларыны суратларын тюрк ханланы байракъларында да кёрюрге боллукъду. Алимлени оюмларына кёре, кыгтайлыла тюркюлеге бёрюле деп айтхандыла.

Муса, назмусуну атын жазып, ол затланы юсюнден сагъыш этип, биринчи тизгинни жазды.

*Тёгюледи къан урушлада:
Энтта къаллай бир ёлюр адам!
Къан ийис кеф эте бёрюлени,
Сау кече улуйдула андан.*

(Додуланы Аскер кёчюргенди)

Бизни ата-бабаларыбыз бошдан къолгъа юйретмегендиле бёрюню. Аллай бир аман, жыртхыч жаныуар да туююлдю бёрю. Ол мыллыкны, ёлюп къалса да, ашарыкъ туююлдю. Жаланда, бек ач болса, ол заманда адамгъа чабаргъа боллукъду.

Бёрюню юсюнден сагъыш эте, поэт, бёрю жаралы болуп жатып тургъан бир жашны юсюне чыгъып, анга тиймей кетгенини юсюнден бир сейирлик назму жазгъанды. Ызы бла немецлиле келип, жашха соруу этип, аны акъ къайын терекде асхандыла. Назмуну ахыр тизгинлери былайды:

*Бёрюле – бош! Огъурсуз зарла –
Эки аякълы жаныуарла.*

(Додуланы Аскер кёчюргенди)

Муса, фашистлени адмалыкълары болмагъанларын кёп кере кёргени себепли, хар нени да кеси кёзю бла кёрюп сынагъанлыгы себепли, асмакъгъа асылгъанны суратын ачыкъ, терен ачыкълагъанды.

Муса солуудан къайтханлай окъуна, Шафи Мусагъа комитетге бла «Арада татар келечиликни» лагерьлерине барып, ишлерге адамла излерге барыргъа кереклисин айтды. Ол ишни тамамларыкъ комиссияны къауумуна Мусаны да къошдула. Ала экинчи кюн окъуна «Берлин–Варшава» поездде жолгъа атландыла.

Муса темир жол станциягъа келди да, билетини номерине кёре, вагоннга минип, купени эшигин ачды. Анда уа тубюнде тапкада – Сабит Кунафин бла жырчы Афзал Фатхуллин, терезе къатында уа Гариф Султан олтура эдиле. Ол, эшик жанында олтургъанла, баям, башында жатарыкъ болурла деп, алай сагъыш этди. Муса, пальтосун тешип такыгъанлай, жашла аны терезе къатына ийдиле. Шафи Алмас а къуллукъчулагъа жарашдырылгъан вагонда болур эди ансы, мында кёрюнмеди. Афзал

жолгъа жырчы къадарында атланнганды, Сабит а – тасхачы къуллукъда, Мусаны ызындан тюшгенлей, кез къакъмай, айланыргъа керекди. Гариф Султан а – тилманч. Шафи Мусаны биргесине жесирчилени аллында намысын кётюрюр ючюн жюрютеди. Сора назму да окъур.

Поезд тебиреди. Аланы купеде жер жокъ эди. Шафи Алмас а алыкъа нек эсе да кёрюнейди.

– Шафи абый къайда айланады? – деп сорду Муса комитетни адамларындан.

– Ол къуллукъчула барыучу вагондады. Ачыуланыпды. Бизни бла хыныракъ сёлешди. Ичип да болур дейме, – деп жууаплады Гариф Султан.

– Аллай бир не къыйынлыкъ болгъанды?

– Тюнене тойюл, бирси кюн Яушевни заводуна от тюшгенди. Бир-бир цехле атылган окъуна этгендиле. Ма аны ючюн мудахды ол.

– Батальонлада орус, татар тилледе ким эсе да листовкала жайгъанды. Орус тилде листовкала Эркинликни Орус Аскерине чюйреликде жазылгъандыла. Ол затланы юсюнде бизни комитетни адамларына ишеклик уллуду.

– Бу къыйынлыкъны ким этгенин мен бек иги билеме, – деп, хапаргъа къошулду Сабит Кунафин.

«Иги эди да бу затла мен Семпенскде солууда болгъан заманда болгъанлары. Аны себепли манга ишекли болургъа бир тюрлю шарт жокъду», – деди Муса кеси акъылында. Алай Унгляубеде ишлеп тургъан тасхачыны чимдирге умут этди.

– Кимге ишекли боласа, сен? – деп сорду Муса.

– Къоркъмагъыз, сиз сунмайма, – деди Кунафин, алай ишекли болгъан адамыны атын а айтмады.

Муса, жол артмагъындан «Итил-Жайыкъ» газетни ол солууда болгъан заманда басмаланнган номерин чыгъарып, аны ашыкъмай окъуп тебиреди. Гариф бла Сабит а къадалып карта ойнайдыла. Афзал, вагонну терезесини къатында шош сюелип, Германияны табийгъатыны ариулугъуна къарайды. Кез аллы бла анда-мында бир субай назы терек кёрюнсе, кесини туугъан журтуну табийгъаты кезюне кёрюнюп къала эди. Бир сагъатдан ала болгъан купени эшигин вагонда ишлеген тиширыу къакъды. Ол билетлеге къарап, Мусагъа айтды:

– Herr Gumerov, Herr Shafi Almas aus dem ersten Abteil ladt Sie zu sich selbst ein.

Муса, ол тиширыуну айтханына кёре, Шафи Алмас аны кесине чакъыргъанын ангылады. Алай Гариф Султан тиширыу айтханны татар тилге мычымай кёчюрдю:

– Герр Гумеров, сизни биринчи вагонда баргъан Шафи Алмас кесине чакъырады.

– Къайсы купеде? – деп сорду Муса Гарифден.

– Биринчи вагонда, СВ классда Барады Шафи, – деп жууаплады Гариф, ол тиширыудан да сормай.

– Охо, – деди Муса. Сора кюзгюге къарап, къалын къара чачын къолу бла сылап, тышына чыкъды.

Баям, Шафи Алмас, жангызлыкъдан эригип, Муса бла ушакъ этерге суюе болур. Ол анга алгъаракъдан хазырланган болур эди: столда – бек багъалы виски, тюрлю-тюрлю ашарыкъла. Ол кеси ичген болур эди шайтан отдан, рюмкаладан бири жарты толуп тургъанын эследи Муса. Несин айтаса, ол поэтге бек жарыкъ тубеди:

– Эс этмегенбиз ансы, экибизге да бир купеге алыргъа керек эдик билетлени. Келигиз, келигиз, бери ётюгюз, Муса эфенди!

– Сау бол, Шафи эфенди. Купеде жангыз баргъан игиди, ырахат солургъа киши чырмамайды.

– Айтыгъыз хапар, къалай солудугъуз? Бет къаныгъыздан кёрюнюп турады, кызыл ингилик да уруп, солугъаныгъыз жарагъанды! Семпенскде тургъаныгъызны жаратхан сунуп турама, – деди Шафи.

– Хау, жаратмай а, жаратханма. Бек сау болугъуз. Не ары-бери десек да, аллай жерде солуу уллу хайыр береди адамгъа.

– Бизге уа мында тынчлыкъ бермейдиле, къуруп кетерикле... Ахмет Симаев совет кыралны тасхачысы болгъан сунама. Аны бизге бош алай кёчюрмегенлерини, уллу бузукълукъ ишле этерге келгенини юсюнден хапар эшитгенме. Кесини ишин этерге бек тынгылы орналгъанды. Совинформбюронун бериулерине тынгылап, аны татар тилге кёчюреди. Аланы уа «Винетаны» юсю бла легионерлеге билдиреди.

– Кет, хоу бирда! Алай болур амалы жокъду. Ол рейхсминистр Розенбергни ышанган адамыды, жаны кирик кёрген журналистиди. Ол рейхсминистр бардыргъан конференциялагъа хар заманда да тири кыа-тышады.

– Ол ышануулукъду аны жашыртын ишине жол ачхан. Легионерлеге тапдырылгъан листовкала зарфха аны машинкасында урулгъандыла, «Винета» радиостанцияны тилманчы, Гебельснни тюз бурун тубюнде ишлеген адам. Симаевди битеу аманлыкъланы этген дерге боллукъмуду?!

– Бек уллу жигитликди ол, Шафи эфенди!

– Кюлмегиз, Муса шуёхум! Кюлмегиз. Адам акъылына келтирмезлик ишди ол. Симаевни ишин сизни ишигиз бла байламлы этерге да боллукъбуз.

– Ол дегенигиз? Мен аны кёрген да этмеген эсем.

– Кёргенсиз. Зоопаркда сарыуекле болгъан кёлню кыатында, Симаев бла бирге суюелип, кёп ушакъ этгенсиз.

– Да комитетни ишчилерини барысы да анда эдиле. Бирге айландыкъ, анда кёрген затларыбызны юсюнден бир бирге хапар айтдыкъ.

– Анда ким не сагъыш этгенин, ким кимге не хапар айтханын бу-сагъатда ким билликди.

– Мен экинчи кюн окъуна солуу юйге кетген эдим.

– Сени шуёхунг Рахим Саттаргъа да ышануу бек азды. Ол, мен санга этген адамлыкълны хайырланып, «Итил-Жайыкъ» газетде «Тонгуз

да киеу болургъа боллукъду» деген ат бла, Гитлерни хыликкя этип, бир чам затны басмалагъанды. Ол, сени башха шуёхунг Алиш да, битеу миллет легионерле биригип, барыбызны да душманыбызгъа къжау сюелирге керекбиз деп, чакъырыу статьясын басмалагъанды газетде. Сейирди, къайсы душманны юсюнден барады сёз анда? Барысын да ишден къыстап, жангы ишчилени алыргъа керекди! Бизни баш мура-тыбыз бу жолгъу жолоучулугъубузда олду. Муса эфенди, билирге сюе эсегиз, Унгляубени менден излегени олду. Мен а аланы къорууларыкъ туююлме, нек дегенде ала манга итлик этгендиле. Кете берсинле! Ма батальонлада къуллукъ этсинле. Мени игилигими ангыламагъан эселе, барсынла да Францияда, Голландияда уруш этсинле!..

– Шафи эфенди, бир бош затны юсюнден айтханча айтасыз. Алай ишлерин билген адамланы тапхан тынч туююлдю. Алай фахмулу адамла жол жанында атылып турмайдыла.

– Сёзсюз, атылып турмайдыла. Сен кесинг аланы орунларына ишлеяллыкъса. Тамбла лагерьлеге барып, жесирдегилени алларында сёлешейик, аланы легионнга жаздырырча ушакъ бардырайыкъ. Бизге берилген ышанмакълыкъны кёргюзтюрге керекбиз, Муса эфенди!

– Халкъны аллына чыгып сёлеширге уста туююлме. Назмула окъуюм, Афзал а мени жырларымы жырлар. Андан башха менден жукъ излемегиз. Къолумдан келгенни этерме.

– Охо. Артда кёрюрюз. Кертисин айтханда, мен сени бу затланы юсюнден айтыргъа чакъырмагъан эдим. Айып этме, бюгюн уллу къыйынлыкъ басыпды мени башымы. Келчи, бир затчыкъ уртлайыкъ!

– Айып этме, Шафи эфенди, мени ичеригим келмейди. Андан эсе, барып, купемде бир кесек солуюм.

Алай айтып, Муса, Шафини тилегенине да къарамай, купеси таба тебиреди.

– Тамблагъа иги хазырлан! – деди Шафи аны ызындан, мында оноу аны къолунда болгъанын ангылата.

Шафини айтханлары Мусаны жарсытхандыла. Президент аны кёзюн кёп затха ачханды. Аны хар атламын чотха алып тургъан кёреме. Бек къоркъуулу халгъа келип тохтагъанды Мусаланы ишлери. Алай эсе, Симаевни бла Саттарны къадарлары уа андан да аман халдады. Ол хыйлачы адам, жанын сакълар ючюн, айтып къоркъутхан затларын жашаугъа сингдирликди. Къалай огъурсуз иш этген эди Шафи кесини алгъыннгы ишчиси Ахмет Тимерни юсюнде иш да.

Купедегиле Мусаны алай терк къайтырыгъын сакъламай эдиле. Ол босагъадан атлагъынчы окъуна Гариф Султан былай сорду:

– Не болгъанды, былай нек терк къайтдынг?

– Да не боллукъ эди, бизни президентибиз къутурупду. Тили тутулукъ, керексиз затланы жаншайды.

– Аны къаллай президент болгъанын айтыр эдим, алай кесими тыяйым бу жол да, – деди Гариф, Муса жанлы болгъанын ангылата. Ол

кеси жан атып тургъанды президент болургъа, къайда ким бла сёлешсе да, Шафи Алмасны аманлап, сындырып тургъанды. – Башха миллет комитетлени президентлери кеслерини легионерлерине, хар излемлерин тапдырып, онг бергенлей турадыла. Бизники уа къуру кесини юсюнден сагъыш этеди: ахча, сатыу-алыу къайгъы. Аны алышындырыгъа заман болгъанды.

Алайдагъыла Гарифни акъылын да билип, аны жанлы эдиле. Аны ачыкъ айтмай, тынгылагъандан игиси жокъ эди, нек дегенде ол къул-лукъгъа Гариф тийишли туююл эди: ол жаш адамды, сынауу жокъду, кёп болмай онтогъуз жыл болгъаны себепли.

Муса купеде Шафи Алмас айтхан хапарны нёгерлерине билдирирге суюмеди. Аны себепли ол, кесини жерине олтуруп, «Итил-Жайыкъ» газетни окъугъанлай турду...

Быланы поездлери Варшавагъа ингир алагъа жетди. Къонакъ юйде Муса Афзал бла бир отоугъа тюшдю. Мусаны уллу къара жол артмагъы «Итил-Жайыкъ» газетледен топпа-толуду. Лагеръледе эки ыйыкъ айла-нырыкъларын билгенден сора, Муса, редакцияда Алишге тюбеп, жюзден артыкъ листовка да алгъанды, жесирлеге юлешир ючюн. Ол лагеръле Седльце, Демблин, Вустрау, Узедом, Радом, Крушино, Едлино, Дрезден шахарланы къатларындадыла. Бусагъатда бу листовкаланы юлешип, энчи къысымла этип, ышаннгылы адамланы къолларына тутдурургъа керекди. Къуру газет чулгъамны ичине салып берирча къоркъуулуду. Седльцеде аны Абдулла Баттал сакълай эди, Радомда – Зиннат Хасанов, Едлинода – Курмашны адамлары, Крушинода – Ян Габдуллин...

Экинчи кюн аланы Седльце лагеръге элтдиле. Анда аланы келликлерин билип сакълай эдиле. Татарлы, башкирли жесирлени лагеръни арбазында бир букъулу майданга тиздиле. Къонакълагъа лагеръни таматасы бла «Арада татар келечиликни» таматасы Хайнц Унгляубе тюбедиле. Лагеръни таматасы бир къауум сёз айтхандан сора, Унгляубе сёлешди. Аны айтханларын татар тилге Гариф Султан кёчюргенлей турду.

Хайнц, жангы легионнга жазылыу Германияны хорламына къошумчулукъ этеригин айтып, былай деди:

– Нек дегенде сиз туугъан журтугъузну, миллет къыралыгъызны къуарар ючюн, большевикледен эркин этер ючюн сермеширексиз. Жесирдегилени жашауларындан эсе, легиондагъылыны жашаулары иги да тынчды. Ала кюнден юч кере азыкъ ашайдыла, юслери-башлары да – иги, айлыкъ да аладыла. Биз бек иги билебиз сиз СССР-де ишлегенигизге хакъ алмагъаныгъызны. Легионда къуллукъ эте, сиз юйюгюзге бай болуп, бохчаларыгъыз ахчадан толуп къайтырыкъсыз.

Гариф Султан Унгляубени айтханларын татар тилге тынгылы кёчюргенден сора, кеси да сёлешди. Ол да жесирдегилени легионлагъа, сагъыш этмей, жазылыргъа чакъырды, аланы иги жашагъанларын да айтды. Бу затны юсюнде татар комитет кёп иш этгенин энчи чертди,

татар комитетни бирси комитетледен ёрге кётюре. Гариф ахырында былай айтды:

– Бусагъатда уа былайда бек белгили, бек фахмулу татар поэт Муса Джалиль сёлеширикди.

Жесирдегилеге, Муса Джалильни атын эшитгенлей, жан кирди. Муса Гумеров сёлеширикди деселе эди, жесирдегиле алай этерик туйюл эдиле – Муса Джалильни уа халкъ иги биле эди.

– Салам алейкум, багъалы ата журтчуларым! – деп башлады Муса. – Мен ариу сёлеше билмейме, мени аллай фахмум да жокъду. Аны себепли мен сизни легионлагъа киригиз деп, онгсуз эталмайма, алай жазылган этсегиз а сюерик эдим. Мени аллымда сёлешгенлени айтханлары кергиди: кергиси бла да, легионда жашау кьолайыгъыз кёпге онглу болукъду, ачдан кыйналлыкъ туйюлсюз. Бусагъатда уа сизге бир кьауум чам назмуму окъургъа сюеме.

Муса «Хадича», «Кючбюсюреу тос кьатын» деген жангы назмуларын окъуду. Фашистлеге кьажау назмуларын окъургъа уа базынмады, нек дегенде жыйылганланы ичинде поэтни аллай эркинликлерин немцпилеге жетдирик адамла да аз туйюл эдиле.

Муса сёлешип бошагъандан сора, белгили жырчыны Афзал Фатхуллинни аты айтылды. Ол сёзлерин Муса Джалиль, макъамын а Загид Габидуллин жазган «Тансыкълыкъ» деген жырны айтады.

Жесирдегиле жыргъа солуу алмай тынгыладыла, сора иги кесекге дери кьарс ургъанлай турдула.

Афзалны экинчи жьры да «Жууап кьагъыт» Мусаны сёзлерине эди. Андан сора Афзал татар, башкир халкъ жырланы жюреги бла айтды.

Концертден сора Муса, Шафи Алмасдан эркинлик алып, бараклада айланып, жесирдегиле бла энчи ушакъ бардырыргъа киришди. Аны бла бирге «Итил-Жайыкъ» газетни жангы номерин да юлешди. Алай Шафи Мусаны кёз туурасындан чыртда кетермеди. Ол кеси бир зат бла чырмалса, Мусаны ызындан айырылма деп, Сабит Кунафиннге борчлу эте эди. Ол затны сезип турган Муса аны бла хайырлана эди: газетлени бир кьауумун Сабитни кьолуна тутдуруп, бир кьауумун а, ичине иги кесек листовка да салып, кесинде кьойду. Сабит жесирдегилеге газетлени юлеше тургунчу, Абдулла Батгал Мусаны кьатына келип, андан бир кьауум газетни листовкалары бла кьолгъа этди. Андан сора ол жесирдегилени араларына ташайды, кишиге кёрюнмей. Муса, ишни этилгенине ыразы болуп, кючден солуу алды...

Экинчи кюн комиссияны адамлары Демблинни кьатында лагерьде жесирлеге бардыла.

Комиссия анда турган эки ыйыкьны ичинде ким эсе да жесирдегилеге таймай листовкала жайгъаныны юсюнден хапар таматалагъа мычмай жетип турду. Ол хапарла, Шафи Алмасны кьанын буза эселе, Мусаны уа, кьууандырып, жангы ишлеге кёллендире эдиле.

Кертиси бла да, Муса Семпенск шахарда солугъан кезиуде Познань-да Яушевни заводуна от тюшеди.

Алиш бла Симаев жангы шуёхлары Андрей Рыбальченко эм Виктор Харчёв бла сыра сатылгъан жерде тюбешгенлеринде, хайырлы хапар къоллу болгъандыла. Ол иш Муса солургъа атланырны аллында эди. Генерал Власовну Эркинликни Орус Аскеринде къуллукъ этген жашыртын къауумну жетишимли ишлери аланы фашизмге къажау жангы ишлеге кёллендиргенлерин айтхандыла. Аны себепли ала экинчи кюн окъуна, Муса кетгенлей, Познаньда Яушевни заводунда ишлеген Гайнанны адамлары бла байламлыкъ тапхандыла. Салих Ганиев да, Назыйф Хадиев да анда эдиле. Ала да ишчилени араларында листовкала жайып, кеслерини ишлерин бардыра эдиле.

Алиш, Мусаны тилегин толтура, тынгылы листовкала хазыр этгенди. Ол алада Яушевни заводуну сауутуну хайырындан Германияны аскерчилери къуршоугъа алгъан жерлеринде халкъгъа уллу къыйынлыкъ сынатханларын жазгъанды. Терк окъуна ол листовканы Симаев, «Винета» радиостанцияны машинкасы бла жазып, кёбейтди. Экинчи кюн а Баттал ол чулгъамны Познаньнга Салихге бла Назыйфге элтди.

Салихни бла Назыйфни Познань шахарда татарлы эмигрант Искандер Яушевни радиоприбор заводуна ийдиле жыйырмагъа адам бла бирге. Алагъа Яушев кеси тюбеди. Ол татарлы жашлагъа бек ышана эди, ала анга не жаны бла да билеклик этерик сунуп. Полякъланы кеслерини жашыртын биригулери жокъ эди. Болсада фашистлеге аманлыкъны излеуде кече-кюн демей кюрешедиле. Аны себепли татарлыла да, полякълыла да, бир тилли болуп, къолдан келгенни аямайдыла, Яушевни заводун чачар ючюн. Анга къошакъгъа уа, татарлыланы бла полякъланы бир лагерде орнатхандыла. Ишден бош заманларында алагъа бир бирлери бла ушакъ этерге, оюмла къураргъа онг чыкъгъанды.

Шафи Алмас бери татар комитетден бюгюннге дери да беш адам ийген эди шуёху Яушевге болушлукъгъа. Муса, аны билип, Шафини ол адамларындан кенгирекде турууну тийишлисин айтханды нёгерлерине. Алай Шафини ол беш адамындан бири коммунист Гарай Гимранов эди. Демблинни лагеринде тургъанында, Гайнан Курмашны жашыртын биригиуонде эди. Яушев, кесини башына палахха, Гарай Гимрановну адамла заводха кирген жерге къалауургъа салгъанды. Ол а заводда жууаплы къуллукъду. Анга аны къуллугъу берген эркинлик заводну цехлерини таматаларында жокъ эди.

Заводда жашыртын биригиге Гайнанны къауумундан Идрис Калимуллин башчылыкъ этгенди. Гайнан кеси къанында ант берген адам эсе, Калимуллин а уста, хар нени да билген таматагъа саналмагъанды.

Познаньдан заводха жангы ишчи къауум келгенлей, биягъы лагерде листовкала кеслерин жокълатдыла. Орус, поляк тилледе жазылгъан листовкалада СССР-де фашист Германиягъа къажау уруш этерик по-

ляк дивизияны кѳуралыууну юсюнден айтыла эди. Ол хапар поляклы ишчилени кѳллерин кѳтюрдю. Калимуллин а бу халны кесине таплай хайырланыр акъылгѳа келди. Ол Салихни, Назыйфны, Гарай Гимрановну да бирге тийишдирип, оюмун айтды.

– Жашла, мени бир акъылым барды, – деди Идрис. – Ол кѳууанчлы хапарны эшитгенден сора, фашистлеге кѳажау уруш этген поляклы партизанлагѳа бир иги саугѳа этер онг барды!

– Кѳаллай саугѳа? Кѳалай? – деп сорду Салих.

– Кѳол пулемѳт берирге онг барды!

– Кѳалай бла? Аны заводдан кѳалай чыгѳарлыкѳса?

– Хар керегин – энчи-энчи. Жыйырманчы цехде ол пулемѳтланы жыядыла. Иш бошалгѳандан сора, хар ишчи биргесине пулемѳтну бир керегин, кѳолтукѳ тѳбюне сугѳуп, алып чыгѳарлыкѳды заводдан. Кирген жерде кѳалауур – кеси адамыбыз, бизни Гимранов. Гарай, аллай онг бармыды?

Гарай бир кесек тынгылап турду да, асыры абызырагѳандан, не айтыргѳа билмей, сора кѳууанч тыпырлы болуп айтды:

– Тейри, кѳарындашым, сенде бир баш барды да! Баш дегенде да, аллай баш! Ол оюм башынга да кѳалай келди?! Аламат! – деп, шуѳхун махтады. – Жаланда бир жарсытхан зат барды былайда.

– Не затды?

– Заводдан чыкѳган жерге темирни билдирген сигнализация салгѳандыла. Аны ѳчюлталсакѳ, ишибизни башларыкѳбыз.

– Да анда не кѳыйынлыкѳ барды, тунчукѳдурубоз аны.

– Кѳрмезлеми? Биз ѳчюлте туруп, кѳатыбызда тилчиле болургѳа да боллукѳдула.

– Ала кимле болгѳанларын билебиз. Аланы акъылларын башха затха бѳлѳурге керекди.

– Алай эталсакѳ а, бек залим боллукѳду.

– Алай эсе, келишдик. Жыйырманчы цехни тиширыулары бла ушакѳ этерге керекбиз. Ишчи кюн бошалыр заманнга ала ахыр пулемѳтну жыймай кѳойсунла. Пулемѳтну кереклерин аладан бизни ышангылы жашларыбыз, кѳолтукѳ тѳплерине букѳдуруп, заводдан тышына чыгѳарыргѳа керекдиле. Биз бу ишни сизге, Салих бла Назыйф, буюрсакѳ, эталлыкѳмысыз?

– Да аны сормасагѳыз да боллукѳ эди.

Ол иш чырмаусуз этилинди. Оноулашханларыча, пулемѳтну кесеклерин жашла кирген жерден чыгѳардыла да, оюлгѳан юйню тѳбюнде сакѳлап тургѳан партизан кѳауумну адамларына бердиле. Алай, кѳалай болгѳан эсе да, жашла кѳрѳп, ким эсе да тил этди. Алай бла, экинчи кюн Гарай Гимрановну тутдула. Аскер трибунал, аны илишаннга салып, ѳлтѳюрѳурге оноу этип, аны болжалгѳа салмай толтурадыла.

Тилчини ким болгѳанын терк окѳуна билдиле. Ол кюн, Гарайны ѳлтѳургенден сора, Шафини тилчилеринден бири тѳш азыкѳны кезиѳюнде жыйырманчы цехни таматасына махтана эди, энгта да бир коммунистни

ол дунягъа ашыргъанын айтып. Экинчи кюн эрттенликде ишге келген адамла кирген жерде ол махтанчакъ тилчини, ток чыбыкыгъа тагъылып, асылып тургъанын кѳрюп, аны таматагъа чабып айтдыла.

Гарай Гимрановну жашауу кысха болду. Адамларын сата айланган итни хатасындан ол жашаудан замансыз кетди. Партизанлагъа саугъагъа берилген къол пулемѳтну болушлугъу бла хорламны бир кесек жууукълатыр деп, Яушевни заводуну ишчилери ол сагъыш бла кеслерин кѳллендире эдиле.

1943 жылны жаз башы. Битеу дуняда уруш барады. Яушевни заводуну ишчилери Совинформбюронуну урушну барыууну юсюнден билдириулерине уллу эс буруп тынгылайдыла. Немецлиле уа кеслерини Сталинград ючюн баргъан сермешледе айыплы ишлерин – хорлатханларыны терсликлерин – кышны сууугъуна буруп, жылы жайны келирин ашыгъып сакълайдыла.

Жаз башы кесин таныта башлагъан кезиуде Познаньны башында, къайдан эсе да чыгъып, совет самолѳтла учуп тебиредиле. Самолѳтну тауушу эшитилиннгенлей, заводну ишчилерин ол тийреде болгъан подвалгъа кыыстай эдиле. Аллай болумланы биринде Идрис Калимуллинни акъылына дагъыда бир оюм келди. Ол, биягъы жашланы бирге жыйып, кесини акъылын билдирди.

– Жашла, мени акъылымда энтта да бир зат барды, – деди ол.

– Хайда, айт. Алай бу жол сакъ болургъа керекбиз, – деди Салих, Идрисни тапсыз зат айтмазлыгъын билип.

– Бу жол бир киши да бир зат биллик туйюлду.

– Не акъылынг бар эсе да, теркирек айт.

– Кесигиз кѳресиз, бир кюн кыалып бир кюн бомбала атадыла. Кертиди, алыкъа заводха атмайдыла, алай бомбаланы заводха тюшюрюрге керекдиле.

– Къалай бла? Ала бла байламлыгъыбыз жокъду бизни.

– Болмасын байламлыкъ. Ишчиле къачып, подвалгъа букыгъан сагъатларында заводну атдырыгъа керекди. Аны боллукъмуду этереге?..

– Боллукъду. Аны да къайдан акъылынга келтирдинг?!

– Шуѳхла, мен аны юсюнден къуру сагъыш этгенлей турама. Бу бош къаллыкъ заводну атылтып, къалай кюл этейим деп сагъышдама.

– Битеу заводну кюл эталмазбыз, алай цехледен бирин а кѳкге чачдырыгъа уа боллукъду.

– Аны ючюн а чачдырычу зат керекди. Кишиге билдирмей хазырланып, сора самолѳт учхан таууш эшитилгенлей а – чачдырыгъа. Аны бла битди иш!

– Чачдырычу излеп да, узакъгъа барлыкъ туйюлбюз. Ол заводну кесинде барды. Жыйырма бешинчи цехде снарядла хазырлайдыла. Ол цехни кѳкге чачдырыгъа боллукъду. Къуру цех угъай, завод да тозурырыкъды.

– Ол цехни къараучусу уа ким болур?

– Мулланур Гараев.

– Анда жаланда сагъат бла ишлеген механизмни орнатыргъа керек-биз. Анга тратил излер кереклиси жокъду. Самолётла келип башлагъанлай, беш такыйкъагъа салсакъ, ол кезиуге уа заводда киши къалмайды. Алай болса, къайда не атылгъанын киши да ангыларыкъ туююлдо. Бомба тюшген сунуп къоярыкъдыла. Иш аны бла бошалды.

– Охо, жашла, оноулашдыкъ. Поляклы партизанла бла байламлыкъ табып, аладан сагъатлы механизмни алыргъа керекди. Мен аны кесим этерме. Алайды да, чачылышабыз, – деп бошады Идрис, тилчиле кёрюп къоймасынла деп.

Чачдырыучу сагъатлы механизмни партизанла экинчи кюн окъуна тапдырдыла. Ол кюн окъуна самолёт учхан кезиуде жыйырма бешинчи цех юч башха цехле бла бирге оюлду. Алай бла жарым сагъатны ичинде атылгъан тауушла тохтамадыла. Кертиси бла да, заводну совет самолётла атдыргъан сундула. Андан сора Яушевни заводуну жартысы ишлемей, аскер сауут чыгъарыу бек тозурады.

Бу радиоприборла чыгъаргъан заводха саналгъанлыкъгъа, Польшаны жеринде орналгъан Гитлерни аскерине керекли сауутланы жалчытхан уллу предприятие эди. Татарлы къараучулагъа ышанып, Яушевни заводда ишлери аманына кетдиле.

Алгъа ол снарядла болгъан цехни атылгъанына совет самолётланы терслей эсе, бусагъатда уа аны ызындан заводха от туюшуп, уллу заран салгъанындан сора, аманлыкъ ишлени татарлы къараучула этгенлерин ангылагъанды.

Кюнлени биринде Идрис Калимуллинни кабинетине да, заводну от туюшоу къоркъуудан сакълагъан жерине да от туюшдо. Ол ишге жашырттын биригиуню адамлары окъуна сейир этдиле. Ала кеслери да билмегендиле нек от туюшгенин. Ол ишни Идрис Калимуллин кеси этди. Ол ишни этерге тап туюшуп къалгъанлай, нёгерлери бла кенгеширге заманы болмагъанды. Иш тынгылы болгъандан сора, нёгерлерине айта да турмады... Иш а былай болгъанды. Идрис кесини кабинетине ётюп бара тургъанлай, алайда от ёчюлтюучюле кеслерини бир байрамларын ётдюре, ичги иче тургъанларын кёреди. Аны себепли ол, кабинетге киргенлей, анда кесини иши бла байламлы къагъытланы бирге жыйып жандырады. Кесини кабинетини эшигини киритин этип, ол ичип, болгъанны къау-къалакъ эте тургъанланы эшиклерин этеди, ол иши да къуралады. Заводха от туюшгенин артда биледиле, ол тегерекни алгъандан сора. Отну ёчюлтюрюк адамла, эшиклерин тюртюп ачып, борчларын толтурургъа тебирегенде, от юй башына дери жетген эди. Аны бла байламлы завод кесини ишин сау тёрт кюннге тохтатды.

Заводха от нени, кимни хатасындан туюшгенин терк окъуна билдиле. Калимуллинни тутуп, Маобит тутмакъгъа атадыла. Яушевни оноуу бла заводда ишлеген битеу татарлы къалауурланы ишчи жерлеринден къыстап, концлагерьге ашырдыла.

Искандер Яушев, ол къыйынлыкъланы кётюралмай, ачыгъындан жилий эды. Бу зорлукъну юсюнден жүрек жарсыуун айтыргъа ол шуё-

ху Шафи Алмасха тюберге деп, алай бла бир кесек кесине келирге деп, «Итил-Жайыкъ» комитетге атланады. Габдрахман Шафи Алмас а, татарлы къалауурланы заводха жибергени ючюн, Яушев анга берген ахчасын артха алыргъа деп излеген сунуп, Яушев бла тюберге унамай, жюрегим чанчады деп, сылтаула къурай эди. Алай телефон бла сёлешгенлеринден сора, Искандер эфенди ол соруугъа къатылмагъанын ангылап, тюбеширге ыразылыгъын берди. Ол бу тюбешиуге Швейцариядан келген Галимджан хазрет Идрисини, Ахметвали эфенди Менгерни да чакъырды. Ол тюбешиу Шафи Алмасны юйюнде болду. Юйню иеси къарауашы Мафтухагъа чайгъа татлы затла этеригин тиледи. Къонакъла юй бийчесиз келдиле, таза эр киши хапар айтыргъа кёлленип.

– Шафи абый, сени комитетчилеринг, баям, Германия Совет Союз бла бардыргъан къажар ишлени барысы да мени хатамдан этилген сунадыла, – деп башлады Искандер Яушев кесини сёзюн. – Сени легионерлеринг менде ишлеп башлагъанлы, мени ишлерим артына кетдиле. Бирде чачдырыу иш кесин танытады, бирде от тюшеди, бирде адамны асадыла. Тёзген эт ансы! Мен кесим да къоркъуп башлагъанма, бир кюнлени биринде келип, мени да асарла деп.

– Ангылайма, сени халынгы бек иги ангылайма, Искандер эфенди. Бусагъатда мени болумум да тюз алайды. Аны адамгъа айтып ангылаталыкъ тюйлме, башымы суугъа атарыкъ этгендиле, бизде листовкаланы жайып, къайда эсе да бир жерде уа басмалап. Кёп болмай Унгляубе ол листовкала ючюн терими сыдырып алгъанды. Аллай сейирни ким кёргенди листовкаланы тюз Геббельсни, Гитлерни антлы шуёхуну, бурун тюбюнде «Винета» радиостудияны машинкасында чыгъаргъан. Тасхачыларыбыздан хайыр жокъду. Ала кеслери уа эте болурламы ол листовкаланы?.. Кимге ишекли болургъа да билмейме, къолундан тутмасанг.

– Шафи шуёхум, адам сукъланырча ишлеригиз а жокъду. Жарсыр керекли болуп турасыз, – деди Ахметвали Менгер, ушакъгъа къошула.

– Бир-бирде бу комитет ишлени къояргъа деген акъылгъа кёп кере келеме. Татарлылагъа энчи къырал неге керекди?! 1919 жылда окъуна къуралгъан «Итил-Жайыкъ» республиканы жокъ этген эдиле. Ол заманда Исхаки бла Валиди, бир тилли болалмай, экиси да, Гитлер урушну башлагъанлай, Германиядан Тюркге къачадыла. Ала бюгюн-бюгече да къанлы жаудула бир бирге. Исхаки а «Итил-Жайыкъ» комитетге бир кере да келмегенди. Ол биз чыгъаргъан газетге статья жазса да боллукъ эди.

– Багъалы шуёхум Габдрахман, Исхакини бизден айырылгъанына сени терслигинг да болур. Мен эшитген хапар керти эсе, редакцияда аны суратын жыртып атханса дейдиле.

– Хурметли Ахметвали, кертиди, аллай иш болгъанды. Бизни татарлылада аллай аман адет барды: биреу къуллукъгъа тохтады эсе, экинчи-биз аны къуллукъдан тайдырыргъа керекбиз. Исхаки «Итил-Жайыкъны» президенти болургъа айланады деген сёз жайылып, мен аны эшитгенден сора, суратын жыртдым да атдым.

– Шуёхум, сен кыызгъан этме. Бу соруу бла байламлы хар нени да оюмлу этерге керекди. Исхаки ага алай бош киши туююлдо. Керекми-ди анга сени президентлигинг? Сени тасхачыларынг ол затны арагъызыны бузар ючюн, къурашдыргъан болурламы. Аллай оюмну Валидини юсюнден айтсала, ийнаныргъа боллукъ эдик: ол эди алгъа Колчакга къуллукъ этип, ызы бла Советле жанлы болуп, артда уа басмачланы таматарлары болуп тохтагъан. Жазыкъ адам, кесине жылы жерчик, шинтикни бийигин излегенлей жашайды. Алай бир ишни юсюнде анга махтау берирге боллукъбуз: ол, республика къурап, аны къоюп кетген адамды. Ма кёрюрсюз, коммунистле дуниядан жокъ этилинселе, башкирлиле аны намысын кёкге кётюрлюкдюле! Валиди ол кюннге дери сау жашаса. Исхакини уа битеу унутурукъдула, киши эсине да туююрлюк туююлдо.

– Гаяз эфенди бек билимли адамгъа саналады бизни арабызда. Бек таза миллет адамыды, – деп, Галимджан хазрет Идриси сёзге кшошулду. – Гитлер къуллукъгъа келгенинде, аны дуниягъа арий раса оноу этерге керекди деген теориясын къабыл кёрмеген адамды Гаяз эфенди. Миллетини оноучусу къадарында кесини ишинде Гитлерни оноуларына таяныргъа унамагъанды. Ол кесини жарсыулу да, кыйын да жашауун татар литературагъа бергенди. Ол кесини чыгъармаларында бизни миллетни къаллай кыйынлыкъла сакълагъанларын ачыкъ айтханды. Мен, на-сыпха, анга къагъыт жазып, андан къагъыт алып, кенгешип турабыз. Ол, татар халкъны кыйын къадарын суратлай, ненча пьеса жазгъанды, Ата журтун къоюп кетгенден сора! Анда болгъан иш кёллююкге сейир этеме! Аны бла бирге ол газет, журнал да чыгъарыргъа жетишеди. Гитлер Экинчи дуния урушну башлагъанында, немецлиле аны «Миллет жолу» деген журналын жапхан эдиле. Ол кыйынлыкъны кётюралмай, Гаяз Германиядан Тюркге кёчюп кетгенди. Андан сора Исхаки кесини миллетине керекли адам болмай къалды. Ол «Прометейде» окъуна большевиклеге къажу кюрешни бек къаты бардыргъанды. Алай Молотов эм Риббентроп бла келишимге къол салгъанларындан сора, Исхаки полякъланы «Прометейлерине» да керекли болмай къалады.

– Галимджан хазрет, Исхаки кеси миллетге керекли болмай къалгъанды дейсиз. Биз барыбыз да миллетибизге керекли адамла туююлбюз. Кимге керекбиз биз? Ким биледи бизни? Шафи шуёхубуз а комитетни адамларына керекмиди? Ала бизни жаланда эмигрантлагъа санайдыла, Совет властан кьоркъуп, Ата журтларындан къачып айланган адамлагъача къарайдыла. Ала тюз окъуна эте болура... Биз кьуру кесибизни санайбыз миллетибизни керти адамларына, аны чынтты жашларына, миллетибизни къадарына жарсый. Гитлер бизни кесине къуллукъ этдиреди. Барыбызгъа да белгилиди, ол СССР-ни кьолгъа этсе, Татар кьыралны кьураллыгъына бир онг да болмазлыгъы. Биз, аны да биле тургъанлай, Гитлерге болушлукъ эте, ётюрюк хапарлагъа ийнанып жашайбыз. Анга бизни болушлукъубуз керекди да... Охо, хайдагъыз, бу керексиз хапарланы тохтатайыкъ. Шуёхларым, бирер стакан чай ичейик да, кетдик хар ким юйюбюзге.

– Ашыкъмагъыз, Ахметвали эфенди. Тохтамай политика деп турмайыкъ да, жашауубузну юсюнден да бир селешейик, – деди Шафи Алмас, Менгерни айтханына жууап бере.

– Къайдады Афзалетдин шуёхунг? Аны жырлары бла келюбюз да кетюрюлюр эди, ансы кеп артыкъ сёзле да айтдыкъ болмачы затланы юслеринден.

– Жарсыугъа, шендю Афзал Демблиндеди. Анда музыка капелла къуралгъанда, Афзалны хорда жырла деп, ары ашыргъанбыз. Тамбла легионерлени экинчи батальонларын Голландиягъа къууанчлы халда ашырлыкълары себепли, анда капелла концерт кёргюзтюрюкдю. Барыгъызны да ары чакъырама! Биз аланы ашырыргъа барсакъ, солдатлагъа хычыуун тиериги сёзсюздю.

– Энди татарлыланы да Голландиягъа ашырыпмы башлагъандыла? Туугъан жерлеге жол жабылыпмы къалгъанды? – деди, сейирсинип, Ахметвали Менгер.

– Биринчи батальон этген беишлик ишден сора татарлылагъа ышаныу азды. Бир-бир оноучула араларында татарлыланы легионларын чачаргъа керекбиз деген оюм да жюрюйдю. Бизни жарлы ата журтчуларыбыз артха лагерьлеге энтта да бир тюшмеги эдиле.

– Керти алай болургъамы боллукъду? Алай болса, ишигиз хоча туююлдю, Шафи эфенди.

– Мен айтама да сизге, биз кеси адамларыбызгъа санагъан татарлы жашла Гитлерни ачыуун менден аладыла. Ала не къадар хата этгендиле манга! Мен а кюрешеме ала ючюн, – деп, Искандер Яушев биягъы тарыгып башлады. – Ма аны ючюн а излегенлерин тапхандыла. Аны бла байламлы алагъа туугъан жерлерине жол жабылгъанды. Къабыр орунлары уа энди тыш жерде, Францияда бла Голландияда боллукъдула.

– Жарлы татарлыла. Ёз жерлери, Ата журтлары ючюн сынамагъан къыйынлыкъ къалмады.

10

1943 жылда 23-чю февральда Ахмет Симаев, «Винета» радиостанцияда кеси кабинетинде олтуруп, Совинформбюруну билдириулерине тынгылай турады. Анча бир заманда татар халкъны фронтда уруш эте тургъан татар аскерчилерине жазылгъан письмону юсюнден билдириую эшитди. Аны къысха магъанасы да бериле эди. Дагъыда ол письмо фронтда чыкъгъан газетледе басмаланырыгъы да айтыла эди. Ол газетле Берлинге жетмезле, алай «Правда», «Красная Звезда» газетле уа «Заря» редакциясыны китапханасына келмей къаллыкъ туююлдюле деп, Симаев аны юсюнден сагъыш этди. Радиода эшитгенин да эсине тюшюре, кеси да бир къысха билдириу жазып, аны «Винетаны» кезиулю бериуюнде окъуду. Ызы бла битеу жазгъанын кюйдюрдю. Ол бериуюню кепле эшитген эдиле. Ингирде жолда, ишден бара, Ахмет Виктор Харчев бла тюбешди.

– Мен билеме сен манга не затны юсюнден сорлугъунгу, – деди Виктор Ахметге. – Татар халкъны урушдагы татар жашлагъа жазган письмону юсюнден.

– Ол письмону табаргъа керек эди.

– «Правда» газет бери он кюнден сора келликди. Анда басмаламай къоярыкъ туююлдоле. Газет келгенлей, билдирirme санга.

– Хау, мен да сенден аны тилерге сую эдим. Бюгюн мен артыкъ уллу болмагъан билдириуню айтханма радио бла. Эшитген болурсуз, баям.

– Эшитгенбиз. Фрицле ангылаялмагъандыла сёз нени юсюнден баргъанын. Биз а, тыншчыкъ тынгылап, жигитлигибиз бла ёхтемленгенбиз. Шафи Алмас да эшитген эсе, тынчайырыкъ туююлдо.

Юйде аны Алиш, Рахим Саттар ашыгып сакълай эдиле. Алиш, жарым айны ичинде Шафи Алмасны юйюнде жашап, алайдан узакъ болмай, бир юйде жангыз отоулу фатарда тохтагъанды. Дагыда бир къауум замандан а Ахмет жашагъан юйге кёчюп, аны бла бирге жашайды.

– Письмону «Итил-Жайыкъ» газетде басмаласакъ эди! – деди Рахим, Ахмет письмону магъанасын къысха айтхандан сора.

– Басмаларча болса уа, боллукъ туююлдо ансы. Алай бирлени жазган статьяларын аны юсюнден газетде берсек а?

– Жашла, мен кесим жазарма. Теркирек алсакъ эди ол письмону! – деди Саттар, хуржунундан бир къауум тёрт бюкленнген къагыт чыгъарып, Алишге айланып айтды: – Ма мында мен Къазанны юсюнден статья жазганма. Экинчи номерде берилсе, иги боллукъ эди. Киямгъа берсенг эди. Кесим редакцияда кёрюнюп айланырыгъым келмейди, Шафи Алмасны кёзюне тюшюп.

Март айны аллында эрттеден сакълагъан 23 февральда чыкъгъан «Правда» газет «Заряны» китапханасына келди. Татар халкъны письмосу «Красная Звезда» газетде да басмаланганды. Алиш Виктор Харчёвдан газетледен бирер экземпляр тилеп алды. Ол ингирде окъуна Ахмет письмону мурдорунда листовка хазырлады. Ол листовканы «Винетаны» редакциясындан узакъ болмай, аны танышлары болгъан, болгарлы студентле ишлеген бир типографияда жайдыла. Письмо кертиси бла да газетде басмаланырча туююл эди: биринчиден, ол уллу эди, экинчиден а, Шафи Алмас аны, ёлюп къалса да, газетде басмаларча, эркин этерик туююл эди.

«Татар жигитле! – деп жазыла эди анда. – Сизге къаныгъызны, жаныгъызны аямай, Акъ тенгизден Къара тенгизге дери туугъан жеригизни къоруулагъанлагъа; сизге полкланы, дивизияланы алчыларында баргъанлагъа Къызыл аскерни 25-жыллыгъында, биз аскерчилерибиз хорлам этген кюнледе, татар халкъ сизге уллу салам иеди!»

Татар халкъны жигит, тёзюмлю, къоркъа билмеген жашлары бла къызлары! Сизге сют ичирген анала, огъурлулукъларын берген атала, кюн таякъларыча, къызыу салам иедиле эм жаныгъызны, къаныгъызны аямай, алгъа барыргъа кёллендирип, ыразылыкъларын береди!..»

Писмо алай ачыкъ жазылгъан эди, анда жазылгъан сёзле солдат жүреклене теренине кирип, аланы жигитлик этерге кёллендире эдиле.

– Письмону хатына кёре, аны бизни къалам шуёхларыбыз жазгъандыла. Кави Наджми бла Гумер Башировну къол ызларын сеземе, – деди Алиш. – Статьяны да тюз ма алай фахмулу да, магъаналы да жазаргъа керекбиз, айтылгъан затла окъуучулары жүреклерине къатылырча. Легионерле фронтха баргъан сагъатларында фашистле жанлы болуп угъай, алагъа къажау уруш этгенлерин билирча.

– Ол бек къыйын ишди. Статьяны жазсанг да, Шафи Алмас тыймазча жазаргъа керекди.

Арт заманда Рахим ол статьяны жазарыгъы бла байламлы къууанып айланганды. Аны жазар ючюн, ол битеу билимин да, сынамын да, журналист фахмулугъун да аямагъанды. Габдулла Тукайны «Орус жерде» деген назмусун да къошханды статьягъа:

*Орус тюзледе къоялгъанбыз биз ыз,
Россиябыз биз, Русь туююлдю жангыз.
Жырлайбыз, тепсейбиз биргебиз да биз,
Шагъатды анга халибиз, тилибиз.
Жууукъбуз орус бла, къауал да жерлей,
Хар бир сынауда къалалгъанбыз эрлей!*

*Тарых байлагъанды бизни ёмюрге,
Аны ючюн биз да – хазыр ёлюрге,
Жаугъа кёргюзте арсландача тишле,
Мамыр кюнледе уа тюз атча ишлей.*

(Додулары Аскер кёчюргенди)

Муса Джалиль, Рахимни статьясын окъуп, назмуну ахыр тизгинлерин жаратмай, анга бу эки тизгинни къошарыгъын да тийишли кёрдю:

*Хар ким тийишли насыпха жеринде,
Къанлы душманны тыялсакъ чегинде.*

(Додулары Аскер кёчюргенди)

– Мени акъылыма кёре, ол тизгинле былайгъа иги келишмейдиле, – деди Рахим. Алай Муса анга къаты айтды:

– Нек келишмейди? Бек келишеди! Тукай биллип, Ата журтну жүреги бла сезип, бек ачыкъ жазгъанды бу тизгинлени. Шафи да, ол сезимлени хайырлана, татарлылары легионнга жазылырча чакъырады. Ата журтубузну къурап ючюн, жүрешге чакъырадыла. Бу тизгинле бек керекдиле, сени статьянг газетде нек басмаланырыгъын ангылатыр ючюн.

– Болсун, – деп, Рахим зат айтмады ол тизгинлени кьошардан тышында.

Статья, редакторну жанындан бир тюрлю дау изленмей, газетге ётдю, тюзюн айтханда уа, Шафи анга кьараргъа окьуна жетишмеди. Газетни кезиулю номери басмагъа хазыр болгъан заманда, хар заманда этиучюсюча, кесини экинчиси Киям Галиевден соруп, не материалла барадыла деп, сора кьол салды: «Басмагъа эркин этиледи». Шафини кьаууму статьяны окьугъанларындан сора, Галиевни жашаууна уллу кьоркьуу тюшдю. Рахимни статьясы нек басмаланнганын Шафи Алмас Хайнц фон Унгляубеге ангылатыргъа тюшдю.

– Кюнюм кьарангы бола тура кёреме дейме, – деп, Рахим жарсыуун Алишге айтды, Унгляубе Шафини кесине чакьыргъанда.

– Бизни Шафи хар бирибизни юсюнден да бир зат а жазгъанды. Баям, аны Унгляубеге берлик болур, кеси тазалай кьалырча.

– Алай бла, былайдан теркирек кетерге керекбиз жаныбыз саулукъда, ол келгинчи. Алиш абый, мен кесими назмуларымы юч дефтерге жазгъанма. Экисин кесимде, бирин а сенде кьояйым. Аз тюрлю зат болмаз. Бирибиз кьалмасакъ да, бирибиз сау кьалырбыз. Назмуланы сакьларгъа кюреширсе, – деди Рахим, кёкюрегинден дефтерлеринден бирин чыгъарып, Алишге узата. – Мында жыйырма бла тёрт назму барды. Кьалгъанлары уа бу менде эки дефтердедиле.

Рахим Саттар кьачаргъа эрттеден мурад этип тура эди. Статья басмаланнгандан сора, Шафи анга жашау бермезлигин ангылай эди. Бюгюн а Шафи Алмас Унгляубеге кетгенинде уа, ол керти да оноу этди. Ол легионда бир ненча нёгери бла бирге кьачаргъа деп, алгъадан окьуна оноулашхан эди. Аны себепли ол кесини жангы назмуларын да дефтерге кёчюрдю. Бир кьауум назмусун ол юч дефтерде да жазды, кьайсы болса да, бир дефтер Ата жургуна жетер деп ышана. Бирин ол Алишде кьойду, экинчисин а хорну жырчысы Ахмет Шариповха Крушинода концертде берди.

– Охо да, ахшы жолгъа барыгъыз! Жолда сакъ болугъуз. Польша бла барыгъыз, алай иги боллукъду, – деп, Алиш нёгерлерин жолгъа ашырады.

Унгляубе уа биягъы Шафи Алмасны комитетде ишлери ючюн кьыркьуун берди. Немец тилде айтмагъан аманы кьалмады.

Шафи, кертиси бла да, битеу терсликни Саттарны боюнуна салды. Ол анга кёп затны юсюнде терс болгъанды деп, уллу кьагъыт жазгъанды. Редакторну экинчиси Киям Галиевни да тутдула. Саттарны уа табалмадыла, ол тас болуп кьалды.

Рахим Саттар бла Гайнанны кьауумундан тёрт жаш да биринчи Познань шахаргъа баргъандыла, андан ары уа Польшаны жерлери бла фронтха тебирегендиле. Ала немецли офицерлени кийимлери бла болгъанларына жолда кьачхынчыланы киши тыймай эди. Ала поляклы партизанлагъа кьошулуп, немецлилеге кьажау уруш этерге сюе эдиле. Алай ол немец кийимлери бла болгъанлары ючюн, агъачланы биринде

партизанла аланы немецлиле сунуп, барысын да кырадыла. Саттар бла аны нёгерлери, ушкокларын да атып, кьолларын да ёрге кётюрюп, совет солдатла болгъанларын айтханда да, ала аланы аямадыла.

Экинчи кюн Муса, жашыртын биригиуню адамларын жыйып, болжалсыз борчланы сюзююню тийишли кёрдю. Франциягъа, Голландиягъа кетген экинчи, ючюнчю батальонланы юслеринден келген хапарланы да айтды ол жыйылгъанлагъа. Ала уа Шафини отха секиртир чекге жетишдиргендиле. Аны себепли комитетни иши кыйындан-кыйын болуп барады, этиллик ишлени чыртда болжалгъа салып онг жокъ эди. Муса жыйылыр ючюн, зоопаркдан узакъ болмагъан «Ам Цоо» ресторанны айтды. Ол тап жер эди, нек дегенде Ахмет Симаев листовкала чыгъаргъан типография алайдан узакъда тройюл эди. Жыйылыуда Абдулла Алиш, Ахмет Симаев, Фуат Булатов, Гариф Шабаев, Фарит Султанбеков, Зиннат Хасанов, Мичурин, дагъыда Демблинден Ян Габдуллин, Едлинодан Абдулла Габдуллин бар эдиле. Ала Берлиннге кеслерини лагерьерине листовкала элтирге келген эдиле. Барысы да стол артына олтуруп, сыра алдыла. Кюлюп, ойнап олтурдула, киши халыбыздан ким болгъаныбызны билмесинле деп. Немец жырланы жырлагъан немец солдатланы татар тилде сёлешгенле сагъайтыргъа боллукъ эдиле. Мусаны биригиуде болгъан ауур халны хапарыны юсюнден тынгылагъанла иш да кыйгылары болмагъанча бир бирлерине къарай эдиле.

– Ишибиз биригиуде аман бармайды, – деди Муса. – Биринчи батальон Витебскде партизанлагъа кьошулгъанлы таматалагъа бизни адамларыбызны Кюнбатыш фронтха ашырыргъа тюшгенди. Бизни жашла анда да «шухларыбызгъа» тынчлыкъ бермейдиле. Ол зат бек тынгысыз этгенди фашистлени тилчилерин. Бизни комитетде жашыртын биригиу ишлегенин ангылагъандыла, баям. Аны себепли тутаргъа, уллу кыйынлыкъ сынагыргъа да боллукъдула. Ишни сакъ этерге керекди. Ахмет, Совинформбюро не дейди? Бизни ол хапарла бла бир шагъырей этчи, – деп, Муса Симаевден тиледи.

– «Заря» газетни редакциясында ишлеген жашла Москва бла байламлыкъ тохташдыргъандыла. Аладан алыннган билдириуле Совинформбюронуну жангылыкъларындан эсе, кёпге игидиле. Италияны бизге къажау уруш этген дивизиясы кёп болмай ууатылыннганды. Англияны бла Американы аскерчилери Италияны жерине десант кьондургъандыла, алай бла Экинчи фронт ачылыргъа керекди.

– Ол бек игиди. Биз да мында кеси ишибизни кючлерге керекбиз. Августда легионерлени бирге кьошуп, кьозгъалыу этейик дейме. Шухларым, фашизмни боюн урчугъун сындырыргъа заман жетгенди. Мени акъылыма кёре, жашыртын биригиуле къазах, узбек, малкъар, азербайджан, эрмен легионлада да болургъа керекдиле. Ала бла бир болуп этерге керекбиз ишибизни. Генерал Власовну Эркинликни Орус Аскерини жашыртын биригиуондегиле да ол затха хазырланадыла.

Татар легионну биринчи батальону Белоруссияны партизанларына кьошулгъанлы фашистлени миллет легионланы Къызыл аскерге къажу сюеу бла байламлы акъыллары оюлгъанды. Аны себепли ала кыйынлыкълардан кери болур муратда тюрк, гюржю, эрмен легионланы батальонларын Кюнбатыш фронтха – Франциягъа, Голландиягъа, Югославиягъа, Албаниягъа, Белгиягъа, Чехословакиягъа жибериюну дурус кьргендиле. Алай жашыртын биригиюну адамлары кеслерини ишлерин этгендиле – легионерлени партизанлагъа кьошулгъан хапарлары терктерк эшитиле тебиредиле.

Европаны фашистлеге къажу кюрешген кыраллары да, совет аскерни хорламлары бла келленип, фашистлеге къажу ишлерин бютюнда кючлейдиле.

Совет Союзну кысха заманны ичинде кьолгъа этер муратлары бла Сталингард ючюн кюрешге барып, анда толусунлай оюлгъандан сора, немециле 1943 жылны жайында битеу кюнню Кюнчыгъыш фронтха жыйышдырыгъа келленгендиле. Германия аскерлерин кючлерге уллу кыйын салгъанды. Къартала бла тенг онтёртжыллыкъ жашлагъа ушкок берип, Совет Союзгъа къажу сюелгендиле. Алай бла, Ючюнчю рейхни аскерине эки миллионга жууукъ адам чакъырылгъанды.

Жай айлада фашистле совет аскерге чабар акъыл этгенде, миллет легионланы адамлары Германияда бла Польшада кьозгъалыгъа хазырлана эдиле. Муса тюрк легионну таматасы Вали Каюм-хан бла тюбешир акъылгъа келди. Вали ол кьуллукъгъа легионну алгъыннгы таматасы Мустафа Шокай ёлгенден сора тюшгенди. Болсада Муса ол акъылына жетмеди. Татарлыланы биринчи батальонлары фашистлеге келтирген палахдан сора Розенбергни министерствосу битеу миллет регионланы кьолгъа кьаты алады. Ючюнчю рейхни жашыртын полициясы, Генрих Мюллер башчылыкъ этип, миллет легионланы адамларыны хар атламларын кёз туураларындан ычхындырмагъандыла. Вустраудагъы лагерь жабылады, жесирде тургъан солдатладан легионла кьурап, урушха ашырыуну тохтатадыла.

Мюллер ич ишлени министерствосун, Кюнчыгъыш жерлени министерстволарын, Туркестан, Кавказ эм Итил-Жайыкъ комитетлени таматаларын да март айны аллында кесини резиденциясына чакъырып, жыйылыу бардыргъанды. Мюллер, жыйылыу гъа келгенлеге ишлерини шарайышларын айтып, кьаты урушханды. Барысындан да бек а Шафи Алмасха жетгенди. Бирсилеге да ариу айтмагъанды. Шафи Алмас бу жыйылыудан быллай акъыл бла кьайтханды: «Бусагъатда сынагъан кыйынлыгъымдан сау кьалсам, кьуруп кетерик «Итил-Жайыкьда» кьалмам»... Мюллер бардыргъан жыйылыу Шафи Алмасны жюрегинде терен ыз кьойгъанды, Яушевни заводуна от тюшгенинде окъуна алай болмагъанды.

– Шафи эфенди! Мени керти болушлукъчум Райнер Ольцш сизни къалай суратлагъанын билемисиз?

– Жюйюсхан Мюллер, угъай, билмейме.

– Билип къоюгуз: ол айтханнга кёре, сиз президентни къуллугъуна тийишли туююлсюз.

Ол, кесини айтхан сёзлерине шагъатлыкъгъа жыйылыуда тургъан Райнерге бурулуп, сорду:

– Жюйюсхан Ольцш, айтхан сёзлеригизни кертилигине шагъатлыкъ этемисиз?!

– Къуру шагъатлыкъ этип да къоймам, мени оюмуна кёре, Шариф эфендини къуллугъундан эркин этерге керекди.

– Шафи эфенди, эшитдигизми?

– Хау, эшитгенме.

– Легионланы араларында ангылатыу ишни тийишлисича бардырмайсыз. Аны къой, ангылатыу ишни бизни ишибизге къажай бардыраса.

Мюллер папкасындан бир къагъытны чыгъарып, аны ёрге тутуп къалтыратды:

– Ма, къаллай ангылатыу иш бардырасыз! Жюйюсхан Биддер, бу листовкада не жазылгъанын бир окъучугъуз! – деп, ол жыйылгъанла орусча жазылгъан листовканы магъанасын ангыларча, къагъытны немец тилде окъурча, кесини тилманчына узатды. Листовкада, легионланы адамларына жазылгъан къагъытда, быллай чакъырыу сёзле бар эдиле: «Фашистлени ангылатыу ишлерине эс бурмагъыз, аскер сауутугъузну душманнга буругъуз, къысха заманны ичинде хорламгъа тюберге хазыр болугъуз»!

– Бек сейири бла бек жарсытхан иш а неди десегиз, ол листовка рейхминистр Геббельсни резиденциясыны машинкасында зарфха урулгъанды! Къаллай жигитлик да, бетсизлик да ишди бу! Къаллай хылик-къылыкды! Не кюндю бу! Не кюннге хазырланадыла была?!

Мюллер иги кесекни тынгылап турду. Сора листовканы папкасына сукъду да, хуржунундан къол жаулугъун чыгъарып, мангылайыны терлегенин сюртюп, боюнчагъын бошайтып, кёлек жагъасыны туюмесин теши.

– Шафи эфенди, халны тюзетирге керекди! Сиз аны ангылаймысыз?! Башхала да тынгылагъыз! Бюгонден башлап, легионлада болум къолгъа алынырыкъды: легионлагъа жашыртын адамла кийирилинип, хар адамны ызындан къараллыкды! – Мюллер ол папкасындан дагъыда бир къагъыт чыгъарды. – Тинтиучюле бу листовканы полякыла жазгъандыла дейдиле нек эсе да. Аны полякыла жазгъандыла деп, къалай айтыргъа боллукъду, ол 826-чы батальонну тёртюнчю ротасыны старшинасы Сулеймановну тешек тюбюнде табылгъан эсе. Тинтиу ишни къолгъа алгъанла да кеси борчларын толтурмайдыла!

Рейхминистр кесини оноундагъы адамлагъа аланы шарайыпларын айтды. Сора къысха заманны ичинде Сулеймановну тешек тюбюнден табылынган листовканы къайдан чыкъгъанын тохташдырыргъа буйрукъ берди.

Бу жыйылыудан сора Сулеймановда табылган листовканы даууру узакъгъа созулду. Старшинаны тутуп, карцерге ашырдыла, анда анга къаты соруу этедиле. Сулейманов кишини атын айтмагъанлыкъгъа, гауптман Гелле эки ыйыкъ мындан алгъа батальонну легионерлерине Демблинден хор келип, концерт кѳргюзтгенлерин тийишдирди. Алай бла, Гайнан Курмашха ишеклик тюшдю. Гелле кеси адамын капелланы ичине кийирирге кереклисин айтды. Анга тийишли адам да табылды – ол жыйырма эки жылы болгъан Махмут Замалетдинов эди, аны Шафи Алмас кеси комитетде ангылатыу ишни бардырырча сайлагъан эди. Ол Узбекистандан эди. Махмут комсомолчу болгъанын бир заманда жашырмагъанды. Легионерлени къатында, тап тюшсе, немецлилеге ариудан тышында айтмагъан аманы да къалмай эди. Кесин эки жанына да ариу кѳргюзтюрге кюреше эди. Батальонну контрразведкасыны начальниги Гелле, кеси да легионер болуп айланган эди, Махмут бла ушагъында аны кесин суйген адам болгъанына, терк тюрленнгенине, кесине тап тюшсе, кимни да сатаргъа хазыр болгъанына эс бурду. Аны себепли Гелле Махмутну музвзвод къауумуна къошар акъылгъа келди. Батальонда легионерледен пропагандистлени сайлау иш бла унтер-офицер Мичурин кюрешгенди, кеси араларында аны къуру тукъумун айта эдиле. Гайнан, пропагандистлени араларында Мичуринни кѳрсе, аны хар не жаны бла да сынаргъа кюреше эди, жашыртын ишлеринден тюрлю-тюрлю жумушла берип. Къысха заманны ичинде Мичуриннге ышаныргъа боллугъун ангылады. Алай капеллада легионладан жаланда ючеулен бар эди, ала да Муса Джалильге къанлары бла керти ант этген къауумдан эдиле. Мичурин ол къауумда туююл эди. Махмут Замалетдиновну батальоннга пропагандист этип алыргъа Мичурин угъай, батальонну капитаны Гауминц бла контрразведканы таматасы Гелле сайлагъан эдиле. Мичурин а таматала айтхан адамгъа угъай деялмагъанды. Алай бла, батальонну пропагандистлерини арасына Махмут Замалетдинов да тюшеди.

Ол ингир окъуна Мичурин аны Гайнаннга айтды. Гайнан а жангы пропагандистге сакъ болурун, аны къатында ич сѳзюн айтмазлыгъын тиледи.

Мичурин татарлы эди, аны керти аты уа – Гали Курбанов. Ол юрист эди, урушха дери 97-чи жаяу дивизияны прокурору болуп тургъанды. Урушну биринчи кюнлеринден окъуна къазауатны бек къызгъан жеринде болгъанды. Ызы бла къуршоугъа тюшноп, кеси кесин ѳлтюрюрге кюрешди, алай ушкочну сюнгюсю чырмап, окъ жаланда аны сакъалын чачып къойду. Аны себепли жесирликде лазаретде кѳп кюнлерин ѳтдюргенди.

Музыкалы капелла батальонну тѳртюнчю ротасыны мюлк ишле жаны бла взводуна саналгъанды. Анга музыкалы взвод деп болгъандыла. Тѳшегини тюбюнден листовка табылган Сулейманов да ол взводну легионери эди. Капелла кюн сайын репетициясын бардырады. Махмут

Замалетдинов, батальоннга келген кюнюнде окъуна репетиция бардырылган жерге кирип, жырагъанлагъа, сокъгъанлагъа да тынгылады.

– Школда мен да назмуланы окъугъанма, – деди ол Гайнаннга, сора андан тиледи: – Мени да концертлеригизден бирине къошармы эдигиз.

– Бизде артистлени барысы да сынаулу артистледиле. Бу той-оюн къаууму туююлдо. Бусагъатда уа кесигизни барагъыгъызгъа барыгъыз да солугъан этигиз. Тамбла лагерде концертибиз боллукъду да, анда кёрюсюз жашларыбыз не затха жарагъанларын, – деп жууаплады Гайнан Махмутха, аны репетиция бола тургъан жерден зор бла чыгъарча этип. Тыш адамсыз анга кесини адамлары бла бир затны юсюнден хапар айтыргъа керек эди.

Махмут, угъай демей, чыгъып кетди алайдан. Артистле уа репетиция этген кирик эте: кими жырлай, кими ойнай. Гайнан а кесини тегерегине бир ненча жашны жыйып, ала бла жашыртын биригиуню этерик ишлерини юсюнден ушакъ бардырады.

Замалетдинов музвзводха келгенли эки ай болады. Анга хар ким да юйрене башладыла. Ол кесин алгъа салыргъа хазна кюрешмегенликке, буюрулган ишни уа айыпсыз, тынгылы, ахырына дери эте эди.

Август айны ахырында Муса Джалиль Едлиногъа келди. Ол келип, беш кюн озгъанлай, тёртюнчю батальонну легионерлерине концерт кёрюзтюрге керек эдиле. Андан сора батальонну Кюнбатыш Украинагъа жиберир акъылдадыла. Ол ары Бельгияда фашистлени ышаныуларына кертичи болмагъан ючюнчю батальонну орунуна барлыкъды. Джалиль бери жашыртын биригиуню оноун билдирге келгенди: Татар легион бла, Эрмен легион бла, поляклы партизанла бла биригип, фашистлеге къажау къозгъалыуну этерге. «Шурале» деген комедия жазгъанын да, сора Шафи Алмасны эркинлиги бла тёрт кюнню ичинде репетициясын этерге кереклисин да айтды.

– Бизге тёрт-беш кюн бериледи. Ол заманны ичинде, айны ахырында репетиция этебиз деп, адамларыбызны къозгъалыугъа хазырларгъа керекбиз, – деди Муса Гайнаннга, артистле жыйылгъынчы. – Тамбла бирлени Берлиннге ашырыргъа керекбиз. Симаев бла Алиш хазырлагъан листовкаланы бери келтирирге керекди.

– Батальонну командири бюгюн мени чакъырып, тамбла Берлиннге фашист агитация китапла бла бирлени ашыр дегенди.

– Кимни иерге сюесе да?

– Батталны деп сагъыш эте эдим.

– Алай эсе, Баттал Алиш бла тубесин да, андан листовкаланы алысын. «Итил-Жайыкъ» газетни ахыр номерин ала келсе да, бек иги боллукъ эди.

Экинчи кюн Баттал жолгъа тебирейме деп тургъанлай, аны батальонну командири Гаумиц, кесине чакъырып, былай айтды:

– Кесинг къыйналырса. Биргенге унтер-офицер Махмут Замалетдиновну ал. Ол санга китапланы келтирирге да болушур, жол негерлик да этер.

Баттал угъай демеди ол оюмгъа. Баттал аны комитетни адамларыны, артистлени араларында да кёре тургъанды.

Ала поездде жол узуну хапар айтханлай бардыла. Махмут урушха дери къайда эм ким болуп ишлегенини юсюнден айта эди. Узбекистанда ишлегенди. Комсомолчу болгъанын ангылатхандан сора, Баттал, ачыкъ адам болгъаны себепли, Махмутха жюрегин ачаргъа хазыр болуп, анга ышанып башлады. Тюзюн айтханда, жашыртын биригиуге, листовка-лагъа хапар жетмегенди.

Берлинде Махмут Батталдан артха къалмагъанды. Ол къайры барса, ары барып, Берлинде биринчи кере болгъанын да айта:

– Мен Берлинде биринчи кереме. Сенден артха къалып, ажашып къалсам, не этерикме? Немец тилни да билмейме...

Ала Берлинге келген кюнлеринде Баттал Махмутну немецчилени ара шахарлары бла шагъырей этерге кюрешгенди. Зоопаркга да элтгенди, Александрплац майданда эсгертмелени да кёргюзтгенди. Паркда да бирге айландыла. Экинчи кюн «Итил-Жайыкъ» газетни редакциясына бардыла. Баттал, Махмутну Шафи Алмасны кабинетине кирген жерде Сабит Кунафин бла къоюп, танышым бла хапар айтама деген сылтау бла Алишни отоууна кетди.

– Сен ким бла айланаса? – деп сорду Алиш Батталдан, аны танымагъан адамы бла кёрюп.

– Комитетни пропагандистиди, – деди Баттал. – Къоркъма, ол бизни ишибизден жукъ билмейди. Аны мени бла жол нёгерге деп ийгендиле.

– Сакъ бол. Ол сатхычладан бири болургъа боллукъду.

– Ол бизни лагерьде март айдан бериди. Адам ишекли болурча заты эсленмегенди. Ушакъ этерге суйген жашды, комсомолчуду.

Замалетдинов Кунафин бла эрттеден шагъырей эдиле, сора Махмут былай айтды:

– Сизде, къарайма да, къоркъуулу адамла ишлейдиле. Сакъ болугъуз. Аладан бири бла биз эки кюн айланабыз Берлинде, аны шуёхлары бла тубей.

Баттал Махмут бла Берлинден ючюнчю кюн къайтдыла артха. Ол кезиуню ичинде Баттал Махмутну кеси адамына санады. Ол анга листовкала бла чулгъамны да ышанды. Кертисин айтханда, Махмут Баттал берген чулгъамда не зат болгъанын билмей эди, аны себепли соргъан этди:

– Бу не затды?

– Листовкала, – деп жууаплады Баттал.

Листовкаланы эшитгенлей, Махмут, абызырап, къоллары окъуна къалтырадыла.

– Къоркъма быллай бир, киши биллик туююлдо, – деди Баттал.

– Излеп башласала уа? Бусагъатда быллай затланы излейдиле.

– Излеп башласала, жерге атарса да, меники туююлдо, зат да билмейме дерсе. Къоркъуу болса, биз хар заманда да алай этебиз.

Чулгъамланы ала музвзод тургъан баракга элтип, Гайнанда кьойдула. Берлиннге Баттал бла бирге Махмут да баргъанын Гайнан билмей эди. Аланы экисин да бирге кёргенде уа, бек сейир этди. Бир кесекни тынгылап, ол чулгъамдан жетмиш листовканы санап алып, Махмутха узата, айтды:

– Сен энди бизни бласа. Бу листовкаланы концерт болур кюннге дери кесингде асыра.

– Къалайгъа букьдурайым мен аланы?

– Тёшек неда жастыкъ тюбюне сукъ. Кишиге да кёргюзтме, киши да билмесин быланы юсюнден. Бусагъатда уа кеси баракларыгъыза барыгъыз.

Махмут бла Баттал кеси баракларына кетдиле. Жолда бара, Баттал Мичуриннге тюбегенлей, ол андан сорду:

– Замалетдинов ишекли зат болдуму Берлиннге нек баргъаныгъызгъа? – деп сорду Мичурин.

– Биз анга листовкаланы бир къауумун букьдур деп бергенбиз.

– Кертими айтаса?! Тил этсе уа?!

– Юч кюнню бирге айланганыбызгъа мен анда ишекли болурча зат эслемедим. Ышаннгылы адам сунама мен аны. Листовкала анда букьдурулуп тура эселе, сатмаз деригим келеди. Зат болса, бизни биригиуню адамына саналлыкьды.

– Охо, бизни сатса, бизни бла бирге ишлеп тургъанды дербиз. Не болса да, ызындан а къараргъа керекбиз.

Гали Курбанов Махмут бла бир баракда эди. Ол Гайнанга келип, ишекли болгъан загларын айтды. Гайнан листовкаланы ууакъ къауумлагъа юлеше эди.

– Быланы бир жерде сакьларгъа къоркьуулуду, кеси жашларыбызгъа юлеширге керекди, – деди Гайнан. – Сен а Махмутну ызындан къара. Бу къауумланы уа Рушатха, Зиннатха, Амировха берирге керекди. Тёшек тюплерине букьдурсунла.

Муса тогъузунчу августда жашыртын биригиуню оноучуларын жыйып, тынгылы ушакъ этди. Адамларын фашистлеге къажау а он-тёртюнчю августда кётюрюрге деп, тамам сёзюн айтып, ол кюн окьуна Берлиннге кетди. Жыйылыуда Гайнан, Сейфульмулюков, Хисаметдинов бар эдиле. Гараф а къалауурлукъ этгенди. Муса поляклы партизанла бла байлалыкъ тохташдырылгъанын, керекли аскер сауутланы Яушевни заводундан аллыкьларын да билдирди жашлагъа. Кётюрюлюу боллукъ кюн хар адамны борчун да белгили этди.

Ол кече Гали Курбанов кёз къысмады. Аны къатында ундурукьда жатхан Махмут Замалетдинов да, жукьляялмай, бурулгъанлай турду. Кечени бир кезиуонде, жукьламазгъа не бек кюрешсе да адам, аны жукьу хорлап, кёзлери кеслери алларына къысылып, бир элли такьыйкьагъа

жукъугъа батады. Гали да, къалын туманнга батылгъанча, терен жукъугъа кирип, бир ауукъ замандан элгенип, жүрегин бир тынчлыкъсыз этген сезими бла уянды. Ол, элгенип уянып, секирип ёрге туруп, Махмутну жатхан жери таба къарады да, Махмутну жеринде кёрмеди. Галини жүреги терк-терк уруп башлады. «Тил этерге кетгенди», – деп, ол ангылап къойду. Андан сора Гали жукъалаймады. Ауур сагъышла башын бийлей, жеринде ары бла бери бурула, терен ахтынады... Бир кесек замандан эшик аллында Махмут кёрюндю. Ол Галини ундуругуна кёз жетдирди да, Махмут, аны жукъламай тургъанын ангылап, кеси къарынындан тутуп, аууругъанча этди. Сынсый-сынсый, ол ундуругуна барып ауду да, эрттенликге дери ол да кёз къысмай чыкъды.

Махмут аланы сатханын Гали ачыгъындан ангылады. Алай кимге къалай айтыргъа керек эди аны юсюнден? Эрттенликде аланы, къобарып, тизип, аш юйге элтдиле. Жолда бара, Гали эследи: баракланы алларында аш юйге кирген жерде, башха кюнледеча болмай, немецли солдатла итле бла сюеле эдиле. Ашханада алагъа контрразведканы таматасы капитан Линкес бла батальонну командири Гаумиц тюбедиле. Ала легионерлени стол артына олтурургъа эркин этмедиле. Гаумиц, башха кюнледеча, «Эрттен ахшы болсун!» демей, бу тюбешиуню быллай сёзле бла башлады: «Бизге белгили болгъандан, легионда татарлыланы, немецлилени да къанлы душманлары бардыла».

– Сизге белгили Фюрер этген ышаныулукъну ангыламай, терс жолну сайлайсыз! – деп, шытыларын тегерекге чача, къычырды Гаумиц.

Тюз ол кезиуде батальонну контрразведчиги Гелле, алайгъа келип, къолунда къагъытын Гаумицге береди. Ол анга кёз жетдирди да, окъуп башлады:

– Гайнан Курмашёф! Раушад Хисаметдиноф! Бир атлам этигиз алгъа!

Гайнан бла Рушат алгъа бирер атлам этдиле.

– Элтигиз быланы! – деп, буйрукъ берди Гаумиц.

Алайдан узакъ болмай сюелген эки солдат, Гайнанны бла Рушатны къатына келип, аланы аш юйден алып кетдиле.

Батальонну командири тизмени андан ары окъуду:

– Зиннат Хасановф! Аптулла Батталоф! Али Курбановф! Шариф Амироф!..

Алай этип, бир онбеш адамны тукъум атларын окъугъандан сора, аланы да, алгъа чыгъарып, алып кетдиле.

Легионерле, солуу алмай, Гаумицни хар сёзюне къоркъуп тынгылай эдиле. Ол: «Махмут Ямалутдиноф!» – деп къычырды. Замалетдиновну да алып кетгенлеринден сора, легионну контрразведкасыны таматасы Линкес Гаумицни айтханларын сёзю сёзю бла къайтарды. Андан сора эркин этдиле эрттен азыкъны ашаргъа.

Тутулгъанланы, брезент бла жабылгъан машинагъа миндирип, Варшаваны тутмагъына алып кетдиле. Лагерьден бир кесек озгъанлай, машинаны тохтатып, Махмут Замалетдиновну тюшюрдюле.

Была тутулур кюнню аллында, Баттал бла аны жол нёгери комитетден кетгенден сора, Кунафин Шафи Алмасха барып, Махмутдан эшитген сёзлерин жик-жиги бла айтды. Эшитген хапарындан Шафини кьалтырауукъ алып, кьаны кётюрюлдю. Ол, кьалтырауукъ кьоллары бла телефонну алып, Унгляубеге сёлешип, тюбеширге эркинлик алды.

Андан сора эки сагъатдан «Винета» деген радиостанцияны татар тилде бериулени хазырлагъан отоуна бешеулен келидле. Ала редакцияны ишчилерин кьабыргъагъа сюеп, битеу столларын, столланы суурмаларын кьозгъадыла, бир жашыртын затны табаргъа суюгенча, битеу кьагъытланы, дефтерлени, китапланы тынгылы окъудула.

– Сиз барыгъыз да тутулгъансыз! – деди келгенледен бири, баям, тамагалары болур эди. Дагъыда кьощду: – Бирегизге жаланда бек керекли затларыгъызны алыгъыз!

Алай бла, тутулгъан Ахмет Симаевни, Афзал Фатхуллинни, Файзелхак Мингалинни, Кабир Газиевни, Шамсия Идрисини Александрплацда тутмакьгъа элтип, хар бирин – биршер камерагъа.

Олсагъат «Итил-Жайыкъ» газетни редакциясын да тинтип, Абдулла Алишни, Гариф Шабаевни да тутадыла. Ингирде уа тюз олсагъатда «Шурале» деген жангы пьесасын салып, Еддинодан келген Мусаны фатарында аны келирин экеулен сакълап тура эдиле...

Баргъаны басмаланырыкъды.

*Татар тилден
ШАУАЛАНЫ Хасан
кёчюргенди*

ИШ ЧАЧДАМЫДЫ, БАШДАМЫДЫ?..

«**Т**иширыуну чачы – узун, акъылы – къысха» деген терсакъыл нарт сёзлеге ийнанганла бусагъатда да табыллыкъ болурла. Ол нарт сёзню магъанасы артыкъ бек керти болмагъанын тиширыула эртте ачыкъ этгендиле. Сёз ючюн, Адам ата Хауа ананы дуняда биринчи кере жашауну, адам улуну тукъумун бирге узартып тебирегенлери окъуна тиширыуну къолундан кёп зат келгенине шагъатлыкъ этеди.

От жагъаны биринчи кере отун тиргизген да тиширыуду. Хайыуанланы къолгъа юйрете башлагъан да тиширыуду. Жашауну хар тюрлю болумларын терк сезген да, ойлауу терк айныгъан да тиширыуду. «Деберинг не уллу болса да, анангы аллында алашаса», – дегендиле бурунгуула.

Жамауат жашауда тиширыуну бир жанына ыхтырып, быр-нак этген кезиуле да бола келгендиле. Бир-бир усталыкълагъа тиширыуланы юйретирге къоймай окъуна тургъандыла. Сёз ючюн, Къытайда тиширыуланы, хунерлери жокъду деп, актёрлукъ ишге жанлатмай болгъандыла.

Механикалыкъ системаланы тизерге, къурашдырыгъа тиширыуланы къолларындан келлик туююлду деген оюм бююнлюкде къалмагъанды.

Алай бу затланы тюзге санамагъан оюмла да тюбемейдиле. Сёз ючюн, эртте заманлада Египетни тейриси Изида кемени желпегин этерге, аны къалай хайырланыргъа кереклисин юйретгенди. Будайны иги ёсдюрю ючюн, ёлюк бузулмаз ючюн къаллай дарманны хайырланыргъа керек болгъанын да ол айтханды. Греклиле айтханнга кёре уа, ариу макъамла салгъан музыка кереклени, тиширыуланы эшерге, бичерге, тигерге, эр кишилени уа кеме ишлерге Афина Паллада юйретгенди. Ол угъай эсенг, жер сурген сабан агъачны окъуна дунягъа ол жайгъанды. Къытайлыла ма бусагъатда битеу адам улу хайырланып тургъан жибек къумачны беш минг жыл мындан алгъа император тиширыу Ше Линше сокъгъанды деп, аны уллу ёхтемлик бла айтадыла.

Озгъан ёмюрде болгъан жетишимлени санасакъ да, тиширыуланы юлюшлери уллуду. Кийген кийимлерибизни, нартюх

бюртюклени къабукъларын сыдырып къурутхан механизмни, салам туурагъан машинаны, тикген, эшген ийнени да тиширыу биринчи болуп этгенди.

Бу затланы барысын да эсге алып, тиширыуланы хунерсизге санаргъа жарамаз. Нек десегиз жашил, сары, къызыл бетли жол белгилени, темир жол вагонланы жылытыу амалны, кийим тикген машинаны чоллагъын, бичен чалгъан, будай оргъан, мамукъ ариулагъан машиналаны жарашдыргъанла да тиширыуладыла.

Ол угъай эсенг, арт кезиуде Нью-Йоркда жашагъан тиширыу Нейсон Бэрсон адамланы 25 жылдан сора бет сыфатларын ариу этип къойгъан компьютер этгенди. Бу жангылыкъ аманлыкъчыланы танып тутаргъа онг берип, низамны къоруулагъан органлагъа бек уллу болушады. Алайды да, иш чачда угъай, башда болур.

КЕРТИБИЙ УЛУНУ КЕРТИ СЁЗЮ

Тюзлюкню бурмай, бюкмей, букъдурмай айтыучусу ючюн, жууукълары окъуна тюз кёзден къарамаучуларын биле тургъанлай, Кертибийланы Амин айтырыгъын артха салмаучуду. Не этгин да, Аллах аны алай жаратхан эсе. Ишлеген жеринде да кемчилик, терслик элесе, кюйюп-бишип, даулаш чыгъарыргъа боллукъ затланы демократия жол бла тохташдырыргъа умут этип, иши бармазлыгъын да биле тургъанлай, директоргъа барыучуду. Алай ол бу арт кезиуде демократиягъа да артыкъ уллу ийнанмай башлагъанды. Аллах берген къылыгъы уа – къылыкълай.

Таматала да бир къауум кемчиликлени ачыкъ этерге сюймей, сау бёлюмню ишин къайры сюйсе, ары буруучу Аминден бир жанлыракъ турургъа сюйюучюдоле. Бютюнда директор. Ол Аминни кёрсе, къатында гранат чачыллыкъча, артха туракълайды. Амин анга не аз да жарсымайды. Аны ючюн болур директорну кабинетинде къуруда бир бирге, хоразла кибик, кикириклерин къызартып сёлешиучюлери да. Амин аны хорлаял-маса да, жумушакъ шинтикден ёрге уа секиртиучюдо. Аланы ол къылыкъларын кёпле биледиле, алай жукъ а айтмайдыла.

Бир жол Аминни бёлюмюнде олтургъанла, Кертибий улуну ортагъа алып, кими лакъырда эте, кими кертисин айта, ишлеринден бёлюндюле. Хар бири кесини жарсыуун, кёлкълалдысын айтып тохтадыла: бири – шинтиклени, столланы эскиликлерин, бири – телефонла осал ишлегенлерин, ючюнчюсю – жазаргъа къалам-карандаш табылмагъанын, тёртюнчюсю – раз-

рядыма кьошугъуз, жалнам азды деп... Аминни ахын алыргъа кюрешдиле. Кертибий улу, керти окъуна сагъыш эте кетип, ала айтханны тюзге санап, Гадурачыланы Мурайны жашы Дурайны кабинети таба тебиреди. Эшикни кьадаууна кьоолу тиер-тий-мез, шынжыр бла тагъылып тургъанча, кьагъытчы кьатын:

– Дурай Мураевични заманы жокъду, министрге кьагъыт хазырлай турады, – деп, Аминни жолун кесди.

– Да, мен иш бла келгенме, эгечим, кеси ишим бла угъай, ишчилени жарсылары бла. Ансы эрикгенден келген сунма, – деди Амин сабыр ауаз бла, кьагъытчыны жумушатыр муратда.

Айтханма да сизге, шендю кирирге боллукъ тьююлдю!

– Жумушум барды, – деп кьатлады Амин.

– Угъай! Дурай Мураевич: «Мында «тюзлюк» тохташды-рыргъа кюрешгенле асыры кеп болуп тебирегендиле», – деп тохтады тиширзу.

Кертибий улу, сылтауну башы неде болгъанын женгил окъуна ангылап, ауур атлай, кабинетине кьайтды. Ол кюнден ары Кертибий приёмныйге аягъын басдырмазгъа кьаст этди.

Ол кюнден башлап, мюйюшлерине буйрукъ халда жазылып келген кьагъытлагъа жууап толтура: «Турама жата, чыкъмаса директордан хата», – дегенни терк-терк кьатлайды Амин. Алайлай Кертибий улуну аты бла Гадурачы улудан энчи буйрукъ болду. Буйрукъда уа: «Бёлюмюгюзде штатда кергюзтюлгенден эсе, эки адам артыкъды, аны кьысхартыгъыз!»

Амин кеп сагъышлана турмады. Эрлай адамланы жыйды да: «Берилген ишлени тамамлаялмайдыла. Ишни кезиуонде шахар тьюбюнден жыйылмайдыла. Бизни да, кеслерин да алдамай, эки ыйыкъны ичинде кеслерине иш излесинле», – деп, сёзю чорт кесип, жерине олтурду. Бирсиле да, ол айтханнга ыразы болуп, кьол кётюрдюле.

Атлары айтылгъан эки адамдан бири Кёзюрланы Кёккёзю аты айтылгъанда, Дурай Мураевич, жалан аягъы бла мыдых басханча, кеси да эслемей, секирип туруп, сора эс этип, жерине олтурду. Кёккёз таматаны кьанат тьюбюнде кечингенледен болгъанына Амин бюгюн толу ийнанды.

Гадурачы улу къара чёпге тюшгенледен бирлерин арсарсыз кьысхартыргъа келишди, аны таянчагъы жокъ эди. «Жумушчу жашы» Кёзюр улучукъну уа кьатында кьояргъа сую эди. Тама-та Кёзюр улучукъну ара шахаргъа билим кётюрген бир айлыкъ курслагъа ийип окъутду. Андан кьайтхандан сора, шахар тийресинде этиллик керекли ишле бла эки-юч айгъа командировкагъа ийди.

Алай-алай, суйрей-суйрей кетип, амалы кьуругъандан сора, кюз артында кьуйрукълу буйрукъ чыгъарды. Сокъургъа таякъ тутдургъанча, экижыллыкъ отпускасын да бирге кьо-

шуп, бирайлыкъ жалнасын да болушлукъ деп белгилеп, солуу юйге путевка мажартды. Алай «хурмет» этилгенден сора, Кёзюр улучукъ энди анда аякъ урмазлыгъын ангылап, башха акъыл этди.

Ол, кютю токълу кибик жатып, ашыкъмай ышныр этиучюледен туююл эди. Аминни бла аны бёлюмюнде ишлегенледен директоргъа тил этип, араларын бузаргъа кюрешди. Ол ишлеген заманда кесини къолундан келмеген затланы таныгъанларына-танымагъанларына берип, таматаны эркинлиги бла договорла жарашдырып, ахча берирге айтып, къолларына къагъытларын тутдуруп тургъанды.

Аны кетгенин эшитгенлеринде уа, бир-бирле келип, иш хакъларын дауладыла. Таякъны бир къыйыры уа Аминни бёлюмюндегилеге да тиерге аздан къалды. Кёзбау къапчыкъ Кёзюр улу ишчи нёгерлеринден отха чёп атып айырылгъанлыкъгъа, башчыгъа базынулулгъу биягъынлай келе-кете турду.

Къысхартыу тизмеге тизилгенле да кёпден-кёп болдула. Гадурачы улу да буйрукълагъа къол салгъандан эрикмеди.

Ма ол къалабалыкъда, Кертибий улуну бёлюмюндегилеге къысхартылгъан ишчилени истеуюнден иш хакъларына къошаргъа керекди деп, аллай сёз жюрюй башлады. Кертибий улу, этген къастына да ётюрюкчю болуп, бу ишни тамамлар мурат бла тамата бла сёлешди. Не кюрешселе да, бир бирлерин ангылаялмадыла. Дурай Мураевич ишчилеге не бек билдирмезге кюрешсе да, асыры кюйюп бишгенден, ишни аягъына дери олтуралмай, кетип къалды. Экинчи кюн къагъытчысы таматаны къаны башына чабып, больницада жатхан хапарын айтды. Акъ халатлы халал адамланы хайырларындан терк окъуна игиге айланды. Ол кезиучюкде махкемеде да бир мамыр кюнле, мамыр жашау болгъан эди.

Бир кюн а, билмей тургъанлай, бир иш болду. Дурай Мураевич Аминни кабинетине кеси келип чакъырды. Анга хар бири да сейир этдиле. Башха заманда иш бла байламлы окъуна барса да: «Кел олтур, не жумушунг бар эди?» – дерни орунуна, кёзкъаш бермей, тюртдю сёлеширге суююучу Гадурачы улуну жоуреги нек жумушагъанына сейир эте, Амин директорну ызындан келди. Приёмныйге кирип келсе, къагъытчы къатын эринлерин бояй. Ол а мамырлыкъны белгиси эди. Тамата тыкъсымаса, аны да аякъ туююнде чёп сынмай, чабып айланычуду. Эринлери кёгерип, къашларын туююп айланса уа – сау кёрейим. Ол сагъатдан ызынга айлан да кет. Къар къатыш боран уруп, Бештау къошханын бил да кёй. Къысхасы, аланы бетлеринден махкемеде болумну билирге боллукъ эди.

Къагъытчы къатын, кюлмюш этип, онг жанындагъы эшикни кёргюзтдю. «Кир теркирек, сакълатма», – дегенча. Амин,

эки къаты эшикни кезиу-кезиу къагъып, кирип барды. Дурай Мураевич жумушакъ шинтикден акъырын кётюрюлюп, жалгъан ышарыуу бла Аминни къолун тутду.

– Олтур, – деп, гитче столну къатындагъы шинтикни кёрюздю.

Эслеп къараса, эшик артында Кёккёз олтуруп. Таматаны бетинден артыкъ бек жылыу урмагъанлыкъгъа, бир башха ниети болгъаны уа сезиле эди. Ол, Аминнге къарап, дагъыда ышарды.

– Хал нечикди? – деди ол, бир шуёх адамына айтханча.

– Да турабыз, жокъду хата, – деди Амин, сансызыракъ этип, атышдан-тутушдан къайсысына хазырланганларын билирге ашыгъа.

– Хар зат да тапды да?

– Тап эди, киргинчиликден башыбыз чыкъмайды ансы, – деп, квартирде тургъанын таматаны эсине сала, Амин адамча жууап берди.

– Керти окъуна сен очередьде ненчанчыса?

– Таш макъача къымылдай кетип, бешинчи болгъанбыз, тейри, – таматаны бетине иги тюрслеп къарады.

– Алай эсе, кишилик этгенсе, энтта да бир кишилик этсенг, къалай болур? – деп, Дурай Мураевич жууап сакълады.

– Кишилик этерге уа кезиуюбуюзню кишиге бермеучююз, тейри. Кимге дейсиз?

Аны не айтыргъа суюгенин билир муратда самаркъау этди.

– Бизге юч отоулу фатар бериледи...

– Кертими айтасыз?! Ой Аллах, санга жаным къурман болсун! Бизни суубурунланы да болур бир насыплары!

– Тохта, бир сабыр бол. Аллахны да жеринде къой. «Аягъынг киргинчи – таягъынг» дегенлей.

«Тапсызыракъ лакъырда этип, директорну огъары аягъына миндирипми къойдум?» – деп, чогъожланды Амин.

– Угъай, Дурай Мураевич, фатарны сиз мажаргъансыз, – деп, тюкню аугъан жанына сыларгъа умут этди ол да: – Суююнчюлюк нек тилемейсиз?

– Сабыр бол бир кесек. Былайда бир «но» барды.

– Носу, чосу да болсун – юй меникиди... Мени юч сабийим барды. Энди мени аллыма киши кираллыкъ туююлдю. Унама-санг, бюгюн окъуна кирип къалыргъа хазырма. «Тёзген тёш ашар» деген кертиди.

Амин, секирип туруп, эки къол аязын бир бирге ышыды.

Директорну кёзлерине къан чапды. Тюнкеси къуругъан адамча, стол юсюнде къагъытланы бирин алып, бирисин салып, къарангы юйдеча къармалды. Кёккёз да, быланы дауурлары тереннге кетерикди, шагъат болмайым дегенча, шампанскени буштугъуча, чартлап чыкъды. Дурай Мураевич, не десенг

да, директор туююлмюдю? Чабыуул этерден алгъа, келишимге чакъырып:

– Сен адам айтханны эшит. Сен жангыдан бериллик юйлен тизмесиндесе. Бу эски юйдю. Кёп болмай бошатылгъан юй. Биреу бошатхан юй. Аны себепли алгъаракъда сизни бёлюмде сокращениягъа тюшген Кёзюр улуна бу эски юйню берип, башыбызны палахдан къутултургъа оноулашханбыз.

– Да ол къалай болады да? Жарым жыл мындан алгъа коллективге таш атып кетгеннге мени кезиуюмю сыйырышмы берликсиз?

– Сен, бош керексизге тыпырдамай, жюрегинги да къыйнамай, мен айтханнга бир тынгылачы, – деди, энтта бир кере тюлюкю хыйла этип, Дурай Мураевич. – Биз, башындагъыла, келишип, алай оноу этгенбиз. Энди ахыр сёз сениди...

– Ыхы. Алай эсе, жылны ичинде сиз манга этдирмеген иш къалмагъанды. Ол угъай эсенг, сакъатлагъа болушургъа окъуна мени биринчи ийип тургъансыз. Кесигизни ишлеригизни да алай. Энди бюгюнлюкде уа, он жылны кёзюнде не къыралгъа, не кесине ишлемей, бош айланып, адамланы алдап, иш этдирип, баш кечиндирип кетген Кёзюр улуна юй берип, мени уа орамда къояргъа умут этесиз! – деп, директорну дыгъылына къатылды Амин.

– Амин! «Соруулу иш сёгюлмез» деп эшитмегенмисе? Биз санга юй берилгенин билдиргенлигибизди ансы, сорур жерге соргъанбыз, оруп жерин оргъанбыз. Ахырысы, айтдырмай къоймай эсенг, оноу артда да, алда да биздеди, биз этген тюз боллукъду, – деп чартлады директор, ачыкъдан-ачыкъ чабыуулгъа чыгъып. – Бюгюн байрым кюндю. Баш кюннге дери заман барды сагъышланыргъа. Иги оюм этип, тиширыуунг бла оноулашып, биринчи ишчи кюн, то есть, понедельникде: «Эски юйюгюз керек туююлдю, жангы юйню сакъларгъа ыразыма», – деп, къагъыт жазып келтир. Бусагъатда уа башынга бошса.

– Мен тюзлюк излерикуме! – деп, къадалып кюрешди Кертибий улу.

– Къайры суюсенг, ары бар. Ол сен излерику тюзлюкню бизни оноуубузну тылпыуу тунчукъдургъанды, – деп, Дурай Мураевич балан бармагъы бла эшикни кёргюзтдю.

Хар заманда тюзлюкню излеучю Амин, терс болуп, аркъасына терсликни жюгюн кётюрюп чыкъды. Ол сау эки кюнню юйюнден чыкъмады. Не айтыргъа, кимге тарыгъыргъа билмеди. Тюзлюкню жолу тыйылып тохтады. Тиширыуу, тюрлю-тюрлю юлгюле келтирип, жюрегин жапсарыргъа кюрешди. Алай аны да ичинде от жана эди.

Баш кюн, сагъат сегиз бола, ол махкемелерини босагъасындан атлады. Директор, дуняны гузабагъа алдырып, излеген хапарын айтдыла. Эшигин къагъып, кирип барды.

– Къайдады жазгъан къагъытынг? – деп, юсюне болду, са-
ламы-келямы да болмай, бурун сюеклерин турдуруп, къалай
эсе да бир оноугъа тохташханча кӛрюнеди.

– Дурай Мураевич, мен алыкъа къагъыт жазаргъа ыразы
туйюлме, – Амин аякъ тиреди.

Алайлай телефон зынгырдады.

– Сени тарыкъгъанынгы мен бир кӛрейим, – деди да, ким
бла эсе да сӛлешип тебиреди. – Ахматхан Бекирович, менме.
Дурай Мураевич. Бу жаш бузгъа тирелген кирик, тирелип тох-
тагъанды... Хау... Сиз айтханны айтып, ангылатыргъа кюре-
шейим. Не бек кюрешсе да, юй анга бериллик туйюлдо. Кӛзюр
улу ючюн деп шахарны администрациясындан тилеп алгъан-
быз. Ма кеси да былайда олтуруп турады. Айтханма... Ангы-
латханма... Сау къалыгъыз!

Жашчыкъ, башында бир тангкынг бар эсе, энди ангыла-
гъан болурса. Мени бла даулашып, жукъ табарыкъ туйюлсе,
харип! – Кесине бек базыннганын ангылатды.

Амин, не бек аякъ тиресе да, анга юй жетмезлиги баям эди.

– Бирда болмаса да, ол юйню тийресине барып, тышындан
бир къараргъа болмазмы, экен? – «Суугъа кетген таш къармар»
дегенлей, ахыр тилеги ол болду.

– Бар! – деди директор, мыйыкъ тубюнден кюле, дерт жет-
диргенча. – Профсоюзну таматасына тубе да, мени машинам
бла барып келигиз! Жарым сагъат заман береме. Жӛнгил къай-
тыгъыз.

Ала, барып, жаппа-жангыдан тынгылы ремонт этиле тур-
гъан юч отоулу фатарны кӛрюп, бир бирге къарадыла, ых деп
бир сӛз айтмай, тынгылауну басып, ишлерине къайтдыла.

Аны бла иш тамам болгъан эди. Жарым жыл андан алгъа
ишден къысхартылгъан Кӛккӛз, юй къоллу болуп, жууукъла-
рын-тенглерин жыйып, къурманлыкъ этди.

– Э-х-х, – деди Кӛккӛзчюк, асыры къууаннгандан: – Таян-
чагъынг бек болса, ишинг тынгылы болады, – деди, ичгенчиги
татып.

– Хорлам биздеди! – деди стол башында олтургъан Дурай
Мураевич да, анга кӛз къысып.

Бир кесекден а стаканны коньякдан топпа-толу этип, эрин-
лерине жетдирмей, тамагына къотарды. Юйренчекли адетин
этип, аякъны баш тебен къаплап, къол аязына къагъа, тамычы-
сын къоймай тигелетгенине олтургъанланы толугу ийнандырды.

УЛЛУБАШЛАНЫ Саният

БАЛЛИЛАНЫ ТЕНГИЗНИ ХАПАРЛАРЫ

НЕМИС САУГЪА

1943 жылны жаз башы. Баллиланы Кючюкню жашы Тамук, Эхчиланы Локъман, аны тамата жашы Рамазан, мен да ала бла, эшеклени сюрюп, Акъ-Къая къошдан Сукан (Суу-Акъгъан) тары бла элге келе турабыз. Немислиле къыстайлып, халкъ бир кесек жарыгъан заманды. Билмей тургъанлай, мени эшегим, чочуп, ызына айланып къачды. Мен да аны ызындан чапдым. Тюз ол такыйкъада мина атылгъан таууш тегерекни зынгырдатды. Алда баргъан эшек минаны басхан эди. Ачы адам, хайыуан да къычырыкъла къатыш болдула. Ызыма бурулуп къарагънымлай, чач тюклерим ёрге турдула. Алыкъа эримеген къар, къар тюбюнден чыгъа тургъан жашил кырдык, къара топуракъ, адам, хайыуан да къан къатыш эдиле. Баллиланы Тамук бла Эхчиланы Локъман алайда ёледиле. Локъманны жашыны баш бармагъыны жартысы юзюлюп, къаны келе тура эди. Къол жаулугъуму чыгъарып, Рамазанны жарасын къаты къысыдым. Чыммакъ бети бла кез жашлары тегюлюп бара эдиле. Эринлери къалтырай, ол:

– Элге чап, – деп шыбырдайды да, ёлгенлени алларында тобукъланып, аланы хурттак-хурттак санларын тийишдире къалады, мен а эшегиме минип, къуугъуннга чабама.

Хызны башындан, Ыфчыкъдан, атын да кёмюк этдирип, атлы жортуп келе эди. Мен, аны кёрюп, эшекден тюшдюм. Къатыма жетгенлей:

– Ненча адам ёлгенди? – деп сорады атлы.

– Эки, – деп, кёлном толуп, кючден айталама.

– Жигит, сен элге бара тур, биз а ёлгенлени чанагъа салып, ызындан жетербиз, – деп, атлы жел этдирип озады.

Мен элге жетип, кёп да турмай, ёлюклени алып келген эдиле.

САУТУ

Бир кюн Саутугъа аппамы эгечи Кябаханлагъа барама. Сагъат бир 10–11 бола болур эди, болгъанны автомат тауушха алдырып, кимле еселе да эллилени къырып башлайдыла. Алайда къычырыкъ-хахай болабыз. Сабийле, къартла, тиширыула кими анда, кими мында аууп, жан ала,

къанлары бла къатыш боладыла. Къыргъанла уа ким? Кесибизни къызыл аскерчиле!

Мен, алынып, суу къуругъан илипинге секиреме. Аны ичи бла таш шиякы хурулагъа жетеме да, аланы аралары бла сюркеле келип, элибиз Фардыкга къачама. Ёз солдатларыбыз кече ортасында Глашланы элни адамын къырып, юйлерин кюл-кёмюр этедиле. Кюе тургъан адам отла, къара жалын болуп, кёкге алай кётюрюле эдиле.

Аны ызындан элибизге кирип, юйлеибизни кюйдюрюп тебирейдиле. Баллиланы бир жангы юйлерине тюз тюбюнден от салгъан эдиле.

Батчаланы Хызирны къызы Ариубат атасы партизан отрядда болгъанына шагъат къагъытны кёргюзтеди. Аланы юйлерин, дагъыда бирэки юйню кюйдюрмей къоядыла. Солдатла кеслери турургъа къойгъан болур эдиле. Баллиланы бир туюплю-башлы юйлеринде уа аскер бёлюмню таматасы кесине штаб къуратхан эди.

КЪУЛА ТЮЗДЕ КЪАЛГЪАН АТАМ

Алтынчы мартны танг аласына эшек арбагъа тёрт ящик малкъар алмала, эки челек къайнагъан сары жау, эки челек къайнагъан къуйрукъ жау жүклеп, атам да, мен да Нальчик базаргъа тебирейбиз. Быланы сатып, юйге керек затланы алыргъады умутубуз. Кече Хасанияда жууукъларыбыз Геляланы Жашарбекни юйюнде къалып, эрттенликде Нальчик базаргъа жетебиз. Ол заманда базар шёндюча амалсыз гитчечик туююл эди, Марияны эсгертмесинден башлап, Затишье къабырлагъа дери созула эди базар. Ол сагъат окъуна эки къабартылы тиширыу, бир бирине ал бермей, мен алама деп бири, угъай мен деп бирси, терк окъуна жауларыбызны сатып аладыла. Алмаланы юч яшигин уллайгъан орусла кишиге сатабыз. Энди ол къалгъан алманы да сатып, кетейик деп тургъанлай, къатыбызгъа бир яникойчу киши келип:

– Малкъарлымыса? – деп, атамдан сорады.

– Хау, Фардыкданма, – дейди атам.

– Жаш да сени болур?

– Хау, жаш да мени жашымды. Не эди?

– Эшегинги да сат да, терк окъуна ахчачыкъ эт. Кесинг да элинге ашыкъ. Бизни бюгече кёчюрген этерикдиле деп, яникойчу шыбырдап кетеди.

Эшта, ол къабартылы тиширыула, таулуланы кёчюргенден сора, къыт, ачлыкъ келлигин билип, аны ючюн даулаш болуп алгъан эдиле жауланы. Он литр кирген бидон бла чыракъ суу алгъан эдик да, ол рюкзак ичинде эди. Рюкзакны сыртыма кийдирип, атам мени юйге ашырады. Кеси уа базарда къалады, ызынгдан жетерме деп.

Манга ол заманда онюч жыл бола эди. Ол хапардан сора чыракъ сууну неге деп кётюрюп келе болур эдим. Хасанияны ичи бла, Герпегжни жаны бла ётюп, Аушигерни жолу бла Малкъаргъа келе турама.

Къатым бла бир уллу америкалы студбеккерле, букъу этип, озадыла. Бири мени къатымда тохтайды да, андан бир майор бла полковник чыгъадыла. Шофёр а ичинде къалады. Майор рюкзагымы, кесими итледен къоруй келген таягымы да бир жанына быргъап, мени машинагъа тюртюп миндирип, орусча:

– Сен бандитни жашымыса?! – деп сорады.

Мен орусча селеше билмегеними кёрген полковник татарча:

– Абирекни баласымыса?! – деп сорады.

– Угъай, – дейме мен.

Фардыкга, Малкъарны башланган жерине кирип тохтайбыз. Эл ичи гумулжукла кибик машинадан толуп эди. Анам сабийден къутулуп, гитче эгешчигим Зухра туугъанлы тешекден къопмагъан эди, ол юйге киргенимлей, кёзюме соруулу къарады. Мен да болушну айтдым.

Атам кече юйге келмеди. Анам да жарсып, не этерге уа билмей турдукъ. Артдан билебиз: ол кече атам элге Малкъаргъа жетеди. Алай солдатла Фардыкга келирге къоймай, кече Азаматланы Чапайны юйюнде тохтайды. Бизни содатла Фырдыкда машиналагъа жүклей тургъанда, тамата къарындашым Къоспартыда бухгалтер болуп ишлей эди. Орусча уста. Атабызны юйге жеталмай къалгъанын айтханда, солдатла: «Жолда бара тюбесек, кёргюзтюрсюз, ала барыбыз», – дейдиле.

Атабыз а ол заманда, бизникиле къайдадыла деп, эки къолун да жайып, Малкъарны Четет жанында къазауат эте болгъанды. Баллиланы Гергюкьну жүз жылды болгъан къатыны Хосайны, машинала тебирегенлей, эси ауады. Тажгиде¹ адамла аны ёлген сунуп, юсюне басынадыла да, жолда тургъан атамы кёрмей, озуп кетebиз.

Атам Азаматланы Чапайны юйюрю бла бир машинагъа миндиредиле. Кёчюрюлген да ала бла этип, Акмолинскге тюшеди. Анда асыры къаты ишлегенден, биринчи жыл окъуна орден бла саугъаланады. Гузийланы Шамайылыны жашы Ахия биз тургъан жерледе юйюрюню жартысын тапханын, бери тебиреп тургъанын атама айтады. Атам, тилеп, аны пропусказына кесин да жаздыртады. Поезд бла бизге келе, Семипалатинскде поездден бир такъыйкъагъа чыгъады. Аллах биледи, суу ишми ичерге чыкъгъан болур эди. Поездден артха къалып, чабып жеталмагъанын кёргенде, Ахия атамы хапчуклары перроннга атады. Ахия айтханнга кёре, иги кесек ахчасы да бар эди. Андан бери атам Кичибатырдан хапар жокъу дейди Тенгиз. Къайда къайсы къумла жапхан болур эдиле аны аякъ ызларын?

АРШИН МАЛ АЛАН

Уруш аллында анамы жангыз къарындашы Зашаланы Магомет Асланбекни жашы Малкъарны эл советинде ишлеп тургъанды. Къагъытчысы уа Мамайланы Бараз эди. 1942 жыл «За отвагу» эм «За Сталинград»

¹ Тажги – улоу гюрбе; кузов.

деп эки майдалы бла, кьолуна тюшген кыяудан урушха жараусуз болуп, Сталинград фронтдан элге кыайтады.

Зор бла кёчюрюлгенибизде, ол бизни эшелоннга тюшеди. Солдатла анга тиймей эдиле. Юсюнде – аскер кийимлери, майдаллары.

Хар поезд тохтагъаны сайын, Туркестаннга жетгинчи, вагоннга келип, бизден саулукъ-эсенлик сурай бара эди ол. Туркестанда Чимкент областьда, эшелонну тюз эки тенг этип, бир жартысын Сыр-Дарья областьха айландырып алып кетедиле. Халкъ кычырыкъ-хахай болады.

Алай бла кыатыны Асанланы Юсюпню эгечи Къаний, Абдулла деген жети жыллыкъ жашчыгъы, Магомет кеси Сыр-Дарьядан бизни излей келе боладыла. Айтыугъа кёре, ол заманда бир поезд жолундан тайып, халкъ кёп кырылганды. Ким биледи, ол поезддеми болур эдиле. Андан сора аланы тауушлары чыкъмай кыалады.

Биз, аланы излеп, жазмагъан, сормагъан жерибиз да болмайды. Урушдан бир санындан бошاپ, кёчгюнчюлюк азабын да кёрген Магомет кыалайлада думп болгъан болур?

Аланы кёргенме, аланы юсюнден эшитгенме деген адам да чыкъмады. Бизни келтирип тёкген жерлеринде кызах, узбек халкъла жашай эдиле.

Халкъ ачдан кырылып башлайды.

Вагонладан Азрет-Солтан шыйыхны кыабырыны кыатында тюшюрген эдиле. Ол кыабыргъа уа – 900 жыл. Межгитни тыш бояуу асыры бек жылтырагъандан, жюз километрден окъуна кёрюне эди. Межгитни кыатында бурунну хамамлагъа жууунургъа элтдиле. Къартла алайда, абидез алып, намаз этедиле. Узбек, кызах халкъаны мангылайларында бир кёзлю адам ашаучула келедиле деген хапар ахларын алып тура эди. Динибизни кёрюп, тилибизни эшитип, бек кыуандыла.

Ма алайда он кюн эшикде тургъанбыз, бир кечинир жерле бергинчи. Тёрт отоулу саман юйчюкню эки отоун бизге бердиле.

Ол жерледе мен он жыл жашагъанма.

Кёчгюнчюлеге бизге биришер ийнек берген эдиле. Бичен а жокъ. Ачдан ийнекле кырылып бара эдиле. Биз а ийнекни, ашы болмагъанындан, чыракъ жаугъа алышхан эдик.

Бир бирге болуша, жан квалдырыргъа кюреше жашайбыз кёп заман. Бара-бара, жашау аз-маз тюзеледи.

Тойлада, сабий кърманлыкълада бир узбекли, Ташхожа деп аты да, пиаланы башына салып тепсей эди. Мен, сабий, анга сейир этгенден, башыма стаканны суудан толтуруп салып, тепсерге юйренеме. Бир тойда уа, толу стаканны да башыма салып, «Жоргъа» деген тепсеюню тепсейме. Той таматасы: «Бу жол балкъар балагъа беригиз отуз сомлукъну», – дейди. Андан сора Ташхожа: «Капказынга къруп кет, сен келгенли ахчасыз болгъанма!» – деп, манга илинип башлайды. Алай мен аны уллу кыулакыгъа алмайма.

Мен юйюме уруш башланнгынчы окъуна болушлукъ этерге кюрешип тургъанма. Юч эшекни мал туздан жюклеп, кысыр маллагъа

кьошха элте эдим. Башха ишден сора да тойлада тюшюрген ахчачы-гъыма гыржын алып, юйюме болушама.

«Алгавас» деп артель бар эди да, Къалабекланы Батталаны кызы Зухра анда тамата болуп, төгерегине таулу тиширыуланы жыйып, урчук ийиртип, жүн халы этдиртип, алагъа ахчачыкъ бердиртип тура эди. Иш-легенлеге бир кюннге – 500 гр. ётмек. Сабийлеге, къартлагъа – 300 гр. Орус ётмекни базманда тартып бере эдиле. Аны бла жан къалдыра эдик.

Бир ауукъдан шофёр болуп ишлеп тебирейме. Бир жол, тап тюшюп, машинама америкалы машина шынжырла сатып алама. «Алай» деген базарда шай иче тургъанымлай, экспедиторум шынжырланы урлай турадыла деп, чабып келеди. Къарасам, аккумуляторуму да чыгъарып бара. Ызларындан чабама. Бири артына айланып, финкасын жингиригиме бир жанындан сугъуп, бирси жанындан чыгъарып кьоаяды. Бир жигит кызы эрляй жыйрыкъ этегин жыртып, къолуму байлагъанлай, эсими жыйып, ызларындан болама. Жете келип, ол кызыуум бла, жүлгючюм бла сермейме да, къулагъы кесилип, жерге тюшеди. Ол къулакъ жерге тюшгенинде, секирген эте эди. Олсагъат жерден къулагъын къолуна алып, Къызыл-Къая жанына къачады. Бирси да – аны ызындан. Больницада къулагъын тикдире тургъанлай, милиция келип, быланы тутады. Ала уа – эрттеден изленген бир башкесле.

Алайда спецпереселенецлени коменданты Аскарров манга башкеслени нёгерлери дерт жетдирликдиле деп, терк окъуна къагъытла къурап, Кавказгъа кетерча этеди. Мызыланы Адырах урушдан бир санын кьоюп къайтхан малкъар аскерчиледен бири эди. Ол да, кетеригими эшитип, кесини атындан бир иги къагъыт жазып берген эди.

Бу 1955 жыл болады.

Мен кетеригиме асыры къууаннгандан, той тепсеучю Ташхожа къый кесип, юсюне да ящик аракъы кьошуп, къурманлыкъ этген эди.

Кавказгъа жетер-жетмез, къолумда ауур сумканы да алгъанлай, Адырах берген къагъыт бла заманында Калмыковну экинчиси болуп тургъан Звонцовха кирип барама.

– Бабич прописка этсин да, ишге алама, – дейди Звонцов.

Бабичге киргенимде, ол ауур сумканы эслеп: «Сумкангдагъы не затды?» – деп сорады.

– Берсегиз, машинагъа америкалы шынжырла келтиргенме. Огъары Малкъарны жолларына тап жарарыкъдыла, – дейме.

– Тырнауузда уа ишлеялыкъмыса? Асыры жаш кёрюнесе, – дейди ол.

Манга жыйырма юч жыл бола эди.

– Машинам болса, бу шынжырла бла къайда да, жазды, къышды демей, ишлерме. Мен Азияда тюеле ёталмагъан жерледен машинам бла ёте тургъанма, – деп махтанама.

Мен да тургъанлай, вольфрам-молибден комбинатны таматасы, Кабахидзеге сёлешип: «Баллиевни ишге сал!» – деп буюрады.

Кесин жюрютген машинасы бла олсагыат окьюна мени Тырнаууз-гъа жетдиртеди Бабич.

Беш жыл передовик болуп ишлегенме. Халкъ суюген айтхылыкъ Къайсын бла да Тырнауузда танышханма. Къаты ишлегеним ючюн, майдалла бере-бере турадыла.

Тырнауузда бир жыл ишлегенимден сора, отпускамда Туркестан-нга барыргъа Баку–Красноводск деген кемеге билет ала тургъанымлай, бир къарачайлы жаш бла танышама. Ол мен Алма-Атада Таукенланы Магомет бла бир институтда окъуйма дейди. Кемени беш сагыат сакъларгъа тюшгени себепли, бир зат къабайыкъ деп, рестораннга киребиз да, «Аршин Мал Аланны» макъамын салдырып тепсейме. Мен да тепсеп бошагъанлай, къатыма Рашит Бейбутов келип къалады. Ол къайда эсе да концерт берирге бара, кеме сакълап тургъанладан эди. Саламлашып:

– Азербайджанлымыса, артистмисе?» – деп сорады.

– Угъай, малкъарлыма, – дейме.

Тилеп, дагыда тилеп, тепсетеди.

– Бу иш бла кюрешсенг, иги эди, фахмунг барды, – дейди ол.

Къайдам. Юйюрюме ким билеклик этерик эди?

Миннген кемебиз штормгъа тюшюп, ёлюрге аз къалып, ахчабыз-бохчабыз да сууда къалып, юсюбюзде киймлени да суу сыдырып, юй-юрюбюзге алай къошулгъан эдим.

«Тенгиз Капказдан къайтып келгенди», – деп, ол тепсеучю кишини къозутханларында, жарсыгъан хапарын айтып кюле эдиле.

Аллахны ахшылыгъындан, атамдан къалгъанла ачдан ёлмей, Кавказгъа къайтханбыз. Талды-Курган жанына кёчюрюлген къартларыбыз, бютюнда Уллубашланы бла Уяналаны къартлары ары жетгенлей окьюна, хауа жарашмай, къырылгъан эдиле.

Къарачай, малкъар, чечен, ингуш, къалмукъ халкъла ол заманда бир бирине асыры сакъдан, андан сакъланнганбыз къалгъанчыгъыбыз да.

Хар миллетни да барды игиси, аманы да. Дуния алайды. Адамлыгъы болгъан къыргъыз, къазах, узбек халкъланы туурам гыржынны ёз сабийлерини ауузларындан алып, эки этип, бизге къапдыргъан аналарына энтта да баш урама.

Исмаил БЕЙ

НАСЫБЫ ТУТМАГЪАН ЗУЛИЙХАТ

Мен къартланы хапарларына тынгыласам, Совет Союзну заманында жашагъанлагъа сукъланырыгъым келеди. Колхозла, совхозла. Саулай кыралда да – берекет: адамла бир бирге билеклик эте жашагъанлары, ныгъышлада къартла олтуруп, элни оноуун, кеслерини жарсылуларын, кыуанчларын айтханлары, арбазла сабийледен толу болуп, эрттенден ингирге дери заманларын зауукълу ётдюргенлери... Насыплы заманла! Ол заманда адамла сау-лукълу болгъандыла, хапарлагъа кёре. Уллу-гитче да жарыкъ кёллю болгъанлары, тамблагъы кюннге ышангылы къарагъанлары да анга шагъатды. Андан сора да колхозда жашла бла кызла, юч ферма сауулгъан малгъа, беш къой сюрюуге да къарап, кюле-ойнай ишлей эдиле, юч ферма сауулгъан маллары, беш къой сюрюулери, жылкылары, элни кюнлюм жанында уа тахтала, кёгетле, картоф, хобуста, быхы, чюгюндюр ёсдюре эдиле. Мирзеу ёсдюрюрге жерле да – кёп. Жашла сау кюн чалгъы чалып, кызла дырын жыя эдиле. Ингир ала ауузланнгандан сора, жырла, чам хапарла айтхандыла. Къобуз бла ариу макъамла согъа, Аслийжан кёзю бла чыгъыгъыз тепсерге деп кёргюзтюр эди. Ызы бла бу чамланы жырлар эди:

*Бир ишим болмай, суу боюнуна баргъанма,
Ма сизни юйге къараргъа.
Жаратхан Аллах манга буюрсун,
Бурма чачынгы тараргъа.*

*Сен бир узакъ жолгъа кетип а бараса,
Ала барсанг а мени уа.
Къайда айлансанг да, сау айлан, наным,
Сакълап турлукъма сени уа.*

(Халкъ ийнарадан)

Колхозну председатели терен билимли, ишине жүреги бла берилген Магомет эллилени аллында намысы-сыйы жүрюген чынтты коммунист жаш эди. Зулийхат кеслерини колхозда угъай, районда окъуна биринчи жерни ала эди, ийнек саууп. Ленинни ордени бла да саугъаланнганды. Юйде къарт атасы, анасы, жангыз къарындашлары республиканы ара шахарында юйдегили болуп жашайдыла. Ишден бош заманында ата-

сына бла анасына болушурга чабады, ашларын тапдырады. Председательни оноуу бла, къартла сууукъ болмазча, отунну пещеде кюйдюрюрча жарып, арбазга къуюп кетедиле. Иш кёллю болгъаны ючюн, кесини жашауу кетип баргъанын эслемейди. Кесин да бек алга эл депутатха, ызы бла район депутатха да айырадыла. Сёзю – суюдюмлю, саны – субай, кеси уа ариу къыз туююлдо. Сёлешген а кёпле этедиле. Аубекир бла кёчгюнчюлюкте Къазахстанда танышхан эдиле. Андан къайтып, бир ауукъ заман ётгенди. Зулийхат заманны созады: «Атам, амам – къартла. Къалай къоюп кетейим кеслерин. Юйню, мал орунну ишлетейим, тегерекни тазалайым, къартларым жарсымазча», – дейди. Алай эте, жаш къызчыкны онгу жокъду къачып кетерге сакълап тургъан суюгенине. Аубекир, бир кюн Зулийхатха тюбеп: «Да энди мени ышандыра, сакълата, экибиз да къарт болабыз. Сен не дейсе ансы, тамбла келечиле иерге деп турама юйюгюзге», – деди. «Да болсун сен айтханлай», – дегенни айтып, уяла, башын энишге ийди.

Экинчи кюн жашны къаршы жууукълары тёртеулен болуп келдиле жарашыурукъ алырга. Не медет, бирден-экиден къатларына да къоймадыла, бютюнда бек а – анасы. «Бизге уа ким къарарыкъды? Барама дей эсенг, бар! Ызынгдан хмел халы да чыгъарлыкъ туююлме!» – дейди ол. Келген келечиледен бири, Зулийхатны анасына жууукъ жетгенледен бири: «Адепли эгечим Бислимаат, жангыз къызынг насыпсыз болады. Кесинге къаратама деп, сабийинги оноун нек этмейсе? Аллах айтса, алыкъа кесигизни жюрюталмазча къарт туююлсюз. Туудукъчукъларыгыз да болурла, къызынг да келе-кете туур, атып къоймаз сизни, элде жашарыкъдыла, узакъга кетмейдиле», – деди. Жаш Бислимаатха ышанып къарады. «Угъай, боллукъ иш туююлдо», – деп, балта бла уруп кесгенча, ачыуланып, тышына чыгып кетди.

Келечиле кетгенден сора, Бислимаат къызына: «Мен аны анасы бла келишаллыкъ туююлме. Жууукълукъ да жюрюталлыкъ туююлме, аман адамды, огъурсуз. Сора, кесинг кёресе, атанг да, мен да къарт болгъанбыз. Барама дей эсенг, тыймайма. Ызынгдан да къарарыкъ туююлме, Къуран-межгит хакъына», – деди. Была угъай дегенден сора, Аубекирге къоншу элден къыз къачырып келдиле. Уллу той этдиле. Аны эшитгендинде, Зулийхат, кеси отоуна кирип, кёп жилияды. Не этерик эди, жашауу барады. Ишлерге кюреше айланады, алгынча туююлдо, санлары къарыусуз болгъандыла. Къарындашындан болушлукъ жокъду. Элде юйню уа ауурлугу уллуду: мал тутарга керек, алагъа бичен ишлерге, бахча эм кёп тюрлю жумушлагъа къарарга керек. Аланы барын да тиширбу башы бла кеси аллына этеди, аны къой, сахарда жашагъан къарындашына болушурга да кюрешеди. Алай эте, жылла да къанатлыла кибик учуп барадыла. Билмей тургъанлай, Зулийхат, бек ауруп, тешекге тюшеди. Не болуп ауругъанын ангыламай, элде доктор сахарга элтигиз дейди. Къарындашы Хамитге къоншу къыз, сёлешип: «Ы маржа, бери бир кел, эгечинг бек аурупду», – деп билдирди. Хамит юй бийчеси бла, келип, алып кетерге тебиредиле. Бислимаат а: «Энди биз къалай болай-

ыкъ», – дей, гузаба этеди. Жилиамсырай, кызыны ызындан Аллахдан тилекле эте, кезонден машина кетгинчи турду.

Билмейме, Аллахны кимге жаны ауругъан эди, Зулийхатха бир доктор тиширыу келип: «Насыбынг тутханды, оздурмагъанса, алай а жармай амал жокъду. Тамбладан башлап, хазырланыргъа керекди», – деди. Башы терен сагъышха кетгенди: кесини жангызлыгы, ёлсе да, артында къаллыкъ сабий жокъ, атасы-анасы ёлселе, жангыз кыарындашы, ол да айдан-жылдан бир келеди ата юйюне. «Къартланы кёллерине жетеме деп, юйде къалдым, сау къалсам да, кишиге керекмейме, – деп жилияйды. – Мени башым кыурусун, манга ненча адам айтхан эдиле, кеси оноунгу эт деп, тынгыламадым», – дей, ачыу этеди. Доктор, ариу тилли тиширыу: «Юч кюнню ичинде операциягъа чырмау этерча зат кёрмегенбиз, тамблагъа хазыр бол. Аллах айтса, хар неда тап боллукъду», – деп кёллендирди.

Операция этген кюнлеринде табылынган жууукъ-ахлу больница аллына жыйылдыла. Аланы кёрюп, Зулихат ёхтем болады. Бичакъ тюбюне тюшерге да кыоркъмайды. Алай бла жардыла. Жанына кыоркыуу жокъду. Атасы ол кезиуде тёшекде болгъаны себепли, больницада жатханы да кёзюне кёрюмеди, къартлагъа асыры жарсыгъандан. Эки ыйыкъдан юйге чыкъды. Энди мен малгъа да кыараялмайма, бир ийнекден къалгъанын кетерейик. Май айы жауунлу эди. Адамла жарсыудадыла: жолла – балчыкъ, малла жунчупдула, отлар онг жокъ. Жыл болады атасы тёшекде саусуз болуп жатханлы. Бююн а тюрленипди, кыатындан кетмейди Бислимат: «Кызым, атангы кыарындашындан туугъан Далхат бери жетсин дейди». Олсагъат терк окъуна, талак солуу этип, Далхат жетди. Тюз ол кезиуде атасы дуниясын алышды.

Энди анасы бла бирге жашау этерге кюрешедиле. Жюзжыллыкъ анасы, кесини да саулугъу жокъду, жууукъ-ахлугъа, кыоншулагъа жалынчакъ болгъандыла. Заман озады, атасыны ызындан анасы да ауруйду. Зулийхат кыарайды, ажымы жокъду. Анасындан да айырылды. Кеси къалды, юйню тёрт мюйюшюне кыарап. Адамла барсала, жилияйды: «Менден жарлы жокъду, жангызлыкъ кыыйынды. Жыгъылып, ёлюп турсам да, киши биллик туююлду. Кыор болайым кыоншуларыма, иги адамладыла», – дей, кесине кёл этеди. Кюнден-кюннге тозурай барады.

Бир кюнлени биринде кыарындашы Хамит: «Юй бийчемден айырылып келеме, жашым юйдегили болгъанлы ол юйде манга жашау жокъду», – деп, эгечини юсюне тюшдю. Бир жаны бла Зулийхат кыууанады, кеси тургъандан эсе, кыарындашы бла бир бирге таяна жашарбыз дей кыууанады. Экинчи уа, кыарындашы къартлыгында юйюронден айырылгъанына жарсыйды.

– Да, Хамит, бир амал табып, мени сартын жараш. Кыартлыгында неге керек эди женгилик этерге, – дейди Зулийхат.

– Оллахий, ийнана эсенг, ийнан, эгечим, келин келгенли ортабызгъа сууукълукъ киргенди. Юйню ичинде мен бир заманда тютюн ичмегенме, тышында болмаса. Аны бек уллу чуруму – мени тютюн ийисими

кётюралмагъаны. Балконну эшигин ачма, чурукъларынгы былайгъа суюе ме. Бошалмагъан хапарла. Ахырында уа – иште болгъан кюнюмде эшикни киритин алышындырып. Кесими юйюме киралмайма. Ол аман къатын да – келинни сёзлерине ийнанып, аны жанлы. Алай бла алты жыл турдула. Не медет, Хамитни жүреги къыйналгъандан тартыргъа да тюзелип, тютюнню да бирин бири бла къабындырады.

– Саулугъунгу тас этип, эшигинги жабаса, – деп жарсыйды эгечи. Къоркъгъанынга тубегин дегенлей, санларына тарыгъа башлады. Жётел этсе, ёпкеси чыгып кетеди дерчады. Кесине къаратыргъа унамай турду. Ахырында болалмай башлагъанда, бой салды. Не медет, къарагъан доктор къууандырмады.

– Оздуруп келгенсиз, мынга жашаргъа алай кёп къалмагъанды. Битеу ичин ол аман ауруу алгъанды. Зулийхат къарындашына айтмады докторну сёзлерин. Букъдуруп, жашыртын жилияды. «Арт асыраумдан бошайма», – дей, ичинден кюеди. Кеси аругъанын билмей: «Бу манга берген дарманла да болушмайдыла, – деп, соруулу къарайды эгечини кёзлерине. – Букъдургъанмы этесе, манга не болгъанды?»

– Угъай, иги боллукъса, Аллах айтса, – дей, умут этдиреди.

Юч ай жашады, бек къыйналып. Жаз башыны бир ариу кюнлеринде жан алды.

– Ой, жангыз билегим, мени къоюп жерге нек кетдинг?! – деп жилияды жарлы эгечи. Ёлгенден сора къатыны, къызы, жашы, келинлери да келди. Не этерикди, Зулийхат, жукъ айталмады. Ашын-ташын да этдиле бирден.

Кюнден-кюннге энди кеси да биле-биле тозурай барады.

– Артым не аманнга къалды, – дей жилияды.

Кёп къыйынлыкъ кёргенме, жангызлыкъдан къыйын зат жокъ...

ЁКСЮЗНЮ БАШЫН СЫЛАСАНГ, КЮН ТОХТАП КЪАРАЙДЫ

Бизни сабий заманыбыз зауукълу ётгенин ол заманда билялмай эдик. Тийреде алты-жети сабий болмагъан юйюр жокъ эди. Эрттенден ингирге бир кюн бизде, бир кюн къоншу юйде, болгъанны да чачып, ойнар эдик. Бир ананы къарангы болуп кёрмегенме, жарыкъдан-жарыкъ болгъан болмаса.

Атам тынч, огъурлу адам эди. Сегиз жылында биринчи классда окъуй тургъанлай, атасы ат уруп ёлген эди. Тёрт къарындашчыкъ бола эдиле. Ыннасы Забитхан, атасыны кичи къарындашы Алиймырза, аны юй бийчеси – бир кюйсюз тиширыу, эки сабийлери – жашчыкъла, бизни да анабыз бла бир юйде жашауун эсгере айтыр эди. Атам ёлгенден сора, окъургъа онгум болмай, биринчи классдан сора окъуялмадым. Кесимден уллу эки къарындашым школну бошап, андан ары билимлерин ёсдюрюрге шахаргъа кетедиле. Менден гитче алтыжыллыкъ къарындашчы-

гъым барыбыздан да чѐрчекчик эди. Онеки жылымда атамы къарындашы тырман эте башлады.

– Энди сен уллу жашса. Ишлерге, къойларымы кютерге бар, – деди. Къой къошу да, тууар къошу да бар. Алагъа къарар жалчылары да бар. Ыннамы харип, бир адамны жүрегин кыйнап, не адамны сѐзюн этип эшитмеген эдим. Бир тынч адам.

Кюнден-кюннге кыйындан-кыйын бола барады жашауубуз. Алиймырзаны къатыны кюн бермейди бизге да. Билмейме ненча заман ѓтгенин атам ѓлгенли, бизни да къоюп, анам элде жыл саны да уллайгъан бир кишиге эрге кетди. Билген Аллах, ыннам бизни жапсарыргъа айт а болур эди:

– Санга мында, келиним, жашау боллукъ туююлду деп, кесим къоймай бергенме анагъызны эрге. Сабийлени элтирик туююлсе мен ѓлгюнчю дегенме.

Мен бек сейир этеме, къллай жүрек керекди ол анагъа тѐрт эр киши сабийни къоюп кетерге. Не кѐп кыйналса да, ѓлюп кетгинчи кечалмады аны атам. Жашау, сабийлик сынамай, къошда къойла кюте, Алиймырзаны жалчысы болду. Атам бек жарсыучу эди, ыннама келини бек аман бола эди деп. Чоюн къарасыча бети къарадан, бурун жанында да – бир уллу губусу бла. Кѐзюмю аллында алай кългъанды дей эди. Болмазгъа кългъанда, Алиймырза бахчаны тѐбен жанында агъачдан юйчюк ишлетди. Ыннамы, бизни да ары чыгъарды. Кѐп да бармай, гитче къарындашчыгъыма не болду эсе да, кѐп да аурумай, ѓлюп кълды.

Тамата къарындашым Назир, окъууун бошап, устаз болуп ишлейди. Экинчибиз Хызир кондитер фабрикада бригадир болуп ишлейди. Мен а къошда не затчыкъ эталсам, ыннагъа келтирип береме. Ариу сыфатлы ыннам тозурагъанды. Жанындан бек суйген жашы замансыз жашаудан кетгени, гитче жашы юйден ѓксюзлери бла бирге тышына чыгъарып къойгъаны, туудукъчугъу, аллында чабып ойнай, не затдан ѓлгенин ангыламагъаны – бу къадар кыйынлыкъ кѐрген къартлыгъына ынна аман болгъанды, заты да кълмагъанды. Жашау сындыргъанды.

Къошдан мен терк тюшалмайма элге. Келсем да, юсюме-башыма къараргъа, быстырымы жылтыргъан жерин жамаргъа адамим жокъду. Ач болуп, атамы къарындашына барама, ким биледи, олтур, аша дер эсе деп. Алада уа тишируула, жыйылып, изеу болуп, чепкен согъа тура эдиле. Мени кѐрюп, келинибиз: «Не иги болду келгенинг, эшек керекди дей эдигиз да, ма мынга ташымагъа къоюгъуз отунну», – деди. Ачлай кетдим. Бир кюн а изеуге, аш салып, ашай тургъан заманларына барама. Къатынладан бири уа: «Бу ѓксюзге да ол ашдан берсегиз а», – дегенинде, Алиймырзаны юй бийчеси: «Анга бергенден эсе, арбаздагъы парийге беригиз», – деген эди.

Кесими туугъан анам барбызмы, жокъбузму, кесини жашауун бардырады, юч кыз бла бир жаш ѓсдюреди. Жаз болса, аякъ кийимим болмай, жаланаякъ айланама. Бир кюн агъач къаура киреди табаныма, кюрешеме чыгъаралмайма. Эки кюнден аягъым кѐбеди, жер басаргъа къоймайды. Кимге барайым?

– Асыры ауругъандан кече кёзюмю кысмагъанма, – деп, анамы анасына барама. Кёргозтеме. «Аллах, Аллах, ой ананг ёллоук, кел, ананга элтейим, ол бир мадар этер», – деп, кьоймай, ары барабыз. Барсакъ, чепкен согъа тура эди. Артына къарап, бизни кёрюп, ётюгюз, нек келдигиз деген да жокъ.

– Жанынг ол чепкеннге кирип кьалыр эсе, сабийинге нек къарамайса? Аягъы ирин этип турады, – деп чамланады кызына. Не медет, жеринден ёрге да кьопмады, къарагъан да этмедди. Ма ол затланы кечалмай эди атам.

Назир юйдегили болады, юй бийчеси кьабартылы кызды. Жашчыкъ да туады. Атына Вова деп атагъан эдиле. Хызирни юй бийчеси уа – биргесине ишлеген кызы, сабийлери да жокъду.

Аман хапар терк окъуна жайылады. Германия бизни кыралгъа чабыууллукъ этеди. Уллу-гитче да сагъышлы болдула. Военкоматда кыыстау иш барады. Кьолуна сауут аллыкъ жашланы урушха иедиле. Мени атам эки къарындашы бир кюн кетген эдиле фронтха. Бир ауукъ заманны письмолары келе турдула. Назирден келген кьагъыт бюгюн башхады. Кьоркьуп, ыннама окъудум. «Лейтенант Назир, кыралыбызны кьоруулай, жигитча жоюлгъанды», – деп жазыла эди. Ынна да, мен да бир бирни кьучакълап жиядыкъ. Хызирден келмейди кьагъыт. Бир жылдан мени да чакъырадыла. Ыннама жаным ауруды. Кеси кьалай турлукъ болур? Сагъышла башымы алдыла. Эки кёзю бир зат да кёрмейди.

Мен труд аскерге тюшген эдим. Ростовха дери жетген эдик.

– Андан эсе, фронтха ийисегиз эди, – дейме.

– Угъай, мында да къарыулу жашла керекдиле, – деп унамадыла. Энтта бир кыйынлыкъ. Миллетибизни туугъан жерлеринден кечюргенлерин эшитгенимде, ыннам не болду деген кьайгыгъа киреме.

Уруш бошалгъандан сора, кьайры барыргъа билмейбиз. Биргеме – эки элчи жаш. Ючюбюз да Киргизиягъа барабыз. Жарсыугъа, жолда бара, бир нёгерибиз тифден ёледи. «Экибизге жукъгъан болурму?» – деп, кьоркьуу киреди ичибизге. Аурукъсунабыз. Фрунзеге жетебиз. Мен затымы да билмей эдим, аязгъанымда, нёгерим кьууанады. «Оллахий, кьоркьутдунг. Санга бир зат болгъан сунуп, кесим бир танымагъан жеримде кьалама деп, бек кьоркьудум», – дейди. Кюнден-кюннге халым мажал бола барады. Биз жатхан палатада биз танымагъан жаш жатады. Аны жууукълары жокълай келедиле. Ол жашны эгечи кьайсы элден эдигиз деп сорады. Кьайдан болгъаныбызны айтдыкъ. Манга айланып:

– Мени атым Лейлады. Сени жууукъ-ахлуларынг бармыдыла? – деп сорду.

– Хау, ыннам бла къарындашым, саумудула билмейме, атам-анам а жокъду.

Ол кюнден сора, къарындашы больницадан чыкъгъандан сора да, Лейла манга жылы ашчыкъ, аберице келтире турду. Иги болуп, больницадан чыгъар заманга кьайры барыргъа билмейме. Орамгъа чыгъып,

арсарлы болуп тургъанлай, Лейланы кѳрюп, кѳууаннгандан, абызырап, не айтыргъа билмей кълдым. Ол а:

– Анам кѳоймай ийгенди, ол жашны бери бизге алып кел деп, – деди.

– Мен уялмай кълалай барайым?

– Кел, нѳгеринги да ал да, кел, бир да, эки да айтма.

Нѳгерим адамларын табып, ары кетген эди. Бардым танымагъан юйюме. Лейланы анасы бир ушагъыулу тиширыу. Жарыкъ тубеди. Юсюмде жамау саллыкъ жерлеге да жамау салып, жуууп берди.

– Аллах насыпха берип турады быланы манга. Жууугъум жокъ. Былагъа кысылайым деген акъл келеди.

Лейланы анасы Жансурат:

– Айып этме, Аллах ючюн, мени эгечим барды. Унасанг, юйдегинг жокъ эсе, аны санга кѳууар эдим, – деди. Ичимден этген муратыма жете тургъаныма кѳууандым. Былагъа ушаса, ол да аман адам болмаз деп, ыразылыгъымы билдирдим.

Биринчи кѳргенимде, бир алаша эришичик кѳрюннген эди. Той-оюн да жокъ, юйдегили болдукъ. «Ёксюзно кюно – артда» деген нарт сѳзно кертичилигине шагъат болама. Насыбым тутханды юй бийчем бла. Намыслы, адежли, адепли, терен акъллы, ишчи тиширыуду. Бизни элчиле Повладар областьха тюшген эдиле. Изледим ыннамы, къларындашымы да, тапмадым.

Биз тургъан совхозгъа элчи жаш келеди кълалай эсе да. Анга тубедим хапар сорургъа. Кѳууандырмады, ыннам кѳчерден алгъа ауушханды, къларындашымдан а хапарсыз тас болгъан кългъыт келгенди. Алиймырза бла юй бийчеси хауаны кѳтюралмай ёлгенди. Бир жашы сау хапар барды, экинчиси фронтдан кълйтмагъанды. Атасы-анасы да анга бек кюйген эдиле.

Аллахны ахшылыгъындан, алты сабий бардыла. Бир бирни билип жашайдыла. Артха туугъан жеригизге кълитыргъа эркин этгенди деген буйрукъ чыгъады. Кѳууанчыбызны чеги жокъду. Биринчи кѳчюп келгенлени ичинде эдик биз да. Кюз арты эди. Ол агъач юйчюгюбюзно отуннга уруп бошагъан эдиле. Аны себепли, кирир жерибиз болмай, алыкынчы адамлары кълйтмагъан таш юйлеге хаух киребиз. Жаз башында юйню иеси да кѳчюп келди. Сау болсунла, юй ишлегинчи чыгъыгъыз деп айтмадыла. Бирге турдукъ.

Кѳчюп келген кюнден бери кълркъ эки жыл, кълрыусуз болгъунчу, колхозда кѳойчу болуп ишледим. Не билейим, не хыйсапдан излей эди анам, письмо келди. Кечгинлик тилей эди. Юч кызы да кълзахлылагъа баргъан хапар бар. Жангыз жашы ёлген этгенди дей эдиле. Письмода: «Мен кълрт, кълрыусуз болгъанма, мени кесинге элт. Кечгинлик бер», – деп тиледи. Юй бийче: «Бар!» – деди. Баралмадым. Алай бла Назирни юйдегисин излеп айландым, табалмадым. Жашчыгъы, кеси да ачдан ёлген эдиле дедиле жууукълары.

Билеклик этерге къларындашым жокъ, къларындашым дерге эгечим жокъ, ата-ана жылыу сынамадым...

УСТАЗ, ИШЧИ НЁГЕР, ТАМАТА КЪАРЫНДАШ!

(профессор Толгърланы Зейтунну 80-жыллыгына)

Профессор Толгърланы Хамидни жашы Зейтунну чыгърмачылыгыны, илму ишлерини юсюнден баргъан ушакъ хар заманда да ахшы сёз бла белгиленеди. Ол да кертиди! Аны хапарларыны, повестьлерини, романларыны суратлау жорукълары, философия, архитектоника жаны бла кыйын эселе да, адамланы сезимлерин учундурадыла, къара ишчиге, маданият къуллукъчугъа да тынч ангылашынадыла. Толгърланы Зейтун хар не тюрлю иш бла кюрешген адамгъа да бирча кенг белгилиди. Аны чыгърмаларын къуру къарачай-малкъарлыла угъай, тышында жышыгъын башха миллетле да бек суйюп окъуйдула. Анга бир ишек да жокъду!

Зейтун, алимча, миллет адабият илмуну бийик даражагъа кётюрген адамладан бири болгъанды. Баям, ол анга Аллахдан келген фахму болур эди – текстни ангылай, тинте да билгенди. «Формирование социалистического реализма в балкарской поэзии» деген монографиясы бла Толгърланы Зейтун литература бла кюрешген алимлени арасында бийик даражагъа тийишли болгъанды. Алимни тинтиу ишлерини терен магъаналарыны юсюнден айтмасакъ да, биз бюгюнлюкде аны малкъар маданият илмуну айныууна салгъан кыйынын чертирге борчлубуз, нек дегенде Зейтунну китаплары суратлау сёзню, миллет литература-

ны, илмуну ёзегин кьурайдыла. Ёз халкьыны маданиятыны ёсююене уллу кьошумчулугъу бла Толгъурланы Зейтун битеу Шимал Кавказны жамауатына белгили болгъанды.

Толгъур улу суюдюмлюлюгю бла башхаланы кесине тартхан инсан болгъанды. Биз эм башха кьаршылары анга «бачама» деп бош атагъан болмаз эдик. Ол ачыкъ эм жарыкъ адам болуучу эди. Кёбюсюнде аны бла шагъырей болгъанла Зейтунну алагъа керти кёз кьарамын ангылагъандыла. Мен аны ол шартын кесим студент заманымдан бери да бек уста билгенме. Аны ким бла да келишиулюгю бар эди. Зейтун кесин халкъ ичинде жюрюте да билген, намысы да жюрюген адам эди. Ким бла да кьабыргъасын жарашдыра билгенликге, ол жашауда кесин кишиге бермегенди, жюрегин ачыкъ этмегенди. Кертисин айтханда, аны кьаллай болгъанын жаланда бек кьаршы адамлары биле эдиле. Билимини теренлиги, акъылы Зейтунну илму ишлеринде, суратлау чыгъармаларында шарт кёрюнеди.

Андан сора да алимини кёп тюрюлю хунерлерин белгилерге боллукъду. Толгъурланы Зейтунну немец тилни иги билгенин айтыргъа тийишлиди: ол Шиллер бла Гётени ёз тилинде жазылгъан китапларын эркин окъуй эди. Жашау аны сабий заманында Орта Азиягъа кёчюрюлген немецли устаз бла тюбешдирген эди. Ол Зейтунну жашауна уллу кьошумчулукъ этгенди. Дагъыда чертирге боллукъду аны аш этиуге бла бичакъ билеуге усталыгъын. Алимини айтханына кёре, ол бичакъны алай уста билей эди, не иничге тюкню да карандашныча жонарча. Бир талай адамны эсгериуине кёре, Зейтунну студент заманында тренерлери аны спортха фахмусу болгъанын чертгендиле. Сёз ючюн, ахыр жыллагъа дери да ол кесини саулугъуна иги кьарагъанды, юйюнден ишге, ишден да юйюне жаяу жюрюрге суйгенди. Жетмишжыллыкъ профессор бир кьауум кьычырым чапханны затха да тергемегенди.

Белгиленнген шартла Зейтунну халыны энчиликлерин ачыкълагъанлыкъгъа, толусунлай а кёргюзтмейдиле. Ол тегерекде адамланы, кеси сезимине кёре, иги жанына тюрлендирирге суйгенин белгилеучю эди. Толгъурланы Зейтун, бешжыллыкъ заманында ёксюз кьалып, таулу халкъ бла Къазахстаннга кёчюрюлгенди. Аны жашау халы, кьылыгъы биринчи жыллада кёчюп келген таулулагъа, ышанмай, жау кёзден кьарагъан кьазахлыланы араларында тохташханды. Анда жашагъан тенг сабийле бла, кёбюсюнде уа кесинден абаданла бла демлеширге да тюшгенди. Бир жол аллай бир демлешиуде Зейтунну жанына кьоркьуу да болгъанды.

Къалай-алай болса да, ол эртте окъуна кесини жашау жорукъларын тохташдыргъанды эм алагъа кертичилей кьалгъанды. Хар заманда да байлыкъгъа, мюлкге эс бурмагъан Толгъур улу кесинден бийик кьуллукълары болгъанлагъа да баш урмагъанды, аланы алларында аман кёрюнеме деп кьоркьмагъанды. Алимини жашауунда «керекди» – «керекмейди» деген жокъ эди, анга «тюздю» – «терсди» деген ангыламла магъаналы эдиле. Аны себепли, не болады деп да сагъыш этмей, кесини

биринчи чыгъармаларында Толгъурланы Зейтун жашау турмушха чюйре келген затланы юсюнден ачыкъ жазгъанды. Ол заманда алай жазаргъа жарамай эди. Ала бла байламлы 70-чи жылланы биринчи жарымында «Эрирей» бла «Ашыкъ оюн» деген повестьлери басмадан чыккыгъандан сора, Къулийланы Къайсын бла Шогенцуков Адам къатышып, аны республиканы партия органларыны азап салыуундан къалдыргъандыла. Айтмай къоймазчады Зейтунну хайырындан адабиятчы Сокъурланы Мусарбийни, бизни университет устазыбызны, ишден къысталып тургъан жеринде артха ишине къайтарыргъа себеплик этгенин. Профессор Толгъурланы Зейтун, ол заманда Сокъур улу бла шуёхлукъ жюрютмегенликге, аны ючюн ол кезиуде кесине иги болгъан таматасы бла ачыкъ даулашха кирген эди. Бизни барыбызны да эсибиздеди ректорну къаллай къаты адам болгъаны, анга къажау кёп адам туралмагъанды, бютюнда аны аллында ишлегенледен.

Андан тышында белгили алим жашау турмуш бла байламлы затлагъа уллу эс бура эди. Толгъур улуну чыгъармачылыгына артха къайтып къарасакъ, ол биринчи совет жазычуланы санында социалист системагъа ышанмагъанын кёргюзтгенди («Эрирей» повесть). Аллындан да Толгъурланы Зейтунну «Ашыкъ оюн» деген повести жашауну социализм формасына къажау жазылыпды. Ол заманда жазып башлагъан эди жарым ёмюр мындан алгъа экономика къатышлыкъланы, миллет сезимни, адеп-къылыкълны тап этиуню юсюнден.

Неда аны «Акъ жыйрыкъ» деген романы энтта кереклисича ахырына дери тинтилмегенди. Жазыучуну чыгъармачылыгында тындырылмай, ахырына дери жетмей къалгъан ишлери да кёп эдиле. Аны фантастика бла байламлы бир чыгъармасын алып къараргъа боллукъду. Къара эмеген къатын Желмаууз нарт элде жашагъанды, анда элчилеге оноу этгенди. Элчилени эссизликлерини хатасындан ол эмеген сабийлерин ашап болгъанды. Бу юзюкге Толгъур улу уллу эс бурады. Роман бу ёмюрню аллында басмагъа чыккыгъанлыкыгъа, толусунлай 90-чы жылланы аллында жазылгъанды. Ол замандан бери да 25 жылны ичинде жюзле, мингле, миллионла бла битеу жерни башында гюняхсыз сабийле ашалмагъанмыдыла: наркотикле, спайсла, гаджетле бла, илмуда, билимде тюрлениуле бла. Жашауда аллай бир бола тургъан, кёре тургъан затларынгы тенглешдирсенг, сагъыш этерча боласа.

Алай бла, Толгъурланы Зейтунну чыгъармаларына, илму ишлерине кёре, ол, иги да узакъгъа къарап, узакъ кёргенин, кёпню билгенин ангылайбыз. Ол а жазыучуну, алимни фахмулулугъун ачыкълагъан шартды.

УЛАКЪЛАНЫ М. 3.,

*Къабарты-Малкъар Илму Араны Гуманитар тинтиуле
бардыргъан институтуну баш илму къуллукъчусу,
филология илмуланы доктору, профессор.*

ТОЛГЪУРЛАНЫ ЗЕЙТУНУ «АКЪ ЖЫЙРЫКЪ» ДЕГЕН РОМАНЫНДА МИФОЛОГИЯ ЫЗНЫ АЧЫКЪЛАНЫМУ

Битеудуния литературада миф төреле бла хайырланыуну эрттегили тарыхы болгъаны ишексизди. Суратлау белги да мифология сезимни айырмалы ёлчемине саналгъанын чертирчады. Миллет жазыучулары мифология оюмлаулары халкъны кёлден чыгъармачылыгъында чыныкыгъанды. Миф поэтиканы мурдорунда кьуралгъан чыгъармала малкъар адабиятта да азлыкъ этмейдиле. Бу болум артыгъыракъда табийгъат бла кысыха байламлыкъда шартланады.

Толгъурланы Зейтун «Акъ жыйрыкъ» деген жангы романында алагъадан айыргъан символика суратлау ыздан таймайды. Чыгъармада бир ненча энчи айнытылгъан сюжет ыз барды. Аладан бири мифологиядан алыннганы баямды (Нартла бла эмегенлени кюрешлерин ачыкылау), экинчисин таулу халкъны сюрдюнде жашау болумлары кьурагъандыла, ючюнчюсю – жаныуарла дуняны адам улуну кьадары бла байламлыкъда символика-тенгешдириу халда белгиленеди, төртюнчюсю – бюгоннюгю жамаут жашауну юсюнден хапарлаугъа жораланады.

Жазыучуну чыгъармачылыгъында мифоэпикалыкъ төреле магъаналы жерни тутадыла. Шимал Кавказны эпосунда сакъланнган эрттегили Нарт таурухла Толгъур улуну «Акъ жыйрыкъ» деген чыгъармасында айырмалы суратлау кьуллукъну толтургъанларын чертирге тийишлиди. Нартла бла эмегенлени араларында келишимсизлик эки тюрлю магъанада ачыкъланады. Бир жаны бла жазыучу кьоншуда жашагъан миллетлени бир бирге ниетлерин кёрдюзтеди. Башха халкъны жерин, мюлкюн, табийгъат байлыгъын ууучларгъа итинген, зарланнган бир миллетни кылыгъын суратлайды. Жерни, журтну башхалагъа кызыгъанып, барын да кеслерине сыйырыр умут бла жашагъанларын белгилейди. Сугъанакылыкъгъа хорлатып, кьоншу жерлеге ие болургъа суйгенле кепдюле демекликни ангылатыргъа итинеди.

Ташадан кьарап, Нартла тау элдеде жангы зауукъ жашау кьурагъанларына эмегенле артыкъ бюсюремейдиле, узакъдан алагъа сукълана, ачыу этедиле, зар ниет жүреклерине тынчлыкъ бермейди. Нартланы ариу жерлерин сыйырыргъа, кеслерин да жер юсюнден думп этерге кюсейдиле. Эки башлы эмегенлени жьртхыч сьфатларын кьурауда Толгъур улу тюрлю-тюрлю метафора тенгешдириуле бла хайырланады. Аланы бюсюреусюз халда суратлагъаны да бошдан туююлдо. Атлары окъуна окъуучуну ышартырчадыла: Желбыдыр, Менгиреу, Ючлеме, Тёртлеме эм дагъыда аны кибикле.

Нартланы (Алауган, Сибилчи, Акъбилек) жазыучу терекле бла тенгешдиреди. Алагъа кеслери жашагъан Накьут-Налмаз дорбунну эмеген жыйындан кьорууларгъа керекди. Ол кюрешде Нартлагъа болушлукъ этгенле Кюн кызы, Кюн Тейриси, Ай Тейриси (мажюсю заманда ий-

наньулагъа келишген сыфатла) болгъандыла. Кюн Тейрисине минг бла юч жюз жыл толгъан эди. Ол энди къартлыкъ хорлай башлагъанын, кесини къарыусузлугъун да сезеди. Адамла аны ангылап, этген игилигин унутуп, баш кётюргендиле. Эмегенлени араларында да жокъду келишимлик. Ала да, Нартланы алтын тоханалары ючюн жыртышып, ол демлешиулеринде бир бирлерин къыргъандыла.

Бу болумланы суратлай, Толгъур улу халкъны совет властьха дерт жетдиргенин, аны ояргъа умут этгенин ачыкълайды. Кюн Тейриси: «Мени ёлтюрсегиз, сиз артда къалай жашарыкъсыз», – деп соргъанында, жамаутны анга жууабы былай болгъанды: «Сабанларыбызны кюйдюргенинги, мардасыз къыздыргъанынги игиликгеми санайса», – деп даулагъан эдиле.

Къарачай-малкъар эпосдан алыннган таныулу сюжетни симболикалыкъ магъанасы шарт кёрюнеди. Аллай суратлау мадарны болушлугъу бла жазычу 1990-чы жыллада къыралны тарыхында болгъан къоркъуулу, бушуулу тюрлениулени кёргозталгъанды. Совет къыралны, къарап-къарагъынчы оюп, Акъ юйню да чачып, тюп этип, оноуну къолгъа алыргъа итиннген къуллукъчула «ёз аналарына къайырылгъан эмегенлеге» ушашдырыладыла. Жазычу бу болумну ёз къарамындан терслегени баямды.

Къыраллыкъ кючно бюгюп, анга табан кётюргенлени тамблагъы кюнлери игилик буюрмагъанын да Толгъур улу уста белгилеялгъанды. Мисирханны сёзлери: «Бюгюн Акъ юйге чапханла ёз юйлерине чабадыла. Аллайла уа кёпдюле дуняда», «Ит тойгъан арбазын унутханлай» этгенле уа – бюгюнда. Уллу къырал сокъураныусуз оюлуп, жангы «азат» жашау къурайбыз деп бирле, гунч болгъан къыралны мюлк-ырысхысын чачып, бай болабыз деп – башхала, ючюнчю къауум а – битеу оноуну къолгъа алыргъа ашыкъгъанла болгъандыла. Была барысы да 1990-чы жылланы къыйын, къайгъылы кезиуюню таныулу илишанларыдыла.

Андан тышында романда ачыкъланнган магъаналы тематика ызладан бири – суюмекликди. Ол ариу, таза сезимге ёз къарамын, аны юсюнден оюмларын ачыкълар муратда, Толгъурланы Зейтун баш жигити Зекерияны сёзлерине окъуучуну эсин бурады: «Суюмеклик Аллахдан келген саламды, кёкню, жулдузланы жарыгъы. Жюреклени жумушатыргъа, халал этерге деп, саугъагъа берилген». Чыгъармада бийче къыз Зухра бла Темирболатны уллу суюмекликлери юлгюге келтириледи. «Жюрегинде суюмеклик оту жанмагъан эр киши – къанатсызды», – дейди суратчы Зекерия. «Таза тиширыу кёк бла, ай бла байламды. Анда Гъаршны кючю да барды» демекликге ол толу ийнанады. Толгъур улу Аскерханны сыфаты бла байламлы суратлагъан акъ жыйрыкъ да тиширыуну ниет тазалыгъын, керти суюмеклигин ачыкълагъан айырмалы белгиди.

Жазычу ангылатханнга кёре, «суюмеклик – от кибикди, таянчакъсыз терк ёчюледи». Ол ёчюлмез ючюн, «экеулен ол отну тохтамай ышырып туругъа керекдиле». Суюген тиширыуу Аскерхан арт заманда

нечик тюрленнгенин сезеди. Аны малкёзлюк хорлап, сүймеклик сезими сыйы учузлана баргъанын да. Тиширыуну кесин жүрютюу халын автор киштикни кылыгы бла тенглешдиреди. Ол ашха, ырахатлыкъгъа жанын къалай бере эсе да, бир-бир тиширыула да байлыкъгъа алай жан атадыла. Байлыкънымы, ниет ырысхынымы айырлыкъса деген соруугъа жууап излей, суратчы тиширыугъа арсарлы къарайды. Аскерхан а: «Сүймеклик кимге не хайыр бергенди?» – дейди.

Зекерия бла Шамгъун улу Чапайны тенглешдире, Аскерхан алтын журун бла мешхут тебени бирча болмазлыкъларын ангылайды. Бирини – таза жүреги, нюрлю сыфаты, экинчини – байлыгы, бийик къуллугъу, хар не да аны къолунда. Ол болумну эсге ала, «Акъ жыйрыкъланы заманы эртте кетгенди», – дейди тиширыу. «Тонун чюйре айландырып кийген дуняда акъ жыйрыкъны юсюнден хапарны багъасы шайды» деген оюмгъа келеди Аскерхан.

Баш жигитни ич сагъышлары да аны ниет дунясын ачыкъ этген суратлау амалладыла. Суратчы Аскерханни кесин экили жүрютюуюн кёрюп, кылыгы тюрленнгенин да ангылап, аны терсликлерин кеси кесине ангылатыргъа итиннгенликге, тюнгюлгенди. Сүймеклик оту ёчюлюп, аны ышырыгъа кюрешгенине да сокъурана башлагъанды. «Сен – сууну аргъы жагъасында, мен – берги», – дегенди. Зекерияны Аскерханнга сүймеклиги уллу эди, суратчыны къууандыргъан, къанатлы этген да ол сезим эди. Андан кюрешеди ол эсин гурушхадан азатларгъа. «Бийикден жыгъылгъан сүймеклик ёлмейди – къыйынлы болады, къан ызлы», – деп жазады Толгъур улу. Алай бош инжиле эди суратчы. «Ариу жан алай кылыкъсыз некди?» – деп сагъышланады Зекерия, сары киштикге къарай, сүйген тиширыуун эсге тюшпоре.

Киштик кесини эркинлигин къарын токълукъгъа, жүрек ырахатлыкъгъа алышып къойгъаныча, Аскерхан да, сүймеклигинден къачып, байлыкъгъа, харакетге алданнганын жазыучу тынгылы метафоралы тенглешдириуледе, айырмалы белгиледе суратлаялгъанды. Киштик эт юлюш берген къолгъа кысылып жашайды, азыгъы болса, таза хауаны, хычыуун салкъын аязны, жерни кенглигин да кюсемей къалады. «Акъ жыйрыкъ кийгенни – жүреги да акъ» деген оюмну ангылатады Толгъур улу.

Романда сары тюрсюн энчи суратлау белгини магъанасын тутады. Ол жангызлыкъны, жүрек шургулукъну, мудахлыкъны белгисича бериледи («сары суу», «сары гюлле», «сары чапыракъла»). Кюз артында саргъалгъан тереклени чапыракъларын жазыучу сары жилимукълагъа ушатады, ала кеслери да «айырылыуну сары макъамын ойнайдыла». Терезеден кёрюннген, жангыз кеси сюелген терек да тиширыуну сыфатын ачыкълагъан суратлау белги болуп къалады.

Зекерия берген акъ жыйрыкъны, алышмай, тешмей, кирсиз кийгенинде, насыплы эди Аскерхан. Энди уа сүймеклик сезим, келгенича, мычымай тас болгъанды. Ол «жаннет чыпчыкъны ким элгендирди?» – деп сагъышланады суратчы. Чапайча тукъумсузла жашауну иелери

болуп, фахмулу адамла уа кенгде къалгъанлары жюрекни жарсытады. Тарыхмы, заманмы – ким терс болгъанын айтхан къыйынды. Заманны къатылыгыын белгилер ючюн, жазычу быллай тенгледшидириу бла хайырланады: «топурагъын ырхы талай турса, агъачны агъачлыгы къалмайды». Адам улу да заманга алай хорлатады кесин, ол сёзле кёплени жашаулары жалынчакъды деген магъананы тутадыла.

Роман хапарлауда юч таулу тиширыуну жашау болумлары суратланадыла. Аскерханны къарт анасы Мисирхан, анасы Зайнаф да кёп къыйынлыкъ кёрген тиширыуладыла, властыны кюйсюзлюгюн, артыкылыгыын кеси къадарларында сынагъанла. Бир тукъумну юч тёлсюю – алгъа Шамгъунну, ызы бла Чиппону, артдаракъда Чапайны хаталарындан Мисирханны юйюрю неден да къуру къалгъанды. Ол кеси да онглу бий тукъумдан болгъанды. Жашау тюрленип, жангы властыны бегеуюллери аны мюлк-ырысхысын, жалгъан сылтаула чыгъарып, чач-тюк этген эдиле. Алай тиширыу кесини амалсызлыгыын, жунчугъанын да бир адамгъа сездирмегзе кюрешгенди. Сабийлерин да аягъы юсюне этип, къадар тежеген сынаулагъа да къарамай, жашауун бардыргъанды. Жангы жашаугъа келишмегенин дау этип, юйюнден къыстадыла, ырысхысын чачдыла. Жамауат бла бирге ишге жюрюрге да Чиппо кюймагъанды. Сабийлерин да жамауат арасында бырнак этгендиле.

Чиппо алгъын аланы жалчылары болуп тургъанды. Энди уа гынттылы болгъанды. «Сен – багушда, мен а – тахтада», – деп, Мисирханнга кёл кенгдиреди. Чанка къызгъа ол эрттеден термиледи, ачыкъ айтыргъа базынмайды ансы. Шамгъунну атасы Мисирханны ёхтемлигин бюгалмагъанды. Шамгъун да, аны къызы Зайнафха къубула, кесин сюйдюрюрге умут этеди. Аны ызындан жашы Чапай Аскерханны кесине жалындырыр амал излейди.

Аныча жангы властыны келечилерини къылыкъ илишанларына багъа биче, Толгъур улу халкъда айтылгъан сёзлени юлгюге келтиредди («эшекге алтын иер салгъанлыкъгъа, ол ат болмаз», «эшекден эшек туады, эшеклени уа бласт да ат эталмагъанды»). Чиппо кесини учузлугъун ангылайды, алай аны чанка къаны болмаса да, чанкалыкъны мюлк-ырысхыдамы тапдырмаз деп, кеси кесин алай жапсарады. Энди «бласт» менме, чанка да менме дейди. Толгъур улу ангылатханнга кёре, ол «бласт» келтиргенди саякылыкъны жамауатха, ол жайгъанды намыс-адетни айырмагъан «Чипполаны» да.

Алай бла, чыгъармада эки юйюрюню юч тёлсююню жашаулары къысха байламлыкъда кёргюзтюлюнедиле. Чиппону юйюрю, хар бири кеси кезиуюнде къуллукъларына махтанып, къырал берген эркинликни терс ангылап, кеслеринден къарыусузуракъланы басынчакълап сёлеширге ёчдюле. Мисирхан Чиппону ыспассыз этгенича, аны къызы да Шамгъуннга жакъ басмагъанды. Ала къуллукъгъа, мюлкге, ырысхыгъа жан атханладан туююдюле. Намысды алагъа байлыкъ. Аллай оюмлауну жангыз да Аскерхан ангылаялмайды. Къарт ыннасыны бла анасыны сынамлары анга дерс болургъа керек эди, алай тиширыу ниет тазалыкъ-

дан, ёхтемликден эсе, жашау ырахатлыккыны айырады, кьуллуккыга бла байлыккыга алданады. Терслигин да ангылайды, бирде сокьураннган да этеди. Болсада бир айыргъан жолундан таймайды.

Толгьурланы Зейтун, заманны тюрленнген шартларыны юсюнден окьуучусун сагьышландыра, былай жазады: «Сейирди бу дуня, бу жашау. Игини, этимлини аягьын марап, осалланы тахтагьа миндирген... Кеси ёлсе да, ууу ёле билмеген, сейир эди кетген «бласт»». Жазыучу заманны тюрленнгенин, аны бла бирге уа адамланы жашаугьа кьарамлары, ич сезимлери, кеслерин жюрютюу халлары да башха болгьанына жарсыгьанын билдиреди. Энди «телиле», «сылхырла», «малхуняла» ишлейдиле, «жангы таулуланы» эслери хапчук-харакетни жьыйышдыругьа бёлюннгенди, ала сагьу-алыу бла кюрешмекликни айырадыла. Араларында ушакь баргьанда, «доллар» – баш ёлчемди, энди омакь отоула, тыш кьыраллы машинала болгьандыла сыйда. Алай, ахчаны «саламча» жюрютгенле кеслерин не бек жасай эселе да, «эшек ат болмайды» дегени баямды.

«Бу дуня кьуллагьа, тукьумсуз-жукьсузлагьа чомарт эди, аланы ийнакьлайды». Кьуллуккыга илинир умутда бири бирине жалынады, жакь басады, кёзбау этеди. Уллу кьуллукьдагьылагьа уа ала бары да «ууакь», мадарсыз, кьолайсыз да кёрюнедиле, «гумулжуклача, аякь тюпде сюркеле», жашауларын кечиндиредиле. Алай бла, Толгьурланы Зейтун кесини жангы чыгьармасында XX-чы ёмюрню ахыр жылларында жамауат жашауда эсленнген чюйреликлени, адамла араларында келишимликни тюрлю-тюрлю илишанларын уста кёргозталгьанды дерчады.

«Акь жьыйрыккыны» хапарлаунда дагьыда бир магьаналы тематика ыз айныйды, аны да халккыбыз кёчгюнчюлюкде чекген азабын ачыкьлагьан болумла кьурайдыла. Айтханыбыз бла байламлы романда энчи юйюрню кьадады кьалай суратланнганына эс бурурчады. Элни жамауаты сюргюннге ашырылгьанда, ючайлыкь кьызчыкь, юйде унутулуп кьалып, ачдан ёлген эди. Мисирханны киштиги, иесиз кьалгьан журтларына кьайтыргьа термилип, юйюне жол излегенди. Киштик, сагьайып, кьоншу юйню терезеси таба кьарагьанында, мияласы сыннган кёзюне (ол да энчи белгиди) кьызыл-кьолан жаннет чыпчыкь кьонуп, мугурайып тургьанын кёрдю.

Ол бир ненча кюн мындан алгьа ачдан жияй тургьан кьагьанакь сабийни кьутхарыргьа кюрешген эди. Сары (жаныуарны атыды) кьайры барса да, кьарыусуз адам балачыккыны бууала этип жиялгьан тауушу кьулагьына эшитилгенлей, сагьайтханлай тургьанды. Ол адам балачыкь жаннет чыпчыгьы болуп кьалгьанын энди ангылагьанды. Анасын жесирликге алып кетген машинаны ызындан учуп бара: «Мени кьоюп кьайры кетип бараса, анам!» – деп кьычыргьанды. Жарлы анасы кьагьанагьыны ауазын эшитеди, алай кьайда болгьанын кёралмайды. Артда насыпсыз таулу тиширью, жюреги тарала кетип, Кьзахстанда ажымлы ёлген эди. Ёлгенден сора ол да кьанатлы болгьанды.

Акъ, жугъур, кюмюш къанатлы кёгюрчюнлени кёкде учуп баргъанларын кёрюп, къарт къазахлыладан бири: «Ала кёгюрчюнле туююдюле, кёчюп келип, сууукъдан, ачлыкъдан ёлген балкъарладыла», – деп айтханды. Туугъан жерине учуп келип, акъ кёгюрчюн жаннет чыпчыкыны эслейди. Ана бла баласы жангы жашауларында тюбешгендиле, алай, бир бирлерин таныялмагъандыла. Быллай эсде къалырча, жүрекни теренине жетерча бушуулу суратла энчи философия магъананы тутхан айырмалы белгиледиле.

Чыгъармада «адам бу дунягъа, жашаугъа бир ненча кере къайтады» деген оюм ачыкъланады, ол да мифологиялыкъ сезимге келишген ёлчемди. Анча жашауну ичинде адам улуну жаны таш, кырдык, терек, ит, киштик, къанатлы бола келип, артда адамгъа кёчеди демеклик жазыучуну философия фикирин, жашауну юсюнден оюмлаун, дунягъа къарамын да энчилейди. Ол бурунгу мажюсю заманладан келген мифологиялыкъ оюмлау суратчыны жүрегинде бютюн бек сезиледи: «Алгъын таш, терек болгъан эсе да, бусагъатда Зекерия – жолоучуду. Терек а – жолоучу туююдю, ол тамырланган жеринде ёсюп, кюннге, Аламгъа тартынып, жеринден тепмей, туруп турады... Жолоучу, келип, анга балта жетдиргинчи, быхчы тартхынчы, сюелликди». Жолоучу терекни ауанасына базынуулу киреди, жылыныргъа, солургъа, къызыудан, желден да къорууларын излей. Артда уа ол жолоучу келеди да, терекни кесип, къайры эсе да суйрейди, «ёлген жеринде топуракъгъа къошулургъа» къоймай. Кесигиз кёргенликден, Толгъур улу табийгъат болумланы жаны болгъан затлача суратларгъа ёчдю. Терекни къадарын адамны жашауна ушатады.

Суратлау белгиле бла тенгleshдириу-ушашдырыу халда берилген сыфатладан тышында романны къурамында кёп тюрлю суратлау мадарла хайырланыладыла. Аланы санында баш жигити Зекерияны тюш кёргенин белгилерчады. Тюшюнде ол кеси кеси бла гитчелигинде тюбешеди. Зекерия таба келген жашчыкъ: «Нек чакъыргъанса мени? – дейди. – Жүрек жарсыуунг, къыйынынг болса, эсинге тюшюресе, къууанч кюнлерингде уа санга жыртыкъкёлек неге керекди? Хар ким да алайды, башха туююлсе сен да», – деп, кёлюне тийгенча, ёпкелеген этгенча сёлешеди кичи Зекерия уллайгъан Зекериягъа. «Манга нек дау этесе?» – дегенинде, жашчыкъ: «Экибизни арабыз узакъ болгъанды, сен мени энди таныргъа суймейсе», – дегени айтады. Жазыучу ангылатханнга кёре, ол жашчыкъ Зекерияны «сабийлигини ёзенин сакълайды». Быллай айырмалы суратла чыгъарманы ниет магъанасын ачыкълаугъа бойсунган амалладыла.

Толгъурланы Зейтун жазыу хатыны къыйматлы шартларын алгъадан айыргъан теманы жигине дери тинтип ачыкъланнганында, баш жигитлени сыфатларын тынгылы къурауда, аланы ич сырларын, къылыкъ энчиликлерин белгилеп, айныу халда суратлаялгъанында кёребиз.

1980–1990-чы жыллада малкъар адабиятта роман жанрны айныуу къыстау барады. Кенг кёрюмдюлю проза чыгъармаланы жарашдырыу

иш миллет жазычуладан тарых сезимлерини ёсюуюн излегенди. Толгурланы Зейтунну чыгъармачылыгы тарых ангыламны кенгергенди, миллет адабиятны иги да жангыртханды дерчады. Малкъар жазычу, озгъан заманны болумларына багъа биче, жашау кертиликни бузмай, тарыхыбызны магъаналы кезиулерини бушуулугъун тюз кёзден суратларгъа итинеди. Суратлау сыфатны бла инсан кылыккыны халккыны къадары бла кысха байламлыкда ачыкълагъаны да аны чыгъармаларыны кыйматлы шартыды. Баш жигитлерини ич дуняларын, кылыккы энчиликлерин айныу халда кёргюзтгени да суратлау жаны бла уллу жетишимлеринден бириди.

Толгурланы Зейтунну эстетика излемлери миллет прозаны жангыртуу жоруккыга бойсунадыла. Жамауат жашауда бла тарыхда эсленген магъаналы сорууланы кьозгъап, аланы энчи суратлау белгилени болушлуклары бла ачыкларгъа жетишгенди. Бу кезиуде миллет адабиятта мифологиягъа, суратлау шартлылыккыга келишген чыгъармаланы тизмеси иги да кенгергенин чертирчады. Ол жазыу ызны келечиси болгъаны себепли, Толгур улу жашау чюйреликлени жашырын халда, айырмалы тенгешдириулени болушлуклары бла суратлаугъа женгдиреди. «1980–1990 жыллада малкъар адабиятны эсин кесине бургъан темала кёп тюрлю эдиле. Инсан бла табийгъат, социально-саясат жашау, инсан бла уруш, кыраллык дегенча. Бютюнда инсан бла кыраллыккы неда халккы бла кыраллыккы саясат – была бюгонде кыйсы миллет жазыучугъа да жууап излетдиле» (Толгурланы З. Миллет эс бла миллет литература. Нальчик: Эльбрус. 2008, 106 бет).

Толгур улу ёз чыгъармачылыгында инсан кылыккылары тюрлюлерин айырып, аланы психология энчиликлерин тынгылы ачыклагъанды. Жамауат чюйреликлени шартлау аны прозасыны кыйматлы белгисиди. Жазычу философия оюмларына бир талай магъананы жыйышдырып, кенг эпикалы чыгъармала кьурагъанды. Толгурланы Зейтунну суратлау хазнасын энчилеген белгиле, метафора тенгешдириуле, кёп магъаналы сыфатла, жашырын сёзле кёпдюле. Аны жазыу ызыны энчилиги, бек биринчиден, белгиледе жашырылгъан мифологияды. Авторну философия фикيري адам улуну бушуулу къадарын ачыклаугъа бойсунады. Аны магъанасы адамны акъыл, эс кючюне ийнаныулукъдады, тюзлюкню хорларыгына ишексизлигиндеди.

АТАБИЙЛАНЫ Асият,

Къабарты-Малкъар Илму Араны Гуманитар тинтиуле бардыргъан институтуну къарачай-малкъар адабият бёлюмюню тамата илму кьуллукъчусу, филология илмуланы кандидаты.

НАРТИЯ

Алан халкыны жигитлик дастаны

Журтубайланы Махти жарашдыргъан «Нартлагъа» кёре оюмларым

Бисмилляхий-рахманир-рахим!

Бурунгу халкъланы мифлери, баям да, адам улуну бек сыйлы маданият хазналарыдыла, тин юбюрлеринде минг тюрлю жылтырагъан-жаннган накъут-налмас ташлары. Жерде жашагъан хар халкъ да, эркин, мамыр, монг жашаугъа термиле-итине, кёллеринде айтхылыкъ батырла, акъылман бачамала, къудуретли тейриле туудуруп, аланы юслеринден кёп жигитлик таурухла, айтыула, жырла къурагъанды. Тюрк халкъланы да бардыла аллай айтыулары. Ала дуня мифлени алтын тоханасында кеслерине сыйлы жерле алгъандыла, даражалары алай уллуду да. Сёз ючюн, къыргъыз халкъ къурагъан «Манас» дуняда эм уллу эпос болуп къалмай, аланы эм айтхылыкъларындандады. Ол эпосладан бири уа – деменгили алан (къарачай-малкъар) «Нартла».

Миф деген неди? Ол – бурунгу адамны дуня къурулушундан, къурамындан ангыламы, анга кёз къарамы. Мифле алф батырла, тейрилени оноуларында, халкъларын душманладан къоруй, алагъа жарыкъ умут, жангы жашау бере, къаллай жигитлик этгенлеринден бек бурунгу кёлден айтыуду – аууз адабият. Аланы хайырындан, биз бурунгу адамланы жашау-турмушларындан, жашагъан жерлеринден, адет-тёрелеринден, алгъыннгы къыралларындан, хапар билебиз. Тарыхындан да. Бир-бир алимлени жазгъанларындан, эпосда айтылгъан ишле тюзге ушайдыла. Кертиси да алай болур: тарых алимлени кёбюсю, айтханларына бир тюрлю бир шагъатлыкъ келтирмей, келтиргенлери да тутхучсуз болуп, ётюрюк болуп, узакъ ёмюрледе ётюп кетген айтхылыкъ тарых болумланы ёз халкъларына даража этерге ёчдоле. Мифле аны ючюн да бек магъаналыдыла.

Былайда сёз нарт эпосну юсюнден барады да, аны тамыры да бек теренден тым алгъанын айтыргъа керекбиз. Ол дунягъа белгили эпосладан узакъ жол къыдырмагъан эсе, кем жол а арытмагъанды. Алайды да, нарт эпос, кёп ёмюрлени ичинде айный, жашау бла бирге тюрлене, узакъ дуняладан бизге алай жетгенди. Ол, дуняны жаратылыуундан башлап, алф нартланы, адам улуну къанлы жаулары – эмегенле, сарыуекле, четен губула, адам ашаучу халкъла, ёзге жекле бла бир тохтамай демлеше, аланы жер юсюнден къурутхунчу сермешгенлерине дери айтады. Нартланы бир къаууму кёкге – Огъары дунягъа – учханды, бир къаууму уа жер къарынына – Тюп дунягъа кирип кетгенди. Ала къара кюч бла сермешгенлерин анда да къоймайдыла. Нарт батырланы адам улуну жаулары бла кюрешгенлери жомакъгъа ушагъанлыкъгъа, ала тарыхда сакъланмагъан, эртге болуп кетген урушладан хапарлайдыла.

«Нарт эпосну Шимал Кавказда эмда Шимал-Къыбыла Кавказда жашагъан тюрлю-тюрлю халкъла, Къара тенгизни жагъасындан тебиреп, Хазар тенгизге жетгинчи жюрютедиле. Ала абхазлыла, абазалыла, адыгла, дюгерлиле, чеченлиле, ингушлула, Дагъыстанда жашагъан миллетлени бир къауумудула. Эбизелени кёлден чыгъармаларында да тюбейди нарт эпос.

Къарачай-малкъар халкъ да жюрегини теренинден суююп сакълагъан эмда бу эпосха уллу хурмет берген миллетди десек, ётюрюк айтырыкъ туюлюбюз.

Нарт эпосун эсинде тутхан халкъланы ичинде аланы биринде да болмагъан сюжет эм мотив жорукъла, биринде да айтылмагъан фикир оюмла, жаланда къарачай-малкъар нарт эпосда тюбегенден сора да, назму-жыр чыгъармалары битеу Нартиададан кѣп болгъанына керти да ёхтемленебиз!» – деп жазгъанды айтхылкъ алимибиз Журтубайланы Махти 1995 жыл кеси жарашдырып, басмадан чыгъаргъан «Нартла» атлы китабыны ал сѣзюнде.

Жарсыугъа, алан нарт эпос алыкъа дуниягъа белгили туююлдо. Тийишли болмай угъай. Ёзге кавказ халкъла къадалып кеслерини тин хазналарын жыйгъан заманда, бизни халкъыбыз, сюргонлюк болуп, ол ишни кеч башлагъанды. Кеч башлагъанды десем да, нарт таурухларыбызны бир къаууму, жыйылып, басмагъа хазыр болуп тургъанлай сюрюлген эди халкъыбыз. Ол къол жазма алайлыкъ бла «тас» болгъанды. Андан сора да бир жарсылуу иш. Нарт эпосуну алан халкъ къурагъаны аны «сыфатындан, къанындан, къылыгындан, атлашындан», жашау-турмушундан, тилинден, дининден, жеринден, нартланы атларындан кѣрюнюп тургъанлай, бир къауум алиме нартлагъа сизни жетежагъыгъыз жокъду дерге кюрешедиле. Алай, кеси арабыздан фахмулу, ётлю, ётгюр алиме чыгъа, чынтты алиме да, намысларын тюшюрген ётюрюкден кертини сайлай, бурунгу тарихибиз, нартларыбыз да кесибизге къайтырыгъына мен толу ийнанам. Не къыйын, узакъ эсе да, тюзлюк кесине жол табады.

Аллай къыйматлы ишледен эм аламаты Махтини «Происхождение нартского эпоса» (Нальчик, 2013) деген китабыды. Нартиаданы тынгылы тинтгенден сора, нартла къайсы халкъны туугъан балалары болгъанын ачыкълай, алим 19 шарт келтиргенди. Ол шартла бир-бир алимлини тикге тыйгъан сорууладыла. Алагъа жууап бюгон да жокъду, болгъан да этерик туююлдо, нек дегенде аланы жууаплары жаланда алан эпосдадыла.

Журтубайланы Махти 2016 жыл «Нартланы» эм толу эки уллу китабын чыгъаргъанды – ана тилибизде, орусча да. Китапны 20 бѣлюмюнде 20 000 аслам назму тизгин барды. Ол битеу нарт жырланы, айтыулары, таурухланы тюрлю-тюрлюлерин, кѣп жылны ичинде тинтип, айырып, тѣредеча, цикл халда басмамай, хыйсапсыз къыйын да, махтаулу да иш этип, кереклиси, тийишлисича, бир сюжет ызгъа салгъанды. Башха тюрлю айтханда, Махти, къачан эсе да бирде, халысы юзюлюп, жерге тѣгюлген инжи-жаухар минчакъланы, излеп табып, аланы къатышдырмай, бир бири ызындан халыгъа жангыдан тизгенди. Жарсыугъа, тѣгюлген инжилени барысы да табылмаучудула. Мени айтыргъа сюйгеним: Дебетни, Ёрюзmekни, Сосурукъну, Алауганны, Къара-Шауайны юслеринден жырла игида толу эселе, Рачыкъауну, Ногъайчыкъны, Батыразны, Дебетни жашларыны кѣбюсюню юслеринден жырла бизге жарты-къурту жетгендиле неда тас болгъандыла. Алан эпосну бирси батырларыныча, аланы жигитликлеринден да аламат айтыула болгъанларына Орусбийланы Сафар-Алийни жазгъаны да шагъатлыкъ этеди: «Ма быладыла таулула жыр этген нарт батырланы атлары: Дебет, Алауган, Ёрюзmek, Сосурукъ, Шауай, Шырдан, Хымыч, Батыраз, Рачыкъау, Сибилчи, ачы тилли Гиляхсыртан. Аланы хар бирине энчи жыр жораланнганды...». Къалай-алай болса да, Махти, халкъыбызны эм къыйматлы да, уллу да тин байлыгъын игида толтуруп, халкъгъа багъа жетмез саугъа этгенди.

Дуния эпосланы кѣбюсю бюгюннге дери Махтича алимлини хайырларындан сакъланнганды, аланы тозгъан эски хуналарындан тюшген ташланы

жерлерин табып, гам салгъан алимлени хайырындан. Аны ючюн бизни закий алимибизге, халкъыбыз бла бирге, мени хурметим да бек уллуду.

Бу къолугъузда китаб а башда айтылгъан «Нартлагъа» кёре къуралгъанды, Журтубайланы Махти жарашдыргъан «Нартлагъа» кёре. Мен, аны сюжет ызын тюрлендирмей, магъанасына бузукълукъ салмай, ол-бу жырны къатланган неда керексиз узун кёрюннген жерлерин къысхартып, анга женгил жюрюш, жангы солуу алдыргъандан сора да, нарт жырларыбызны согъулгъан, ишленнген къууатларын бузмай, ныгъышда, къошда, чалгъыда кесим эшитгенден, ёзге мифлерибизни хайырланып да, 20 жангы айтыу къошханма. Бу эпопеягъа «Нартия» деп атагъаным да ол себепден богъанды.

Деменгили нарт эпосубуз туугъан жерибизни тамаша да, бай да, къудуретли да тау табийгъатына бек ушайды, аны кёкге жетген бийик тауларына, къамалача сюелген чынгыл къаяларына, терен къолларына, юрюк сууларына, гелеу сыртларына, жетген кюнде жашларыча сюелген ташларына. «Нартларыбызны» билген эпосларым бла тенгледиреме да, ол адам улугъа къайгъырыулугъу, фикир теренлиги, суратлау кючу бла дуния фольклорну юлгюлерине тенг угъай, озгъан окъуна этеди деригим келеди.

Тюзлюкню сакъчылары – нарт батырла – къарыусузну жакълай, онгсузлагъа эс тапдыра, тыпыр ташларын ёз жанларынча алай сакълагъандыла. Аны ючюн сюеди, аны ючюн тутады алан халкъы эр жюрегинде нарт батырланы юслеринден бу алапат да, къудуретли да эпосну. Сюйсеги а – эпопеяны.

Мен жаным-къаным бла сюеме жигит, жигер, ариу, ётгюр, ёхтем да тау халкъыбызны, жалгъан даула, къырслыкъ, зарлыкъ кёп зарауатлыкъ сынагып, дуниядан къурутургъа жетдирген, бюгюн да аягъы юсюне тынгылы сюелирге къоймай тургъан алан миллетибизни, аны ата-бабамы аягъы басхан, алтындан да сыйлы ташын. Дюн-дунияда да болмаз Алан журтдан ариу да, къууатлы да, къудуретли да жер. Минги тауубузча сукъланчлы да тау. Тау десем да – алан халкъны ёхтемлиги, ийнагъы, оюлмаз къаласы! Нарт батырларыбыз сакълагъан, ата-бабабыз, аппа-ыннабыз, ата-анабыз жатхан, кесибиз да аны къоюнуна тюшерик жерибизге алача сакъ болайыкъ. Ол хар алан эрни борчуду, миллет бачамабыз Дебетни аманаты!

Багъалы окъуучум, бу жазгъаным кёлюнге нюр жаймай, жанынга ёхтемлик, жюрегинге кюч бермей амалы жокъду. Алай деменгилиди къудурети! Кюйсюз тейри Аламан, нартладан урлап, кёкню теренинде букъдургъан халкъ насыбы – Алтын аякъны андан тюшюрюр улан тууарыкъды бир ариу алан къыздан. Тап, туугъан эсе да, алайды! Деменгили нарт Къара-Шауай да сауду. Ол жыл сайын Минги тауну эм терен бугъейине энеди да, тулпар Гемудасы бла саулукъ суудан – жандардан – ичип, бизге жакъчылыкъ этип турады.

Боллугъу да алайды, инша-Аллах!

ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин,

КъМР-ни Къырал саугъасыны лауреаты

P.S.: Редактор эм корректор автор кесиди.

БАШЛАМ

Эй, аланла, жер жангыртып, Тотур¹ жетди,
Голлу² байрам кёлюбюзню жарыкъ этди.

Эски жылны хурмет бла ашырайыкъ,
Жангы жылны жарыкъ бетли алгышылайыкъ.

Эй, аланла, боза аякъ алдым кёолгъа,
Алгыш сёзюм учсун, барсын ахшы жолгъа,

Аякъ ызын тюз адамгъа бурсун да ол,
Къууандырсын, чыракъ болуп турсун да ол.

Тюнгюлгеннге толур кибик умут берсин,
Жол баргъаннга жай къызыуда булут берсин.

Огъурлугъа кюн жылыулу насып кёошсун,
Онглу этсин элде юйюн, тауда – кёошун.

Аманны уа уялтсын да, тюз ойлатсын,
Тюзелмезге кюл элетсин, таш чайнатсын!

Халкъын сёгюп сёлешгеннге таякъ болсун,
Жек³ башына, эй, къутургъан туякъ болсун.

Сатхычны уа налат ташха байлап кёойсун,
Эл бедиши къырс башына къая ойсун.

Халкъыбыздан амантишле⁴ къурусунла, –
Амин дегиз! – Калак⁵ итлей улусунла!

Бирликдеди тирилик да, нартла аны
Хакъ билдиле, талкъ⁶ этдиле душманланы.

---

¹ *Тотур* – кюн къайтышхан ай, март ай.

² *Голлу* – Кюн тейриси.

³ *Жек* – терек тамырла арасында жашагъан адам сыфатлы гитче жан, гном; тели, акъмакъ; жашырын кючю болгъан зат, сёз ючюн: жек кюзгю – волшебное зеркало.

⁴ *Амантиш* – 1828 жыл Атажукъ тукъумдан бир къабартылы бий бла Эммануэльни аскерин Къарачайгъа жашырын келтирген сатхыч бийни чам аты.

⁵ *Калак* – юйсюз, хауле.

⁶ *Талкъ* – кырыу, гунч этиу.

Бирлик болса кьолларында тутхан байракъ,
Кёл да – базгъын, жан да – таукел, ат да – боракъ¹.

Нарт батырла Туугъан Ташым дегендиле,
Жетген кюнде, аны кьоруй, ёлгендиле.

Кьурушмасын сыйлы ожакъ шынжырыбыз,
Кьурумасын тыпырыбыз, гыржыныбыз!

Атабызды кёкге жетген тау журтубуз,
Анабыз а – топурагъыбыз, тып отубуз!

Ата Журтха, Ана Сютге жокъду багъа,
Эй, аланла, сакъ болайыкъ биз алагъа!

Алан Журту аманатды бюгюн бизге,
Тамбла уа – келлик алан тёлубюзге!

Ненча ёмюр кьоруулалла, эй, къан тёге,
Атлам жер да алдырмайыкъ ёзгелеге!

Нарт бабабыз аны бизге сакълагъанды,
Душманладан, жан аямай, жакълагъанды!

Теркден Эдил суугъа дери – минг-минг къабыр,
Хар биринде жатады нарт – алан батыр.

Алан къаны эки тенгиз арасында
Тёгюлмесин жерге мындан арысында!

Эй, аланла, сакъ болайыкъ ташыбызгъа,
Бир кишини миндирмейик башыбызгъа!

Кьонакълагъа – жюрегибиз кёкча чууакъ,
Тюз адамгъа бир заманда болмаз бууакъ.

Бютюн жарыкъ бола бизни байрамыбыз,
Халалды туз-гыржыныбыз, айраныбыз.

Алай Нартча тюербиз биз жауубузгъа,
Кир кьондурмай сыйлы Минги тауубузгъа.

Эй, жанларым, деу кьобан да таркъаяды,
Зыгъыр болуп төгюледи бек къая да.

---

¹ *Боракъ* – Мухаммат файгъамбарны кёкге чыгаргъан ат.

Уллу тюзле суу тюрбюнде кыладыла,
Тенгизле да кыум аулаккыла боладыла.

Ёмюрле да кетедиле тул-туманнга,
Керти сездю хорлатмазлыккы сур¹ заманнга.

Эй, жанларым, аккыл сезден кючлю зат жоккы,
Апчыгъаннга билекди ол, жаугкы уа – оккы.

Ауругъаннга дарман-дары болады ол,
Эс, анг, аккыл хазнасындан толады ол.

Ккыйынынгда керти сёз – ол жюрөк кючюннг,
Ккыуанчыннга – ккыуш ккыанатыннг, насып ёчюннг²!

Халккы – аккылман, сёзю хаккыды, ккюдю аны,
Халккы – намыслы, халккы – адыллы, асыл – ккыаны.

Уллу кёллю болмасагкызы аккыл сёзге,
Эй, жанларым, болушханлай туруп сизге.

Бу сыйлы кюн бу аяккыдан бал татайым,
Татайым да, солдан онга атлатайым.

Толу аяккы нарт сыйлада гюрөк барсын,
Бир душман да суууталмай жарыккы ккыарсын,

Мен а сизге нарт таурухун баямлайым,
Борчум – сыйлы, керегича тамамлайым.

Чынты эрни аты турмаз, бош тагкылыш,
Ккыылычы да – бир теренде, жау жагкылыш,

Ккыылыч – белде, ккыыл ккыобуз а – дайым чкыюйде.
Сабийликке ккыошда болсун неда юйде,

Бу нарт жырркы от жагкыада, шош олтуруп,
Тынгыладым мен, кёл салыш, эс да буруп.

Чал аппам а аппасындан эшитгенди,
Муну манга аманат да ол этгенди.

Мен а аны бюгюн сизге ётдюреме,
Эй, жанларым, мен сизге да жетдиреме.

---

¹ Сур – огкыурсуз.

² Ёч (былайда) – мёжек, саугкыа.

Сыйыннгысыз, багъасыз да хазнады бу,
Отун кѳммей, сакълагъаннга минг-минг табу ¹!

Минг табу да, минг ыспас да болсун анга,
Минг махтау да азбар ² этип алалгъаннга!

Къыл къобузну тутдурчугъуз энди манга,
Бир къайтайыкъ, эй аланла, нарт заманнга.

Алтын Дебет гюрбежиде темир тюе,
Деу Алауган харралагъа ³ къаты тие,

Ёрюзмек а Къызыл Фукну зорлугъундан
Эркин эте – жек жыйынны урлугъундан.

Ташдан туугъан нарт Сосурукъ от келтире,
Жаш Ачез Тюклесханнга дерт жетдире,

Ариулугъу кѳз къаматхан Бойран бийче,
Бир къажымай Нарт Элине палах биче,

Бек ёхтемди нарт Рачыкъау, эюл ⁴ болуп,
Сибилчи да олтурмайды, юйде солуп.

Демлешелле эмегенле бла къаты,
Алайды да нарт Дебетни аманаты.

Сатанай а нарт халкъына – сыйлы ана,
Ариулугъу айгъа, кюннге, дейд, ауана.

Къара-Шауай – Нарт Элини эм батыры,
Эм халалы, эм игиси, эм сабыры,

Къарыууна бир къарыу да жеталмагъан!
Не бард дейсе дунияда ол эталмагъан?!

Аны Тейри, алан халкъгъа жакъчы ⁵ этип,
Андан къойгъанд Минги тауда, сакъчы этип.

Аны ючюн Шауай жерде жашап турад,
Ол деу кючю къозгъалыргъа ушап турад.

¹ Табу – ыразылыкъ, ыспас, махтау.

² Азбар – кѳлден айтыу.

³ Харра – эмеген маталлы жаныуар.

⁴ Эюл – ёхтем, гынтгылы.

⁵ Жакъчы – сакълаучу, къоруулаучу.

Сагъайгъанлай турады ол Эл халына,
Къыйын заман келип къалса деп халкъына.

Душман озса, ол къылычын сууурлукъду,
Элияча, кёк жашнатып, сурх ¹ урлукъду!

Тынгылагъыз, тынгылагъыз, тынгылагъыз,
Къобуз тилин жүрек бла ангылагъыз,

Баям этмей къоймам бир деп бир сырымы,
«Бисмилляхий!» – деп, башлайым нарт жырымы.

БИРИНЧИ КЕСЕГИ

ДУНИЯНЫ ЖАРАТЫЛГЪАНЫ

Тейри-Хан

Ари-уой да, бек алгъадан Ауалны ² ата тангы,
Не бар эди: жанмы, тинми, нюр жарыкъмы, къарангы?

Отму, сууму, таш, хауамы, тюн, кечеми, тау, тенгиз,
Онгму, солму, башмы, тюпмю, жазмы, къышмы, жаймы, кюз?

Ари-уой да, эм алгъадан не бар эди: кюнмю, ай,
Кёкмю, жерми, жулдузламы жаннгандыла, жылтырай?

Ай, жыл, ёмюр бармы эди, бармы эди чакъ ³, заман,
Узакъ, жууукъ, ангкъыт, сангкъыт ⁴, къар, жауун, боран, туман?

Ари-уой да, эм алгъадан жокъ эди бир зат, алай,
Уюгъанча, тура эди бир чексиз уллу долай ⁵.

Жукъалыгъы, къалынлыгъы кёзге аз да илинмей,
Сууукългъу, иссилиги деп, бир жугъу билинмей.

Ари-уой да, айтыр кибик тюйюл эди ол да жукъ.
Тозурагъан иш да этмей, алып бир уллу шошлукъ.

---

¹ Сурх – бек терк; молниеносно.

² Ауал – къадар, ылыкъ, жашау ёлчеми, ахыр кюн; судьба, участь.

³ Чакъ – кезиу, ууахты.

⁴ Ангкъыт, сангкъыт – къыш бла жайны эм къысха кюнлери.

⁵ Долай, долуан – кемсиз уллу тенгиз; океан.

Осу-бусу баред десенг, сезилмейед алай а.
Бир жугъу да жогъед десенг, баред ол шош долай а.

Ари-уой да, уллу долай жангызмы эди кеси?
Жашагъан, битген да болмай, бар эди Жан Иеси.

Алгъы бурун дюн-дунияны болуму алай эди.
Жан Иеси не эсе да бир зат оюмлай эди.

Ари-уой да, сора бир кюн шумалакъ¹ долуаннга,
Хыйсап эте, къарагъанды, бир акъыл келип анга.

Кеси эди акъылманлыкъ, уой, къудуретлик, тазалыкъ,
Кёлуне келгенлени да тындырыргъа базаллыкъ.

Ари-уой да, ма ол эди дюн-дунияны болдургъан,
Жерни, кёкню, сууланы да жаны бардан толтургъан.

Кырдыкланы, тирликлени, тереклени битдирген,
Олду жауун жаудургъан да, къар, боран да этдирген.

Ари-уой да, олду, олду сау дунияны иеси,
Кёкню, жерни, айны, кюнню къолунда тутхан – кеси.

Бир кесиди ёмюрлени, аралыкъны болдургъан,
Жюрютген да, бир тохтамай заманла чархын бургъан.

Ари-уой да, кючю, эси жокъдан барны жаратхан,
Болуп къалды аны аты, халкъ жашырып – Тейри-Хан.

Жети таууш этген аты жаратханды Аламны –
Жети къурамы болгъанды, жети тамалы аны.

Ари-уой да, жаратып а башлагъан эди былай,
Жети тюрлю таууш этген сыйлы аты жылтырай:

Жашнай эди, чагъа эди, кюкюрей, отла чача,
Минг-минг элия ургъанча, дауур къабагъын ача!

Ари-уой да, биринчиге, дейд, адам кёзю жетмез,
Долуанны жаратханды, акъылы, эси жетмез.

Экинчиге – жаратылгъан къызыгу, исси болгъанды.
Ючюнчюге – кёз жетгени нюр жарыкъдан толгъанды.

---

¹ Шумалакъ – дауурсуз, шумсуз.

Ари-уой да, гюрюлдеген от болгъанды төртюнчю,
Минг-минг кюн бирге жанганча кыылыкъсыз эди кючю.

Бешинчи – хауа болгъанды жаратылгъан дуниягъа.
Алтынчы уа – суу: шууулдай жауа, шорхулдай алгъа.

Ари-уой да, жетинчиге жер жюзю жаратылып
Гюрен эди, бара эди кыалындан-кыалын болуп.

Тейри-Ханны сыйлы аты деменгили кюч-кыарыу
Берген эди хар бирине, талдырмаз кибик арыу.

Ари-уой да, деу Аламны тап кыуралып неси да,
Кыууанганды, ышаргъанды шат ¹ Тейри-Хан кеси да.

Ари-уой да, алайды да, бу ауалсыз дунияны
Болуму аралыкыдады, арадады тургъаны.

Андан да тюз айтырыкъ а, ант этип, былайды дер:
«Барны, жокъну арасында, тюз ортасындады жер».

Ари-уой да, Уллу Тейри кесине жети нюрлю
Бир деу кыылыч этген эди, жылтырай тюрлю-тюрлю.

Кыарап, тергеп, уруп-уруп, аны бла дунияны
Жети кесекге бөлгенди, жети этгенди аны.

Ари-уой да, кыылыч тийген, от чагъа, дуккулланып
Бара эди, таш, темир да хурттакчыкылары кыалып.

Тейри-Ханны кючю бла алам бютюн алапат
Бет, сыфат да ала эди, тюрлене хар не, хар зат.

Ари-уой да, ол кыылычын кёк ташха билеп башлай,
Кёк кыаты кюкюрегенди, гюрюлдей, чагъа, жашнай.

Жер башына бек биринчи жауун жаугъанды алай,
Кюн ачылып, жанкыылыч да жети тюрлю жылтырай.

Ари-уой да, Тейри жерни жети кыатлы этгенди,
Ол, кёкню да жети бөлүп, мурагына жетгенди.

Жарыкъ жулдуз инжичикле туралла кёкде, жанып.
Исси кюн да, жарыкъ ай да туралла кёкде, жарып.

---

¹ Шат – жарыкъ, чууакъ; светлый, ясный, отчетливый.

Ари-уой да, ол жанладан жети кѳауум болдурду,
Болдурду да, жети кѳатлы кѳк Аламны толтурду.

Долуандан нюр жарыкѳдан, жылыудан салымчыла ¹
Туудула да, жашадыла, Тейриге жумуш кѳыла.

Ари-уой да, ѳртен отдан жаратылдыла жекле,
Билгичлеге да жетгенди ол отдан бир кесекле.

Жайылдыла жекле жерде тюрлю-тюрлю сыфатда,
Игилеге, аманлагѳа юлешиндиле артда.

Ари-уой да, хауа кючюн билди ол не этерге:
Тюрлю-тюрлю кѳанатлыла жаратыш, жайды жерге.

Ол чыгѳаргѳан ѳди жерден кѳп тюрлю кырдык, терек.
Кѳп тюрлю да балыкѳладан толду тенгиз, кѳл, черек.

Ари-уой да, жер тюбюнден чыкѳдыла сылыкѳ жанла:
Тюкю, сылхыр ѳмегенле, от кѳусхан аждагѳанла.

Биттиркѳанат сарыуекле, гургунтери харрала, –
Кѳп кѳыйнлыкѳ саллыкѳдыла жердегилеге ала.

Адамны кѳурамы

Тейри жерни жаратханды кечеси, тюню бла,
Жазы, жайы, кюзю, кѳышы, айы ѳм кюню бла.

Жаныуары, кѳанатлысы, кѳурт-кѳумурсхасы бла,
Жаратханды сууу, ташы, береги, хансы бла.

Кѳарай кетип, анда бир зат жетмегенин кѳргенди:
«Бу дунягѳа ие боллукѳ жанла керек», – дегенди.

Сора Тейри, отха, суугѳа, хауагѳа, жерге былай
Айтып, сабыр сѳлешгенди, хал-кѳылыкѳларын сынайт:

– Ёз санымдан, юзюп-юзюп, жокѳдан бар ѳтдим сизни,
Билирге сюеме ѳнди ѳтерик ишигизни.

От, асыры ѳхтем болуп, Тейриге айтды былай:
– Ишим кесим кѳалай суйсем, болуп турлукѳду алай! –

¹ *Салымчыла* – кѳкюле, кѳкде жашагѳанла.

Къойдула да суу, хауа да, от кибик жууап берип,
Жер анга былай дегенди, хурметин бийик кёрюп:

– Сен жаратып, хорлатдырмай жашатаса заманнга,
Не айтсанг да, ол төреди бюгюнден башлап манга. –

Тейри жерни айтханына сый, намыс да бергенди,
Ол, топуракъдан желим ийлеп, гинжи этип кёргенди.

Жаратханды ол, топуракъдан къурап аны хар жерин,
Сора сабыр юбегенди ¹ жан солууун – сюлдерин ².

Төрт жюз къыркъ төрт кемирчеги, сюеги жерден болду,
Төрт минг төрт жюз къыркъ төрт да къан тамыры къандан толду.

Тузу озгъан суудан эди аш эритген сохураны,
Хауа эди ёпкелерин тазалагъан а аны.

Отдан эди, къызыл отдан жан жылыу берген къаны,
Къанда эди эс, сезим да, акъыл берген да жаны.

Аны таза жан къабугъу шош долууандан эди.
Жер жюзюнде жашар эбин ³, болжалын белгиледи.

Жети тюрлю сезим берди ол адамгъа жарарча,
Кёз кёрмеген затны халын, тийип, сезип къоярча.

Ауур бла женгиллигин билир ючюн нени да,
Барды аны омурауу, къолу, буту, жени да.

Этген эди къапхан заты не болгъанын билирча,
Ол татмады ⁴ жемиш, тамыр, болса хата келирча.

Аман, ариу ийисни да сезерча берди бурун.
Шыхыртны да эшитирча – эки да къулакъ орун.

Хар нени къарап кёрюрча, кёзле да берди анга, –
Ариу, эриши, аман, иги айырыр кибик ангы.

Шо юч эди Тейри берген адам къурамы аны,
Сюлдерине эки тюрлю таза къап – жаны, саны.

---

¹ Юбеу – жан солуу-тылпыу этиу; вдохнуть жизнь.

² Сюлдер – дем; бессмертная субстанция в человеке.

³ Эб – амал.

⁴ Тат – аша, къабып кёр.

Къурагъанды жети кюч да ол адамны чархында,
Биринчиси Къутду, жери – бут арасы чатында.

Экинчи кючю уа – Кёлдю, тюз киндикни тубюнде.
Тинди беш эл ёргерек а, тинди, хау, ючюнчюде.

Жан Бези уа – төртюнчюсю – аны кёкюрегинде
Жюрек тенгши орналгъанды, тинни ёргерегинде.

Бешинчиси Ах деген а – ол желке чунгурчукъда.
Алтынчысы Ал а – къашла арасы батыучукъда.

Адам чархында ма олду аны бир сейир бези, –
Кеси дайым кёрюнмеген, нени да кёрген кёзю.

Жетинчиси – мыйысында Бусду, баш бези аны.
Бюртюк тенгличик эсе да, андады эси, ангы.

Сюлдер бирди, ол жангызды, не бузулмай, бёлюнмей,
Ол не тюрлю болгъаны да бир жаннга да билинмей.

Тары тенгличик эсе да, сюлдер – Аламдан уллу,
Тейри-Ханны кеси кибик ёлюмсюздю, къарыулу.

Ма ол адам жети затдан келе эди къурала:
Эт, чач, сюек, тери, сингир, кемирчек, тангкы – ала.

Санлары да – жети затдан: баш, аякъ, боюн, къарын,
Къол, уятлыкъ, кёкюрек да, – айтдым болгъанын барын.

Ичинде уа – жети сууу: жан-къаны, жиямугъу,
Сийдиги, ётю, сохураны, тюркюрюгю, урлугъу.

Быладыла ол чархында биришер жети керек:
Ёт орунла, ашхын, сийдик, талакъ, бауур эм жюрек.

Ёпге, къулакъ, мыйы, аурат, бурун тешикле, бюйрек,
Кюн жарыгъын кёрген кёз да – была экишер керек.

Сора Жанкъылычы бла ургъанды да адамны,
Эки ариу эгиз этип къойгъанды Тейри аны.

Бири эр киши, бири уа тиширыу болуп къалды.
Тейрини эм сыйлы заты ма алай жаратылды.

Эгизлени акъылллары, ниетлери, жанлары
Бир эдиле, тюз эдиле къылыкълары, халлары.

Жан-Иеси Тейри-Ханны энтта бир берген заты –
Жашны аты Адам болду, Хауа уа – къызны аты.

Тейрини сауғалары

Адам бла Хауа жаннет бахчаларында жашай,
Сыфатлары, къылыкълары салымчылагъа ушай,

Тура элле нюр тегюле ол ариу бетлеринден,
Мияладан кибик ете кюн жарыкъ этлеринден.

Бир салымчы, келип, толу кёргюзтгенди жаннетни,
Юйретгенди былайды деп, анда жашар адетни:

– Сизнидиле бу кез кёрген агъачла, таула, суула,
Ариу жашау этериксиз, кыйнамайын жарсыула.

Алай будай сабаннга уа, не да болсун, кирмегиз,
Сютлю бюртюклеринден да, къабып, чайнап кёрмегиз!

Экиси да бахчалада ашай, жашай келдиле,
Бир кере уа ала будай сабаннга терилдиле.

Сютлю будай бюртюклени ала татыулу чайнай,
Салымчы келип къалгъанды юслерине алайлай:

– Терилмегиз демегенми эдим будай сабаннга?
Айтхан сёзюм тергелмейин, нек къалдыгъыз аманнга? –

Ала будай къылкъыланы чатларына букъдуруп
Кюрешдиле амалсыздан, ол айып эте туруп.

Къарап къолтукъ тюплеринден ол будай къылкъылары,
Уялдыла, не этерге билмейин андан ары.

Олсагъатдан миялача тап-тазана ¹ санлары
Ауанача мутхуз болуп, къурудула жанлары.

Бзы бла чатларына, къолтукъларына харам
Тюк ургъанды да, болгъанды этгенлерине арам ².

---

¹ Тазана – зибил, жарыкъ ётдюрген.

² Арам – шагъат.

– Энди жаннет бахчаладан сиз керексиз кетерге,
Кёкден жерге энип, анда кыйын жашау этерге.

Аны ючюн Тейри сизге береди жети саугъа,
Хорлатмайын турур кибик кыйын халлы жашаугъа.

Биринчиси – тюз акъылды, таймай базыгъыз анга.
Кыйынны да тынч этерсиз, алдатмазсыз аманнга.

Экинчи – саугъа ийманды, аны тутугъуз къаты,
Аман бла бошалады иймансыз жанны арты.

Ючюнчюсю – кишиликти, ансыз киши эр болмаз,
Сакълаялмаз от жагъасын, этген мураты толмаз.

Тёртюнчюсю – усталыкъды, чемерликди, хунерлик.
Айта билген, эте билген адамны сыйы – тёрлюк.

Бешинчиси – марда, аны билмеген сыйсыз болур:
Марда этип – ашар, ичер, оюмлап – ишлер, солур.

Алтынчысы – бетди, аны сыйы эрге юлгюдю.
Адам эсе, бет жойгъандан, ёлген кёп да игиди.

Саугъаладан жетинчиси ариу мурат-умутду.
Муратсызны не иши да жаумай кетген булутду.

Саугъаларым бирем-бирем кимге да этер азлыкъ,
Ала бирге болсала уа, жокъ адам эталмазлыкъ.

Адамлыкъ деген да олду: халаллыкъ, жандауурлукъ.
Жууукълукъ, къарындашлыкъ да – дайым игилик урлукъ.

Жерде хар бир кюнюгюз да кетерикди сынауда.
Билеклик этип турлукъду бу жети зат жашауда.

Салымчыла

Мейри-Ханнга махтау болсун: кёргюзтдю огъур кючюн,
Бу дунияны жаратханды, адам жайылыр ючюн.

Айный, юйрей¹ барыр кибик халал кыйынын ашап,
Болдургъанды кийик, мирзеу, турурча мамыр жашап.

¹ Юйрей – кёбее, онглу, монглу болуу.

Жан-жаныуар сыйынырча кенг этгенди дунияны,
Төгерегин бегитгенди ол таула бла аны.

Төгережни ичин Тейри тамам төртгюл чертгенди,
Жерни эки тенгнге бөлген Ара-Суу да этгенди.

Къап таулагъа¹ таяндырып кёкню, жер башын жапханд,
Минги тауну ортасына багъанача орнатханд.

Къап таулары төгереги баргъан чексиз долайды.
Тюрлю-тюрлю балыкъладан толу долай алайды.

Тау артында жашай элле къанатлы сарыуекле,
Эмегенле, деу харрала, шайтанла, жинле, жекле.

Жан Иеси кёк бийикде Тейри эшик ачханды,
Ортасына Темир-Къазыкъ² тепмез кибик чанчханды.

Тейри эшик – ол да, жерча, төгереки; юсюнде
Онеки жулдуз жанады дунияны кечесинде.

Тейри эшик ачылады Тейри-Ханны къулуна,
Ол кезиуде не тилесе, ол келеди къолуна.

Огъары дуния да барды жети кёкню биринде.
Анда да жашау къайнайды тенгизинде, жеринде.

Барды бу жер тюбюнде да быллай бир уллу дуния.
Анда да жашау этелле, адам урлугъун жая.

Ол дуниягъа тюшер кибик, жерни барды тешиги.
Анда жашап тургъанлагъа олду Тейри эшиги.

Тейри кёкде жаратылгъан салымчылагъа былай
Селешгенди, жыйгъанды да, алтын сакъалын сылай:

– Сизни жүрек жылыуумдан, жанымы да нюрюнден,
Муратыма керек болуп, андан жаратханма мен.

Къыргъын, сюргюн къайгъы болмай, халкъ мамыр жашар ючюн,
Сиз оноу этип турлукъсуз, танытып Кёкню кючюн.

Аны ючюн эр салымчы бюгюнден ары – тейри.
Къыз эсе уа – сыйлы бийче, къыяма кюннге дери.

---

¹ *Къап таула* – жерни гюренлеп тургъан таула.

² *Темир-Къазыкъ* – Темир-Къазакъ; Полярная звезда.

Оноуумда жюрюрюксюз, адамлагъа болушуп,
Амалсыз керек болса уа, ала ючюн урушуп.

Кёкню кючлю Чоппа-тейри кюкюретед, жашнатад,
Жерге шибиля бутакъланы, жаннган садакълай, атад.

Папай, Шибиля, Элия да дейле жерде атына.
Тёбелеге чыгъадыла, баш уралла, табына.

Кюн иеси болду алтын тонлу, акъ атлы Голлу,
Ишлей билген адамлагъа чомарт, берекет къоллу.

Сабанчыла айтхан аты аны Алтын Хардарды,
Барды ючюнчю аты да, ючюнчюсю – Къайнарды.

Тотур, неда Аш-Тотурду, айтайым башха атын.
Кёкде ёчюлтмей турады ол кюнню къызыу отун.

Кече жерни жарытырча, кёк бийикде барды Ай,
Тауусула, тола турад, булутлада сылжырай.

Салымчы жаш Татай-тейри болгъанды от атасы,
Юйдегиси Тепена уа – тыпыр отну анасы.

Кёкде учхан Эрирейге халкъ жел тейриси деди.
Юйдегиси Химиккиге жел, боран да къор эди.

Экисине тёрт къылыкъсыз, оспар улан туугъанды.
Алтысы да, юйюр болуп, бир дорбунда тургъанды.

Уллу кючю озгъан жашны аты Горий болгъанды,
Ол узакъдан юфгюрсе да, чыран эрий болгъанды.

Экинчиси – деменгили огъурсуз, оспар Гылан,
Ачыуланса, жашил тюзню кюйдюрюп, этди жалан.

Ючюнчю да экисинден къарыусуз туююл эди.
Сабыр эди башхаладан, аты да Эуюл эди.

Эм огъурсуз – кичилери, текебаш хыны Боран.
Толан-толан буруп къарны, кёз ачдырмайын ургъан.

Бар эди бир къызлары да, Сууичмез эди аты,
Не зар кёз да чурум тапмаз, ариу саны-сыфаты.

Аналары уланларын дорбундан бирер ие,
Сакълай эди, хаталарын тийдирмезлерин сюе.

Бир-бирде уа, ол эслемей, төртүсю да, ычхынып,
Бу жер башын халек этип, къайта эдиле, тынып.

Аналары ол заманда, уруп, дорбун тешике,
Темир къадау салыучеди жассы темир эшике.

Тенгизлени, череклени тейрилери – Суулемен,
Юйдегиси Дамметтир а – дуния сууун бийлеген.

Дамметтирни ариулугъу – къарагъан кёзге асыу.
Сюйсе, жауун жауа эди, сюйсе, излетгенди суу.

Бирде суудан чыгъа эди, узун чачларын тарай,
Ол заманда жылы жауун жауа эди, шууулдай.

Ачыуланса, кёк кёзлери от жаннгандыла аны,
Жауун сууу, ырхы болуп, талагъанды дунияны.

Сабийлери – бек ариула. Жашлары – сууердинле,
Къызлары уа – балыкъ къызла, нюр балкъызла эдиле.

Жер атасы Даулет жерни жюрегинде жашайды,
Юйдегиси деу Дауче да ишден бек аз бошайды.

Сауман атлы бир жашлары барды ол экисини.
Урунсала, тирлик бермей къыйнамайды кишини.

Бу жетиси, Тёре къурап, кенгеше олтурдула,
Акъылларын адамлагъа болушургъа бурдула.

Кенгешчиле Апсатыны бийчеси бла бирге
Чакъыралла, экисин да ётдюредиле төрге.

Кийиклени оноуларын, дейд, Апсаты алады,
Къанатлыла иелери Амма-Чокка болады.

Апсатыны алты жашы, алты къызы къарда да
Біз къоймайын, учуп жюрой элле тауда, тарда да.

Ол уланла была элле: Атыл, Атокъ, Гамалбай,
Тугулбай да, Дыгылмай да, кичилери – Ындырбай.

Къызлары уа – ала элле бу дунияда ариулукъ.
Ол къызлагъа тенгсинирча жокъ эди жерде бир жукъ.

Байдымат да, Жансюер да – шо кюн тиекле кибик,
Гамалар да, Жумарукъ да – туюме-тюкле кибик.

Аладан да артыкъ ариу – Мёлехан эм Гошала,
Чууакъ кече жарыкъ жаннган жулдузла элле ала!

Сыйкъун болду жылкыыланы кьоруучу иелери.
Болду тууар маллагъа уа Сыйыргъын сабыр тейри.

Къой маллагъа болду тейри тогъай мюйюзлю Аймуш,
Бир жорукъгъа сыйынмагъан – эчкилеге Маккуруш.

Хуначыла тейриси уа – Тохун деген гордагъай¹,
Жырчыланы, тойчуланы башчылары – Зоммахай.

Умай-бийче бла Байрым – сабийлеге къараучу,
Келинлеге, аналагъа кюченгиде² жараучу.

Тюш Анасы уку кёзлю Чомпарас-бийче эди,
Хар адамгъа, къадарына кёре, тюш биче эди.

Къыден болду асыралгъан алтынланы сакълагъан,
Шиякыда болгъан затны гудуладан жакълагъан.

Жерни башчы тейрилери онтогъуз боладыла.
Жашау чархын буруп тургъан кючлюле аладыла.

Адамны баямы

Адам бла Хауа, жаннет бахчаладан кысталып,
Бир талагъа келгендиле, кёп жюрюп, арып-талып.

Агъач ичи кёк таланы жаратдыла, суйдюле,
Бутакъладан ала³ этип, жерге тамыр ийдиле.

Хауа жети жылгъа жети кере айлы болгъанды,
Бир жаш бла бир кызы таба, юй сабийден толгъанды.

Ёсюп, жете келгенлери бирер юйюр къурдула.
Сабий толу юйлеринде ариу жашап турдула.

Къала кибик эркин межам сюедиле хар бири.
Жашадыла бир юйюрча, къайгъы-палахдан кери.

¹ *Гордагъай* – бек уллу, бек мазаллы; гигант.

² *Кюченги* – тиширыуну ауурлукъдан кьутулууу.

³ *Ала* – чатыр; балаган, шатёр.

Бир кюн Адам сабийлерин чакъыргъанды да сёзге,
Былай дегенд: – Жашау къыйын болуп барлыкъды сизге.

Аны ючюн Тейри берди оноуун жети жанны:
Тууар, тауукъ, ат, къаз, баппуш, къой, эчки хайыуанны.

Сюрюу сакълар ючюн, ит да жаратханды Сыйлыхан,
Киштик къоймаз журтугъузгъа гылдыу¹, жылян, не чычхан.

Къара жерни сюрюп, будай, арпа, тары жаябыз,
Жетсе, сабан ишге чыгъып, бай тирликле жыябыз.

Тейри-Хан эркин этгенди кийик малла атаргъа,
Терилерин кийим этип, төшек этип жатаргъа.

Жетигизден жаратылгъан адамла кёп болурла,
Бир биринден айырылып, жангы элле толурла.

Эй, жанларым, дайым сизге тюзлюк этсин нёгерлик,
Къаныгъыздан къурумасын ариу ийман, не эрлик! –

Алай айтып, Адам сёзюн, созмай, бошагъан эди.
Хауа бла талай ёмюр татлы жашагъан эди.

Кюн тейриси къайнар

Кёк да, жер да жаратылып бошалгъан заманлада,
Адам улу кёбейгенди тюзледе, орманлада².

От тейриси, Жер тейриси, Суу тейриси келишип,
Тейри-Ханны салгъан борчун тамам ючге юлешип,

Суу тейриси адамлагъа суу бергенди ичерге,
Жер тейриси – мирзеу, кёгет, урлукъ, атсала жерге.

Кёк тейриси жылы-жылы шерф³ жауунла жаудурду,
От Тейриси, эт биширип, гыржын биширип турду.

Кюн тейриси жылыу берди, жарыкъ берди адамгъа,
Кече келсе, танг атдырып, кёл этдирди адамгъа!

---

¹ *Гылдыу* – уллу чычхан; крыса.

² *Орман* – терен агъач; тайга.

³ *Шерф* – сёдегей; косой дождь, линия и т.д.

Кюн учсуз¹ да, бужакъсыз да узакълада жашайды,
Кёмюр отда темир кибик бир тохтамайын къайнайды.

Ингир сайын, кёкден энип, ол тенгизге батады,
Андан суууп чыгъар аллы, танг саргъалып атады.

Жерни мыдых этер эди, кюннге бир сууумаса,
Таула арты долайлада сау кече жууунмаса.

Жайда жерге жылыу бере, кюн тиеди хычыуун,
Къыш келсе уа ёнгелейди, жарым этип жылыуун.

Жарымын а ол Ёксюзле дуньясына² иеди.
Жазда къайтып къоргъазинге³, жерге ариу тиеди.

Жерни жашил жашнатыргъа кючу, ырымы⁴ да бар.
Голлу, Хардар, Къайнар, Тотур, бешинчи аты уа – Нар.

Ачыуланса, тенгизлени, череклени къурута,
Къыздырады ёзенлени, къум самумлары⁵ жута.

Замана⁶ деп айтылады жан болмагъан заманнга.
Жер Тейриси белегенди бир жол жерни туманнга.

Кюн жарыгъын жерге иймей, чамландыргъанды аны,
Жерге-жерге жетгендиле кюнню къайнар къусханы.

Ёзегинден, шыхыр болуп, ташла къуюлгъандыла,
Алтын, багъыр, наршап⁷, ёзге магъаданла болгъандыла.

Темир а, дейд, аны поху, Къайнарны кир ташлары,
Жылтырауукъ кююшле уа – бузлагъан кёз жашлары.

¹ Учсуз – кыйырсыз, чексиз.

² Ёксюзле дуньясы – ёлгенле дуньясы.

³ Къоргъазин – кюнню бийик тургъаны; жети кёкден бири.

⁴ Ырым –кюсем.

⁵ Самум – къумла бораны.

⁶ Замана – ауал, бек аллы.

⁷ Наршап – жез бла багъыр эритме; латунь.

Кюйсюз тейри Аламан

Адам улу, кёбее да, жерлери тарлыкъ эте,
Кёчгендиле бош жерлеге, узакъдан-узакъ кете.

Жангы элле, сахарла да сюегендиле ала,
Акъ ташладан къалалары – кёкге жетген къалала.

Тиллери да, динлери да тюз турушунлай къалып,
Мамыр жашай элле, Дуния Иесине табынып.

Субай санлы адамланы таза эди ойлары.
Бийик эди барыны да, наратлача, бойлары.

Кёп эди да тууарлары, эчкилери, къойлары,
Жарыкъ эди адамланы байрамлары, тойлары.

Артыкъ исси, артыкъ сууукъ туююл эди хауа да.
Жер бай тирлик бере эди, жауун элпек жауа да.

Гюнях жокъда – ауруу да жокъ. Жанларын къыйнамай жукъ,
Мамырлыкъда, элпекликде жашай эдиле зауукъ.

Ёлгени да, татлы жукълап, уянмай къала эди.
Ол заманда хар адамны къадары алай эди.

Кёзкёрмезге ёте, кете, озду бир талай заман,
Бырнак болду кёклюлеге кюйсюз тейри Аламан.

Андан сора сау аламда жокъ эди ётю болгъан,
Ахшылыкъгъа аны кибик къара ниети болгъан.

Тейри-Ханнга дертленди да, бузукълукъгъа жан атды:
Ол ётюдден жер юсюне сылыкъ жанла жаратды.

Жерде ма ол заманладан жашай эдиле жекле,
Гадур⁸, гондай эмегенле, от къусхан сарыуекле.

Ала адам журтларындан кенгде жашап турдула,
Бир бирлерин орманлада, тутуп, ашап турдула.

Ол да алгъа Тейри-Ханнга башхалача, баш урду,
Артдан-артха оспар бола, арталлыда къутурду.

---

⁸ *Гадур, годур* – гиреж, тёзюмлю.

Жюрегине зарлыкъ кирип, тюрленгенди Аламан,
Кесин андан кючлю кёрюп, менсингенди Аламан.

Тюрленгенди акъылы да, кирленгенди ниети,
Сора къаралып къалгъанды жарыкъ жюреги, бети.

Ач бёрюча, къызыл жанып, ол огъурсуз кёзлери,
Жилиян уудан ачы болуп, ташча тийген сёзлери.

Сюлесиннге ушап къалды аны озгъур сыфаты,
Аны ючюн тейриледе Ал-Аман болду аты.

Ол жеклени акъылларын бургъан эди терсине,
Тейри-Ханнга къаршчы ¹ чыгъар акъыл тюшюп эсине.

Жекле, кёкню, жерни танып, суугъа, отха да кирип,
Адамладан онглу элле, къузгъун тилин да билип.

Къайсы жерге суйселе да, алайгъа учуп жете,
Къайсы затны сыфатын да алдыла, заран эте.

Кючлерине базып, ала озуп тебирегендиле,
Адамланы абындырып, бузуп тебирегендиле.

Алай Кюйсюз суйгенича, дейд, тентиреталмады,
Адамлагъа дерт этгенден башха мадар къалмады.

Биринчи да ма ол эди адам улун ёлтюрген,
Жерге санап-санагъасыз бушуу, палах келтирген.

Хакъ жолундан тайдыралмай, башха амал тапханды,
Ол хыйласыз адамланы эшиклерин жапханды.

Марап туруп, тиширыугъа ол артыкълыкъ этгенди,
Аллай «оюн» жеклени да кёллерине жетгенди.

Ариу жашла, эр кишиле болуп тиширыулары
Терилтгендиле тохтамай, жайыла жекле къаны.

Къатышдырды таза къанны харам къанлы жек жыйын,
Жангы тёлю жайылды да, жашау болду бек къыйын.

Насыплары кюл этдиле жарлы хыйласызлары,
Намыс-сыйдан айырдыла уланлары, къызлары.

---

¹ Къаричы – къажу тургъан.

Аны бла тохтамады Аламан а. Дайым жек
Жыйынлары бузукълукъну жайдыла андан да бек.

Ахырында Тейри-Ханны унутуп кьойгъанды халкъ.
Оннга, жюзге бѣлюне да, бир бирин эте да талкъ.

Адамланы бир къаууму адамлыкъдан чыкъгъанды.
Саякълыкъда, ашай-иче, аман ауруу жукъгъанды.

Бир къаууму малкѣзлюкден жер юлюшле бегитип,
Бир къаууму, амалсыздан, алагъа кьуллукъ этип,

Жашау алай бара турду, бир бири этин ашай,
Зарлыкъ, алдау, уру, фитнес, зыйналыкъ, эртлик¹ жашнай.

Жек халкъы уа Тейри-Ханны сансыз этгени ючюн,
Терк тас этип бара эди генезирлигин², кючюн.

Ахырында жек халкъына кьалгъаны алдау болду,
Адамланы жүректери, дейди, зарлыкъдан толду.

Тейри-Ханны тюз жолундан узакъдан узакъ кетип,
Адам улу бара эди, ахыр чагъына жетип.

Аны кѣрюп, кюле, былай айтды Аламан сылыкъ:
– Мен боллукъма тейрилени барындан да айтхылыкъ!

Эмегенле

Жерни кьыйыр этегинде эмегенле бар элле,
Асыры терк жайылгъандан, кенг аулакъла тар элле.

Мазаллыла, къарыулула, бу жер жылы заманда
Жер тубюнде жаратылып, жашагъандыла анда.

Гузбада тѣгюлгенча тышына къумурсхала,
Кукурт ийис тешикледен чыкъгъан эдиле ала.

Къоркьутурча жапылары, адам сыфатха ушай,
Тѣмектери гыбытлача, жукъ айырмайын ашай.

Бир тюрлюсю – жилин тери, жилин къуйрукълу болуп,
Жилин тилли къабакъ ауuzu къабан тишледен толуп.

---

¹ Эрт – нафис; похоть.

² Генезир – сылыкъ, жийиргенчи.

Боюну – узун, башы эшек башха бек ушай эди,
Не тутса да, не тапса да, жутланып, ашай эди.

Деу эдиле бирсилери, жокъ эсе да эслери,
Тюз макъагъа ушай элле ауузлары, кёзлери.

Терилери – жаркъма-жаркъма болуп, жерча, жарылып,
Къызылтеке тюклери да – узун-узун салынып.

Чирий тургъан эт ийиси кенгелеге кете эди,
Бирда къалмай жаны барны ол хайран эте эди.

Чочхалача, батмакълагъа кире эдиле ала,
Агъачлада, дорбунлада, тыгъырыкълада къала.

Тамыр къазып, кёгет жыйып, алай ашагъандыла.
Акъыллары жетген кибик сант-санти жаншагъандыла.

Башхалары – борсукълагъа ушап, жютю тырнакълы,
Тармангылай, жассыаякъ, алты базыкъ бармакълы.

Бурунсузла, къылыкъсызла, шашмай къая турукъла,
Къулакълары – мант чапыракъла, билеклери – къурукъла.

Алты-жети башларында – от жаннган химил кёзле,
Билеклери жетип аугъан голаны ¹ эслемезле.

Къулакъ артларына дери жырылып ауузлары,
Кёкге къаралсала, мутхуз бола гъарш жулдузлары.

Къоймай къабан азыулары асланны да жууукъгъа,
Къыш куркада жукълай элле, чыдамсыздан сууукъгъа.

Адам этни, адам къанны бек сюйгендиле ала,
Эм огъурсуз эмегенле была элле – харрала.

Сюрюу-сюрюу эчки жайып, кюте элле кеслери,
Башха жукъ-зат мадарыргъа жетмей эди эслери.

Аман урлукъ, мурса кибик, жер башын алып бара,
Адам улу тыкъсыгъанды ², тюню да болуп къара.

---

¹ Гола – ёре къая; утёс.

² Тыкъсыу – инжилиу, жарсыу, къыйналыу.

ЭЖИНЧИ КЕСЕГИ

НАРТ ХАЛКЪНЫ ЖАРАТЫЛГЪАНЫ

Алтын Дебетни туугзаны

Мейри кёкле бийигинден жерге къарап болгъанды,
Къарай кетип, аны башын быллай къайгъы алгъанды:

«Жети кёкню жаратханма мен жүрек тылпыуумдан,
Жулдузладан толтургъанма кёкню ахшы къууумдан.

Ёз терими кесегинден жерни жаратханма мен,
Къаяланы, тауланы да – бир гитче сюегимден.

Чачларымдан, тюклеримден болуп хансла, терекле,
Кийик малдан толду орман, чабакъдан а – черекле.

Кёкде учхан къанатлыла солууумдан туудула.
Кими сууда, кими жерде ашап-жашап турдула.

Ариу дуня жаратылгъан эди мени этимден,
Ай медет а! Харам жыйын – Аламанни ётюнден.

Жерни алып барадыла энди уа, къыргъын салып.
Жан-жаныуар жыртадыла, къан-къазауатха къалып.

Санымдан да, къанымдан да айырып-юзюп, алай
Жаратханым жашау болмаз ол сылыкълагъа, угъай! –

Сора айтды къурутургъа деу сюрюуню – ёлетни,
Жюрегини кесегинден жаратды да Дебетни.

Асыл алтын жүрегинден адыллы ¹ Дебет тууду!
Азатлыкъны тангы ата, ол кюн нюр жаууп турду.

Нарт Дебетни балалыгъы жулдуз тюкде озгъанды,
Нарт Дебетни уланлыгъын Жер Анасы томгъанды.

Жулдуз тюк а къара ташны ортасындан жаргъанды,
Къара ташны жарасында, дейд, жекир ² жан жакъгъанды.

Суу Анасы кеси алып, аны ариу жуугъанды,
Шауданланы, череклени ол ауузуна бургъанды.

---

¹ Адыллы – асыл, эсли.

² Жекир – огъурсуз, кыжырауукъ; грозный.

Умай-бийче балачыкыгъа эмчек ана болгъанды,
Ол ёсдюрюп, нарт улчукъ эс, акъыл да алгъанды.

От Тейриси Татай анга билдиргенди от тилин,
Жер Тейриси Даулет анга билдиргенди таш тилин.

Темир эди нарт баланы Тейри берген териси,
Къайнар темир ичип ёсдю, алай болуп тёреси.

Суу Тейриси – Суулемен а – ашын-сууун ийгенди...
Кёк Тейриси – Уллу Тейри – аны артыкъ суйгенди.

Жюрегине темирчилик усталыкыны салгъанды.
Дыпбет Дебет къаргъа-къузгъун тилин билип болгъанды.

Уллу Тейри, долай сууда жангы тайпа¹ жаратып,
Борч салгъанды башларына, ийман жолгъа къаратып.

Жюреклерин Нар жарыкыдан болдургъаны ючюннге,
Таза къандан, ариу къандан толтургъаны ючюннге,

Жангы батыр аскер халкыгъа нарт деп атагъанды ол.
Артыкылыкыны гунч этерча кеси кёргюзтгенди жол.

Санларында бауурлары жокъ эди да нартланы,
Ариу жашап тургъандыла, билмей харам затланы.

Ёлет ауруу кирмей, ала баргъандыла къуралып,
Эмегенле чапсала уа, агъач чонкурла² алып,

Хорлай элле душманларын, жан аямай, урушуп,
Къарыулары кем эсе да, акъыллары болушуп.

Долай сууда нарт тайпаны атасы Дебет эди,
Дин-иймандан ууаз бере туруп, ол дыпбет эди:

– Кертини хар адамгъа да билдиреди сюлдери,
Анга керти тынгылагъан ажашып кетмез кери.

Сюлдеригиз жарыкыгъа Кюннге келишеди, алайды,
Саныгъыз а къара жерге келишеди, ушайды.

Жан да жети къурамлыды, ол Кюнню бла Жерни
Арасында Ай кибики: бирде гюрени-эрни

¹ *Тайпа* – бир халкыны юзюгю.

² *Чонкур* – саплы темир токмакы; полица.

Бла төгюледі дерча, нюрден алай толады,
Бирде уа ол, эрий келип, тауусулуп къалады.

Жан да тюз аны кибикди, турады тюрленгенлей.
Бир кюн аны, бир кюн муну табаргъа итингенлей.

Алданыр зат кёпдю жерде, жан ары-бери созар.
Магъанасыз затла излей, жашауунг къуру озар.

Алайды да, жаныгъызгъа сиз артыкъ ышанмагъыз,
Алданмагъыз, аяз сюрген чапыракъгъа ушамагъыз.

Хар адамгъа сюлдериди тюз жолну кёрюзтюрюк,
Андан башха сезим болур жалгъан, бош зат, ётюрюк!

Нартны халкъын Уллу Тейри аскер болуп кёргенди.
Аны ючюн, нартла, манга, уллу жумуш бергенди.

Ачыкъдыла манга келлик узакъ-узакъ заманла,
Мен билеме палахланы къурутурча амалла.

Жерни къаны баргъан суула болгъаны кибик алай,
Дуния кючю, жаны – Заман, турур ол да баргъанлай.

Аны кючю къум этеди тауланы, къаяланы,
Тенгизлени къурутады, къуу этеди аланы.

Заман бара, тюрленирле терсине иги халла,
Жер жюзюне кюреширле, оноу этип, аманла.

Хар биринг да Тейри-Ханны болсун тюз, керти къулу,
Ол заманда ырахматлыгъы – къудретли, деулю, уллу!

Сау дуняда юч зат ючюн барлыкъды кюреш ачы,
Адамланы юч зат бла алдарыкъды Хыйлачы.

Бирі, деди, уллу байлыкъ, ол кёплени шашдырыр,
Жутлукъ алып жүреклерин, тюз жолдан ашашдырыр.

Алтын-кюмюш алдырлыкъды дуняны къызыл къаннга,
Тейри-Ханнга табынмайын, баш урлукъдула анга.

Андан къалса, кёпле башчы болургъа атылырла,
Бир бирлерин онглар ючюн, харамгъа батылырла.

Бирде махтау, аперимлик излей ёз башларына,
Бирде ушар къаллыкъдыла ол кёмюр ташларына.

Бу юч затха терилгенле – Тейрини душманлары.
Берликдиле уллу къууанч хыйлачыгъа халлары.

Буз ургъанча, хата-палах жаудурурла халкълагъа,
Низам, жорукъ адетлени эр табылмаз жакъларгъа.

Гюняхланы башы болуп, жайыллыкъды ётюрюк,
Ол боллукъду адамланы жанын саулай ёлтюрлюк.

Эй, нарт тайпа, сиз а жерге аскерликге туугъансыз.
Бери чапхан жыртхычланы, артха-артха къуугъансыз.

Жерде адам улусуна жакъчы болуп турургъа,
Эмегенле, сарыуекле сюрюулерин къырыргъа.

Олду бизни баш борчубуз, аны таукел этейик,
Жаратханны – Тейри-Ханны – биз кёлюне жетейик.

Кесигизни гюняхладан дайым сакълап туругъуз.
Сиз жаланда Жаратханнга, кёол жайып, баш уругъуз!

Дебетни тилеги

Заманланы бир чагъында суу чайкъантлы болгъанды,
Тенгизледен къоркъуп, жерни къалтырауукъ алгъанды.

Къайнар тейри эс бурмады нартла этген тилекге.
Сора нарт Дебет айтханды, кёолларын жайып кёкге:

– О Тейри, санга антлыма, жаратхан улунгма мен,
Жангыз санга багъынама, бир сени къулунгма мен!

Жюрегингден юзюп, кесинг юбегенсе жанымы,
Къурчдан этип хар жигими, сингирими, санымы.

Кюн тейрини тиеклери синггендиле къаныма,
Ай Тейри да жарыгъындан нюр кёошханды саныма.

Суу Тейриси суу берди да, хар жигим да созулду.
Жер Тейриси аш берди да, манга деу кюч кёошулду.

Нартла бары жаратылдыкъ нюр жарыкълы къанынгдан,
Къудретлигинг да ётгенди нарт тайпагъа жанынгдан.

Мен аллынгда баш урама, тал чыбыкълай, ийилип,
«О Тейри!» – деп суйюнеме, уллулугъунгу билип.

Жерни кесинг жаратханса – энди кьалтыратма сен,
Тенгизлени болдургъанса, огъурсуз чайпалтма сен. –

Деп, нарт Дебет жал барды да, Тейри таула болдурду.
Чюйленича, ол тауланы жер-жерге кьаты урду.

Жерни кьалтырагъаны да, олсагъат тохтап кьалды,
Тенгизле чайпалтлыгъы да аны бла бошалды.

Асыуат кечеле

Заманланы бир чагъында Аламан, хыйны этип,
Жулдузланы ёчюргенди, айны да – кючю жетип.

Къарангыда амалсызгъа кьалгъандыла адамла,
Ёз жанларын сакъляялмай, талгъандыла адамла.

Кече сайын эмегенле, сарыуекле чаба да,
Бош кьалгъанды талай ауул, адамларын кьаба да.

Ол къарангы кечелеге оу асыуат кечеле
Дегендиле, ингир сайын кюн жарыгъы ёчюле.

Алтын Дебет пелиуан да, билгич да киши эди,
Нарт халкъына себеп болгъан Дебетни иши эди.

Бир жол Алтын Дебет Къармур таулагъа амал излеп
Баргъанды да, башлагъанды кьысыр ташланы ийлеп.

Къолу жетген ташы тылы кибик болуп баргъанды,
Дебет къая жаркъаны да жангыз уруп жаргъанды.

Жылтырауукъ ташны алып, Дебет кьаты сыкьгъанды,
Сыкьгъанды да, кьысыр ташдан ауур тамычы чыкьгъанды.

Дебет билип не болгъанын, чакъыргъанды жашланы,
Жыйдыргъанды арбазына жаркъа-жаркъа ташланы.

Терен уру къаздыргъанды деу санлы батырлагъа,
Сора ташланы сыкьгъанды, темир тамычыла агъа.

Толтургъанды ол уруну жылтырауукъ темирден.
Сора шыхыр от этгенди нарт Дебет ташкёмюрден.

Къызгъан темирни алгъанды, ол тёш этерге суйюп,
Жумдуругъу бла аны тобукъ юсюнде туююп.

Ийлеп, салта, чөгюч этгенд, кълалтырай таш, агъач да,
Тепсей тургъан эки жилин кибик, ариу кълыхсач да.

Доммай бугъа териледен кёрюк ¹ да тикгенди ол,
Кёмюр отда темир ташны бузлай эритгенди ол.

Гюрбежиде сагъыш эте, темир тые кетгенди,
Кълылыч, сюнгу, гебох, гида ², садакъ окъла этгенди.

Сапариле ³ этебиз деп, нартла чабышхандыла.
Кълызгъан темир учхунлары кекге жабышхандыла.

Жаннгандыла, кек гюрени жулдузчукъладан тола,
Кёзню-кёзге урсанг, кёрмез кечеле жарыкъ бола.

Керекле этип тургъанды деу Дебет нартларына.
Батырла да харраланы сур чыгъа артларына.

Ю Ч Ю Н Ч Ю К Е С Е Г И

НАРТ ДЕБЕТ БЛА УЛАНЛАРЫ

Алтын Дебетни юйюрю

Мейри-Ханны жоругъундан бир таймады нарт Дебет,
Нартха ма ол салгъан эди ийманны, этип адет.

Нарт Дебетни нюзюрюнден ийман жолу кълуралды.
Ол кълызладан Матчалыуну, багъалап, сайлап алды.

Ариу эди, кекде жюзюп баргъан айлай, Матчалыу.
Субай эди, кълырда чабып баргъан журлай, Матчалыу.

Билгич эди, болгъан бла боллукълну кёре эди,
Айтхан сёзю нарт тайпагъа хакъл эди, тёре эди.

Бара-бара нарт Дебетге тууду онтогълуз улан,
Уланланы таматасы – кълая санлы Алауган.

Жашлыгълындан башлап, батыр кълаплан тери кийгенди,
Тынч жашаудан эсе, ачы кълазауатны суйгенди.

¹ *Кёрюк* – отха хауа юфгюртген зат; поддувные меха.

² *Гида* – эки ауузлу узун саплы аскер балта; секира.

³ *Сапарши, ариши* – хакъл берип, жукъл этдириу; заказ.

Алауганны – нарт уланны – баред эки жүреги,
Ариу эди саны-сыры, деменгили – сюеги.

Къаплан жылы кирген кюнде туугъан эди Алауган.
Да къапланнга ушай эди кеси да батыр улан.

Эгиз-эгиз туугъан элле тунгучдан ¹ къалгъанлары,
Таза эди ниетлери, акъыллары, халлары.

Экинчиси – Гуу пелиуан, аслан, къаплан аулагъан.
Мал сюрдюмей, кеси жангыз деу аскерни жаулагъан.

Ючюнчюсю – Сех. Гордагъай эди ол да, мараучу.
Кийиклени башларындан танг атхынчы къараучу.

Төртюнчюсю Ауар эди, сабан агъач къурагъан,
Анга жегип ёгюзлени, жер сюрюрге жарагъан.

Ауар тымлы жерни угъай, ёгююл ² да сюргенди,
Аны къолу жетген сабан бай тирликле бергенди.

Бешинчиси Астар эди, айтхылыкъ илипинчи.
Монг ёсдюрюп сабанланы, бола эди биринчи.

Алтынчысы – багъырчы жаш, уста къоллу Гемиргеу.
Ол да батырладан эди, ол да – Алауганча, деу.

Жетинчиси – Бора-батыр, деменгили нарт эди,
Сансыз эди сюрюулери, алай да чомарт эди.

Индиляй а – сегизинчи, мазаллы, гиреж улан.
Не ишге да тап жарашып, юйюне жарап тургъан.

Нарт Гезох деп атадыла тогъузунчу улуна,
Саут-саба тап жараша эди аны къолуна.

Уланланы онунчусу Ачей деген жаш эди.
Жигитликде, оноуда да Дебет улу баш эди.

Онбиринчи жашны аты Насыран тулпар эди.
Жау аллына чыкъса, анга кенг ёзен да тар эди.

Къубадий а – эмен санлы, онекинчиге туугъан.
Жетгенинде, нарт журтланы душмандан къоруп тургъан.

---

¹ Тунгуч – биринчи сабий.

² Ёгююл – ташлы тау ёзен.

Усхуртук а оночюнчю улан болду Дебетге.
Ол туугъанда, ай тутулуп, къоркъуу ургъанды бетге.

Гожуна уа – онтёртюнчю, ётгюр эди Гожуна,
Жаш болса да, къой кютгенди, жау чапдырмай кшошуна.

Онбешичи Магул эди, женгилаякъ, кшошжетер.
Тауда эчки сюрюу бла кеси айланганды. Эр!

Оналтынчы Сыйнух болду, кшолан тууарла кютген.
Кийик тарпан атланы да тутуп-тутуп юйретген.

Онжетинчи туугъан улан – субай белли Зоммахай,
Жыр иеси, той иеси, жарыкъ бетли Зоммахай.

Тулпар кёллю кшойчу Созук эди аны кичиси.
Батыр, нарт да улуланы он да сегизинчиси.

Уланланы эм кичиси тилсиз Чюмедий эди,
Алыкъа ол гитче эди, алыкъа ол чий эди.

Манс ¹ бел бау кшыса элле онеки болса жашха.
Тюйюл эди кийими да жетген уландан башха.

Онтёртде уа сауут-саба бердиле, санап эрге.
Жангы ат да атадыла, ат да берип минерге.

Юйрендиле эр болургъа, башларын сыйдам жюлюп,
Нартла бла душман таба жортууулагъа жюрюп.

Нарт атасы нарт Дебетни аслан кёллю жашлары
Бир тегерек таш кшангадан тата элле ашларын.

Нартны халкъын онтогъузгъа бёлген эди нарт Дебет.
Башчылары – нарт жашлары, жокъ эди кшысхан адет.

Нарт Дебетни заманында тенг болгъандыла нартла.
Жашла согъуш эте элле, акъыл юйрете кшартла.

Дебетни саугъалары

Бир жол Дебет, ишден солуй, узайып сагшышына,
Тюшден сора жайылгъанды гюрбежиден тышына.

Алтын Дебет ашлыкъ, будай сабанлагъа келгенди,
Кшатынланы ашлыкъ жулкъа тургъанларын кергенди.

¹ Манс – жассы кшайиш бел бау.

Уууч-уууч жулкъуп кёрюп, ол кёолуна къарагъанд,
Чапырактлары кесип, берчли кёол аязы къанагъанд.

Къатынлагъа жаны ауруп, ол сагъышлы болгъанды,
Ол кезиуде къатын жыйын төгерегин алгъанды:

– Темир тилин билесе сен, – дедиле, – отунг да бар,
Ой, жокъмуду ишибизни бираз женгиллетир мадар? –

Гюрбежиге къайтып келе, жангы айны кёргенди:
– Аха! – дегенд Алтын Дебет, ол этерин билгенди.

Ташкёмюрню шыхыр эте, Дебет кёрюк басханды,
Бир темирни, ай маталлы этип, ариу жазгъанды.

Алтын Дебет аны бла къалмагъанды тынчайып,
Кёп игилик этгенди нарт, чалгъы, сенек да жайып.

Къайсы неге жарарыгъын юйретгенди ол кеси,
Нарт атасы Алтын Дебет – темир ишни иеси.

Юйретгенди элде, кёошда мал орунла салыргъа,
Жай чилледе чалгъы чалып, гебен, тиш да къаларгъа.

Бир жыйырма юч батандан бир лыппыр этгенди ол,
Жети лыппырдан а – гебен. Алай юйретгенди ол.

Къыйын салгъан киши артда халал къыйынын ашар,
Къыш къыртчинде юйюрюне къайгъы этмейин жашар.

Алтын аякъ

Эй-хей, бир жол нарт темирчи гюрбежиде кёп турду,
Артда барып, бир төбеде, тилек эте, олтурду.

Эй-хей, сора, тужур¹ салып, алтын аякъ ишледи.
Онеки да асыл ташны гюренине тишледи.

Эй-хей, салды ол аякъны сыйдам мермер къангагъа,
Уланларын ары жыйып, былай айтды алагъа:

– Эй-хей, батыр уланларым, тынчаймайды жүрегим,
Кече-кюн да Тейри-Ханнга болуп уллу тилегим.

---

¹ *Тужур* – ташха, сюекге, алтын-кюмюшге, агъачха накъыш салыу.

Эй-хей, бирлей болсун сизни барыгъызны кёлюгюз,
Бу аякъдан чырт кетмесин, уой, жанларым, кёзюгюз.

Эй-хей, сора Тейри-Ханнга, болсун нарта хар тилек,
Кёз аллында кенг ачылсын хар тилек этген жүрек.

Эй-хей, керти болуп къалыр ол заманда тюшюгюз,
Бу аякъгъа кирип сизни таза жүрек кючюгюз.

Эй-хей, ма ол сыйлы аякъ болур Нартны къураарыкъ,
Аллыбызгъа сюелгенни ууатырыкъ, хорларыкъ! –

Эй-хей, аны хар сёзюн да кертиге санадыла,
Ол тамаша зат богъанын кеслери сынадыла.

Эй-хей, кече ортасында Тейри эшик ачылды,
Ол аякъгъа сейир ариу жашил жарыкъ чачылды.

Эй-хей, сора от жарыгъы урду Алтын аякъдан.
Жарыкъ эди аны нюрю жаз ала кюн тиякъдан ¹.

Эй-хей, нартла Алтын аякъ, Жалын ² аякъ дедиле,
Хар неден да нартла аны сыйлы кёре эдиле.

Эй-хей, сау болуп къалгъанды ауругъан, тамам ёле
Тургъан иш да тирилгенди, къатына келтирселе.

Эй-хей, ким да болсун, жалгъан айтса аны къатында,
Ауuzu кюйюп, къача эди сыйлы кючу къатыдан.

Эй-хей, жашха акъыл берди, кетмез ючюн терсине,
Къарыу берди терен къартха, сау да Нартны элине.

Эй-хей, анга суу алсала, суу бола эди дарман.
Нарт элдеде, къыйын ауруп, алмады киши да жан.

Ойра, батыр нарт тайпаны сакълагъан Алтын аякъ!
Батырланы жүреклерин къурч этген Жалын аякъ!

Ойра, Алтын Дебет берген, ичгенлеге хас ³ аякъ!
Нарт халкъына насып текген, батырлыкъгъа къаст ⁴ аякъ!

¹ *Тиякъ, тиек* – кюн халысы; луч. Бу сёз таякъ дегенден угъай, тийген деген сёзден келеди.

² *Жалын* – от тили.

³ *Хас* – таза, керти.

⁴ *Къаст* – талпыу.

Нарт таякъ

Бир кюн темирчи Дебет таугъа узакъ кетгенди,
Жангыз ёсген терекден къызыл таякъ этгенди.

Ол таякъ душманлагъа уллу палах болгъанды:
Уу эди харралагъа, нартха уа жан салгъанды.

Ол таякъны ичинден жилтин шууа ¹ учханды,
АлаMAT ийисинден жек, эмеген къачханды.

Нарт батырла, жыйылып, жортууул кёл алсала,
Неда душманнга къаршчы, уруш кёллю болсала,

Аны бла дауурбасны къаты къагъа эдиле,
Сермешге, былай айтып, базгъын чыгъа эдиле:

«Къызыл таякъ, от таякъ,
Эмегенни ут, таякъ!

Ырхы болуп къара къаны,
Сен тийгенлей, чыкъсын жаны.

Нарт Тейрини таягъыса,
Тулпар атны туягъыса,

Къарт маралны жаягъыса,
Нарт халкъыны ийнагъыса!

Сизни ёлюм таууссун,
Барынгы да аудурсун,

Тамырыгъыз къурусун,
Нарт эллери солусун!

Къызыл таякъ, уртаякъ,
Харраланы къыртаякъ!

Душманнга къаргъыш таякъ,
Нарт Элге алгъыш таякъ,

Нарт Элине болушхан,
Къыйынлыкъадан солутхан,

---

¹ Шууа – бутакъла арасындан ургъан кюн, ай жарыкъ.

Душман-жауну къурутхан,
Ач бөрюлей улутхан!

Таякъ Нартха сүйюлсюн,
Ач түймеси түйюлсюн,

Бел бауу бууулсун,
Жек, эмеген къурусун!

Нарт Дебет ишлеп берген,
Аурууланы кетерген,

Жандан сүйген жан таякъ,
Жауланы къыргъан таякъ!

Тейри берген таякъса,
Нарт элине ийнакъса!»

Кёчгюнчюлюк

Нартла уллу суу боюнунда жашагъан заманлада,
Ол тийреде харраладан бошагъан заманлада

Алтын Дебет нартны барын чакъыртханды кенгешге,
Сора ол былай айтханды, олтуруп темир төшге:

– Кенглени да тар этген,
Ачланы да токъ этген
Тейри.
Жокъланы да бар этген,
Барланы да жокъ этген
Тейри.

Таланы да жар этген,
Теренни да сай этген
Тейри.
Сууланы да къар этген,
Къышланы да жай этген
Тейри.

Ёзенлени тау этген,
Къумланы балчыкъ этген
Тейри.
Ауушханны сау этген,
Ташаны ачыкъ этген
Тейри.

Батыуланы төш этген,
Къынгыр затны тюз этген
Тейри.
Дауурланы шош этген,
Жангызланы жүз этген
Тейри.

Кечелени кюн этген,
Булутланы суу этген
Тейри.
Адам тюшюн тюн этген,
Жашиллени к'буу этген
Тейри.

Жумушакъны таш этген,
Чууакъны туман этген
Тейри.
Тюп-тюпдегин баш этген,
Ачыны дарман этген
Тейри.

Нартны суйюп жаратхан,
Тейри Эшикге к'аратхан
Тейри.
Дуния чархын бурдургъан,
Ёлгенни да турдургъан
Тейри.

Игиликни, адамлыкъны, ийманны жаяр ючюн,
Аманлыкъны, бузукълукъну жайгъанны жояр ючюн,

Юч дунияны таза этип, аллына к'айтыр ючюн,
Адам улу сизни махтап, нарт жырла айтыр ючюн,

Бий Тейрибиз нарт тайпагъа жети затны буюрад,
Кёзюм кёре, бу жер юсюн халеклик алып барад.

Биринчиден, эй, аланла, Тейриге табыныгъыз,
Бу дунияда жангыз анга, баш ура, багъыныгъыз!

Экинчиден, арагъызда жарашыулукъ, уой, хошлукъ
Болуп турсун: кыйын кюнде намыс этер болушлукъ!

Ючюнчюден, эй, жанларым, кюнчыгъышха кетерсиз,
К'арбас бийик ауушладан, балыкъладан ¹ ётерсиз.

---

¹ Балыкъ – суу, черек, кюбан.

Төртюнчүден, бирер жерни сайлап, айнып кетерсиз,
Тукъм-тукъм, тайпа-тайпа болуп, жашау этерсиз.

Бешинчиден, Тейри сизни кызауатха жаратханд,
Юренигиз уруш ишге деп, бизге кыаты айтханд.

Алтынчидан, эмегенле бла чырт кыатышмагъыз,
Тейри берген кыаныгъызны харамгъа алышмагъыз!

Жетинчиден, не сарыуек, не эмеген кыоймагъыз,
Тайып Тейри жоругъундан, аллында бет жоймагъыз!

Бу жерледе талай заман жашай, булжуй тургъанбыз,
Харраланы бирин кыоймай гунч этгенбиз, кыыргъанбыз.

Бу тарлыкъдан биз узакъгъа, кенг тюзлеге кетейик,
Жылкыы, сюрюу юйрей-юйрей, монг жашаугъа жетейик.

Халкыны саны ёсе, айный, иги жашау кыурурбуз,
Кёрсек адам ашаучула, аланы да кыырырбыз! –

Нартла узакъ кыыйын жолгъа, атланып, кетген элле,
Кёп кыыйналып, бийик Къарбас таулагъа жетген элле.

Ол тауладан аууп, терен сууладан ётген элле,
Тынай¹ суугъа, кёксюл Азау тенгизге жетген элле.

Ол чакълада ол тюзледе башха бир жан жокъ эди,
Кырдык белге жете, кютген маллары да токъ эди.

Кыуйрукълары женгип, кючден жюрюдюле кыойлары,
Бир тохтамай ай бардыла кюзде Нартны тойлары.

Ийнеклери – гаккылача, сыйдам болуп сыртлары,
Сыбызгыыла согъулдула, кыууандыра жырлары.

Ишледиле мал орунла, топуракъдан саман этип,
Ишледиле бир сахар да, хуна бла бегитип.

Тапхан элле, дейд, анда да кёп тюрлю темир ташла,
Дебет ишлеп, жокъ эдиле сауут-сабасыз жашла.

Кыоншу агъач тайпаланы Тейри-Ханнга бурдула,
Адамлыкъдан чыкыгъанланы бирин кыоймай кыырдыла.

¹ Тынай суу – шош суу, Дон.

Тулпар Гемуда

Алф¹ Гемуда нарт Дебетни миннген тор аты эди,
Туякълары, жаякълары темирден къаты эди.

Къыш Тейрини ажиринден Жай Тейрини байталы
Тапхан эди, жарты жолда кълалмады арып-талып.

Байтал тогъуз жылдан жангыз бир тай таба болгъанды,
Хар тапханын, жете келип, Таурус² къушу алгъанды.

Гемуда уа тор байталны ючюнчю тайы эди,
Дебет аны къоругъанда, дейд, Тотур айы эди.

Дебет, марап туруп, аны кючсадакъ³ бла урду,
Ичин тегюп, эки башлы къушну кълбын сыдырды.

Тор тайчыкълны Алтын Дебет юйюне алып келди,
Сылап, сыйпап, иги къларап, ол тап ёсдюре билди.

Гемудагъа марал сютюн челек бла ичирди,
Хар жолда да ол беш илячин жумуртха кълшуп берди.

Нарт эмеген харра сютден бир чёмюч кълуя эди,
Тулпар Минги тауда ёсген зынтхыдан тоя эди.

Суусабы уа – Нарт Борада битген арпагълара
Хумаланны хумаллагы кълшулуп бишген сыра.

Кълашгюсюн⁴ а челек бла тегенеге кълуйгъанды,
Кълажар патчах хайырланнган сапын бла жуугъанды.

Кече сайын бугълей бузну тюз юсюнде жатдырды,
Кюндюз – исси кълум тюзледе: атны алай кълатдырды.

Бир ауукългълара Суулеменнге атны аманат этди,
Суу тейриси Гемуданы суу тюрбюнде юйретди.

Сууда эркин солур кибик анга сагълакълара⁵ берди,
Керегинде чыгълар кибик чабакълара къланатла берди.

---

¹ Алф – бурунгу тюрк халкълара батырны аты.

² Таурус кълуш – таурухлада айтылгълан эки башлы кълуш.

³ Кючсадакъ – кюч салып тартхан улуу жая.

⁴ Кълашгю – бишген сыраны тюрп кълалыны.

⁵ Сагълакълара – чабакълара солугълан жырыкълара; жабры

Жерде – атча, тенгизде уа болду балыкъ маталлы,
Эришгенде, итбалыкъ да жеталмазча арталлы.

Атларына кьошуп, аны суу тюрбюнде чапдырды,
Сора балыкъ, кьош да атны иесине тапдырды.

Чырмауукъдан ючгюлденед Гемуданы бичени,
Таза эди, Алтын Дебет берип, аны ичгени.

Ат учаякъ¹ тарпан эди, жютю кёзлю, кьоулакълы,
Кьоурчдан – кьаты жаякълы да, турчдан – кьаты туякълы.

Дебет, атха минип, Темир-Кьоапугъа бара турду,
Буз Тенгизге дери жетип, буз харраланы кьырды.

Тик тауланы башы бла тарпан учуп кетеди,
Бурун тешигини жели сууланы буз этеди.

Башха бурун тешигинден исси, кьызыу жел урад,
Жаз болдура, кьар бурдумну жауун этип, жаудурад.

Алп Гемуда төрт дуниягъа айтылгъан ат болгъанды,
Бир акъыллы, бир кьарыулу алаамат зат болгъанды.

Тенгизледе балыкъ эди, хауада уа – кьанатлы...
Нартла ырахат жашай элле, кьудуретли, кьоууатлы.

Нартны саны – жылдан-жылгъа кёбее, сыйыннгысыз,
Эмегенле, батыр болуп, этселе да тынгысыз.

Сюрюу-сюрюу, андан-мындан, ашайбыз деп, келдиле.
Келселе да, нарт кьылычдан, нарт садакъдан ёлдюле.

Башландыла биягъынлай сермешле, жортууулла,
Харраланы нартла, кьырып, шындык² этип турдула.

Алай адам ашаучула дагъыда чаба элле,
Огьурсуздан, ачдан ала кьара жер кьаба элле.

Тейри эди нартны тюзлюк ючюн жерге жаратхан,
Эй, борч эди жер жюзюнден харраланы кьоратхан.

Берген эди ол нартлагъа ётгюрлюк, жүрек кьарыу,
Кьазауатха киришселе, жокъ эди кьоркьоуу, арыу.

¹ *Учаякъ* – учхан аякъ.

² *Шындык* – кьатыш-кьутуш кьалау.

Хар адамны харамлыгъы – аны ёз бауурунда.
Зарлыкъ, жутлукъ, кюйсюзлюк да орналыпдыла анда.

Нартлагъа уа Уллу Тейри бермеген эди бауур.
Адамлача, зарлыкъ буууп, этмей эдиле дауур.

Нарт тайпаны таза эди Тейри берген къанлары,
Состарташдан къаты эди къая кибики санлары.

Байтерек

Жютюлери мияла
Кёкге жетген къаяла

Жылтырай-жана кюнде,
Кенг Нартия¹ ёзенде
Сюеледи Байтерек,
Чыкъ тюше, къырау къагъа,
Аны сугъаргъан черек,
Гинясуу кибики агъа.
Чапыракълары – алтындан,
Бутакълары – кюмюшден.
Жети кюннге атлыла
Айланадыла кючден
Ол Тейри Терегини
Гюрен тегерегине.

Байтерекни булчугъу
Жулдузла санай тура,
Эрттеннге жулдуз чыгъы
Чапыракъларына ура,
Тамырлары – теренде,
Дейд, Тюп дунияда аны,
Хар аланны да жаны –
Бир чапыракъды терекде.

Сау-саламат чакълары –
Кёк, жашил чапыракълары.
Саргъалып, акъгъанлары –
Дуниядан саркъгъанлары.

Онтогъуз айры терек
Хар аланны да жүрек

---

¹ *Нартия* – Нарт Эл, эмда Долинскини малкъарча аты.

Кючюдю, ёхтемлиги,
 Жерине суймеклиги,
 Журтуна кюймеклиги,
 Аны сыйы, хурмети,
 Ариу кылыгы, бети,
 Кёлю, сыры, ниети.

Ёз жерингде къауданны,
 Бёркюп чыкыгъан шауданны,
 Ташны окъуна жаны
 Барды, унутма аны.

Хар аланны да жүрек
 Басхычыды Байтерек!

Ол терекни башында,
 Жулдузлагъа къаршыда
 Эки кыуш, салып уя,
 Турадыла, дюн-дуния
 Тынчлыгыын сакълап мында.
 Бийикде кыалкыа кыушла,
 Сакълайдыла жерлерин,
 Кыазауатла, урушла
 Кирмесинле деп бери.
 Билмей тургъанлай жетип,
 Кыалмасынла душманла,
 Мында ат оюн этип,
 Кетмесинле деп ала...

Ортасында уа – эки
 Мингжыллыкъ билгич уку.
 Кёзлерин ауур жукъу
 Басханлай, ауур, эски
 Кыадар Кытабын алып,
 Окъуйдула терекде,
 Ай, сейир нюрюн чачып,
 Бара жулдузлу кёкде.
 Хакъдан, керти боллукъдан
 Айтадыла укула,
 Беш да уллу тюрк халкыдан
 Айтадыла укула.

Тюбюнде – эки бёрю:
 Бири – кече, бири – кюн,
 Душманла, ётюр бери,
 Халкыны тонамаз ючюн,

Кёз къакъмай къарайдыла,
Келгенни марайдыла,
Терк тутадыла, жетип.
Пилни да онгсуз этип
Къоядыла. Пил да бош
Къоянчыкъды алагъа.
Жер сюре, малгъа багъа,
Нарт Эли ырахатды, хош.

Алан журтуна антлы
Бёрю – Ата Бёрюдю.
Алан халкъына антлы
Бёрю – Ана Бёрюдю.

Жана мыдых кёзлери,
Селегейлери агъа.
Аяз да ётмез бери,
Сормагъанлай алагъа.

Ол терекни тубюнде
Жюзжыллыкъ салкъын табар.
Ол терекни тубюнде
Нарт Тёреге төр да бар.
Тейри-Хан аны кеси
Жаратханды чачындан,
Дюн-дунияла иеси
Орнатханды къачындан,
Терекге юлюш этип,
Даража-сыйы эсе,
Уллу Тейрини кеси
Даражасына жетип.

Экишер да къуш, уку,
Бёрю сакъчыла берди.
Байтерек берген угу¹
Нартны къанатын керди.
Аны бла тынч болду
Демлеши, ёзге иши.
Къалмады жарты жолда,
Болмады эл бедиши.
Мал зат болуп, тубюнде
Отлагъан айнып кетди.
Жюз къой эсе сюрюуде,

---

¹ Угу – хал.

Жылгъа ол мингнге жетди.
 Салкъынында талпынып,
 Жортууулгъа тебиреген,
 Хан-Тейриге табынып,
 «Барсойнакъны» тепсеген
 Жыйын жумушун къылды,
 Юйге эсен жыйылды.

Терекни Кюйсюз тейри
 Аудурур, умут этип,
 Харралары, жеклери
 Боран кётюре, жетип
 Тишлери, тырнакълары
 Бла, кючлери къарып,

Башлалла бутакъларын,
 Дейд, сындыра, къобарып.

Эки бөрю аланы
 Таладыла аяусуз,
 Эки къуш да къыяусуз
 Жыртдыла харраланы.
 Алай кёпдюле ала –
 Таракъсырт сарыуекле,
 Къужур сыфатлы жекле,
 Эмегенле, харрала.
 Олсагъат эки уку
 Билдирдиле Дебетге.
 Аламан къарабетге
 Гемудасы жел, букъу
 Эттип жетдирди аны,
 Айтхылыкъ бачаманы.

Нарт араларын жырып,
 Харраланы, жеклени,
 Откъус сарыуеклени
 Яра¹ башлады къырып.
 Шибиля бутакълай, жашнай,
 Деу къолунда – сырпыны,
 Къая тепгеннге ушай
 Эди ол, сермей хыны.
 Чыдаялмай Дебетни
 Тейри берген кючюне,

---

¹ Яра – хаман, кыыстау.

Огъурсуз ахырат итни
Къоркъуу кирди ичине.
Тейри эшигин ачып,
Чыкъгъанлай а Элия,
Алайдан кетди къачып,
Жаналгъыч къарамия.
Тер къатыш къаны агъа,
Ышаргъанды да Дебет,
Откъылыч Элиягъа
Этгенди ыспас, хурмет.
Сора биягъы тейри
Эшик ачылып кёкде,
Элге таукеллик берип,
Элия учуп кетди.

Хар аланны да жүрек
Басхычыды Байтерек!

Т Ё Р Т Ю Н Ч Ю К Е С Е Г И

НАРТ АЛАУГАН БЛА БОЙРАНКЪЫЗ

Алауган бла Гемуда

Азау тенгиз толкъун этмей, аны жашил боюнунда,
Жылы, ышыкъ, кенг ёзенни берекетли къоюнунда

Тайпа-тайпа жашай элле пелиуан нартла-гуртла,
Топуракъ бла суу къамишден ишлеп жарагъан журтла.

Тенгизден а, эй тамаша! Кёк да, жер да хошлукъда,
Юч тай чыгъып тура эди хар кюн сайын къушлукъда ¹.

Ары-бери чаба, жорта, оюн эте эдиле,
Бир ауукъдан ала суугъа кирип кете эдиле.

Ол тайланы тутабыз деп, нартла аркъан аталла,
Не жигитле эселе да, артха къурлай къайталла.

Чунгур къазып, ары бугъуп кёп кюрешдиле, алай
Суху желден терк тайланы тутарыкъ элле къалай?

Алауган а жигитликге, не сейир, алланмады,
Ол алаамат, ол тамаша тайлагъа алданмады.

---

¹ Къушлукъ – эрттенликде 8 бла 9 сагъатны арасы заман.

Алауганны ачлыкъ кысыш, ол тоялмай башлады,
Ол бир жолгъа бир бугъаны кеси саулай ашады.

Гыржынны уа тирмен ташдан гитчесинден тоймады,
Аш къайгъысын нарт Алауган унутмады, къоймады.

Нарт анасы Матчалыу да бек амалсыз болгъанды,
Алфабер деп бир къуртхагъа хайыр сора баргъанды:

– Ой жанузакъ¹, Алауганнга не этерге билмейме,
Алай ачлай жашатыргъа аны бирда суймейме.

Былай барса, элни малын бошарыкъды ол ашап,
Арт кезиуде кълалгъанды, – дейд, – тюз сарыуекге ушап. –

Къарт къатын алай айтханды сонгура Матчалыугъа:
– Барсын тенгиз жагъасына, чабакъдан толу суугъа.

Чабакъланы ашап, киши тауусалмаз, бошамаз,
Жаш Алауган ары барса, ачдан ёле жашамаз...

Тура эди нарт Алауган, тенгиз жагъадан къарап,
Чабакъ сюрюу суудан кеси чыгъып келлигин марап.

Эки кюнню алай турду, алай ачдан ёлмеди,
Тири болду аны саны, бир хата да кёрмеди.

Ючюнчю кюн юч тай угъай, юч тарпан ат эследи.
Бири – чыммакъ, бири – къара, бирси бири тор эди.

Толкъун этип, чабакъланы жагъагъа сюргендиле,
Чабып келген Алауганнга тояр аш бергендиле.

Балыкъланы шишлеп ашай, толду ол мухар къарыны,
Алай терк ач бола эди, жокъ этип къоя барны.

– Ол атладан бирин тутсам, тенгизге кирир эдим,
Суудан уллу балыкъланы жагъагъа сюрюр эдим. –

Алай айтып, бир чунгургъа ол жашырын букъгъанды,
Бир ауукъдан суу жагъагъа юч тарпан да чыкыгъанды.

---

¹ *Жанузакъ* – кёп жашагъан.

Аркъан атып, нарт Алауган тор тулпарны тутханды,
Базыкъ аркъан халы кибик созулгъунчу тартханды.

Нарт аркъанны жыя келип, атха жүген салгъанды,
Къууаннгандан, мухарлыгъы иш да кетип къалгъанды.

Тилленгенди сора тарпан: – Эй, – дегенд Алауганнга, –
Нек тутханса, не керекди, нарт улу, менден санга?

– Мен дуниягъа жашар ючюн, жаратылып, туугъанма,
Алай ашдан тоялмай, – дейд, – инжилген бир уланма.

Тенгиз тарпан, санга минип тенгизледе чабарма,
Ач болмайын жашар кибик, чабакъ-балыкъ табарма.

– Ай тели уа, – дегенд тарпан, – мен атангы атыма,
Мени ием нарт Дебетди, жангыз анга антлыма!

Мени кесинг тутхан сунуп тура болурса, алай
Мен суймесем, тутар эдинг жел тарпанын тутханлай!

– Да кёрейим, айтханынгча къарыулу тарпан эсенг,
Ийнанырма, бу аркъаннга, кюрешип, къарыу этсенг! –

Деп, Алауган, узакъ бармай, деу назыгъа чыкыгъанды,
Гемуданы ол базыкъгъа, ычхынмазча, такыгъанды.

Болур эди бир къыркъ аршин назыны къазыкълыгъы,
Жыйырма да къарыш – аны гюрени, базыкълыгъы.

Сора, жалы аяз эте, ат, жоргъалап, чапханды,
Деу терекни, къаураныча, бир жанына атханды.

Ауузлугъу, доммай тери иери да – алаамат,
Тепсей-тепсей, Алауганны аллына келгенди ат:

– Алтын Дебет айтып, андан чыкыгъанма мен аллынга,
Энди бирге туберикбиз шуёхунга, къанлынга.

Жер тубюнде неда тенгиз тюплеринде турама,
Керек болсам, ием тургъан жерге учуп барама.

Сен жаланда жүгеними зынгырдатып къоярса,
Бирге болсакъ, не онглу да эмегенни жоярса. –

Нарт Алауган, Гемудагъа минип, жортуп кетгенди,
Кёп сууладан, кёп тауладан учуп-учуп ётгенди.

Башха атла сау ай барып, къоратырыкъ жолну ол
Жангыз атлап кете эди, айырмай не къол, не жол.

Нарт элине къайтып келгенд сора жигит Алауган.
Нарт халкъына махтау ала айлана эди улан.

Нарт жашла уа, тенгиз атла тутабыз деп, биягъы
Кёп сакълалла, алай ала кёрюнмедиле дагъы.

Басмагъа
ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин
хазырлагъанды

РОССЕЙНИ ИЛМУЛА АКАДЕМИЯСЫНЫ АРХИВИНДЕ КЯЗИМНИ НАЗМУСУ ТАБЫЛГАНДЫ

2016 жылда белгили фольклорчу, Москвада Битеудуния адабият институтуну илму к'ууллук'чусу Хаджиланы Танзиля Санкт-Петербургда Россейни илмула академиясыны Архивини Санкт-Петербургда филиалында ак'ылман Кязимни «Кязим хажини бейтлери» деген аты бла сак'ланган бир дин назму-сун баямлаг'анды. Ол назму академик Н. Я. Маррны башчы-лыгында 1929 жылда Малк'арны Черек эм Холам-Бызынгы тарларына келген к'арачай-малк'ар лингвистика экспедиция к'арачайлыланы бла малк'арлыланы фольклорларындан жазып алг'ан чыг'армаларыны арасында табылг'анды. Кязимни назмусун ол илму экспедиция к'ауумг'а кирген белгили тюрколог, малк'ар тилни уста билген, аны тинтиуге да уллу к'ыйыны кирген алим Александр Константинович Боровков жазып алг'анды. Экспедицияны айланган жерлерине к'ере, назмуну Кязимни кесинден жазып алг'ан эселе да, алайды.

Кязимни назмусу эски малк'ар тилде латин харфла бла жазылыпды. Анда 202 тизгин (101 бейт) барды. Бу жазмада табылг'ан назмуну тарых-адабият маг'анасы с'езсюзю, ол тил бла к'урешген алимлерибизге да сейир боллук'ду, нек дегенде назму к'арачай-малк'ар тилни орфография жорук'лары алык'а тохташдырылмаг'ан заманда, эшитилгенича жазылып алынганды.

Биринчи кере бу назмуну толу болмаг'ан варианты «Игиллик бла аманлык'» деген аты бла 1989 жылда Кязимни чыг'армаларыны эжитомлуг'уну 1-чи томунда басмаланган эди (Нальчик: Эльбрус, 1989). Эжитомлук'ну жыйышдырг'ан, ал с'езюн, ангылатыуларын да жазг'ан белгили жазыучу, филология илмуланы кандидаты Т'епеланы Алим болг'анды. Назмуну китапха кирген тюрлюсюн 1976 жылда Яникой элде Жазаланы Сейфуллахдан, Бызынгыда Холамханланы Сахайдан жазып алг'ан эдиле. Битеу да анда 146 тизгин (73 бейт) барды. Назмуну бу тюрлюсюн А. К. Боровков 1929-чу жылда жазып алг'ан бла тенглешдиргенде, алада бирге келишген жаланда 27 тизгин, бейтле уа – жаланда 5 болг'андыла. Суратлау тиллеринде энчиликле эсленгенликге, маг'ана жаны бла келишген башха тизгинле да т'убейдиле, алай эжитомлук'да басмаланган назмуг'а совет к'ыралны идеологиясына тийишлиликде бир к'ауум тюрлениу кийирилгени, тышындан к'ошулг'ан тизгинлери болг'аны да шартды.

Бейтле бла жазылгъан бу назмуну экинчи тюрлюсю «Аллах-ха махтау» деген аты бла 1996 жылда Кязимни «Назмула. Зикирле. Поэмала» деген китабында басмаланганды (Нальчик: Эльбрус, 1996). Аны жарашдыргъан, ал сёзюн, ангылатыуларын да жазгъан белгили поэт Бегийланы Абдуллахды. Ол ангылатханнга кёре, бу назму, малкъар халкъны туугъан жеринден зор бла Орта Азия бла Къазахстаннга кёчюргенлеринден сора, Кязимни Шыкъыда табылгъан, арап харфла бла жазылгъан бир дефтеринден алыннганды. Ол дефтерни төбен жемталачы Сокъурланы Марият, сакълап туруп, таулула къайтханларында, алагъа къайтаргъанды.

Бегийланы Абдуллах басмалагъан «Аллахха махтау» деген назмуну бла «Игилик бла аманлыкъ» дегенни тенгleshдиргенде, аланы ичлеринде бир бирге келишген жалаанда 47 тизгин барды. Алай магъанасы, тизилген халы, бейтлени саны бла назмуну бу тюрлюсю РИА-ны Архивини Санкт-Петербургну филиалында табылгъан жазма бла бек келишеди. Экисинде да 84 тизгин, ол санда 24 бейт бирчадыла. Къалгъан тизгинлеринде уа лексика, грамматика, стилистика башхалыкъла аслам тубейдиле.

Хаджиланы Танзиля Кязимни РИА-ны Архивинде баямлагъан назмусу тарых магъаналы адабият документди. Ол Кязимни кеси сау заманда жазылып алыннган, бюгюннге дери сакъланнган чыгъармаларындан бириди. Аллайла уа, жарсыугъа, кёп туююлдуле.

Кязимни бир-бир назмуларыны бир ненча тюрлюсю болгъаныны сылтауларындан бири – Кязимни жазгъан затларын, къайтып, жангыдан къарап, кёлю жаратхынчы игилендирген төреси болгъанды. Андан сора да, халкъда Кязимни чыгъармаларын кёпле кёлден билгендиле, аланы энчи дефтерлеге жазгъандыла, назмуланы бир бирлеринден кёчюрюп да алгъандыла. Ол кезиуледе халатла кетген да болгъанды. Адам кёлден билген назму да къагъытха тюшюп къалгъан бла тени сакъланмайды. Заман бара баргъаны бла назму тизгинлени бирлери унутула, бирсилери тюрлене, ючюнчюлери да алышына баргъандыла. Кязимни кёбюсюнде халкъны жүрегинде, эсинде сакъланнган назмуларындан къайсысы тюрлендирилмей, айтхылы поэт кеси жазгъаныча тургъанларын баямлагъан, тохташдыргъан бюгюн адабият илмуну борчларындан бириди.

Кязимни 1929 жылда жазылып алыннган назмусу, бюгюннге дери кишини къолу тийилмей, таза сакъланнганды. Дагъыда, РИА-ны Архивинде табылгъан жазма, сёзсюз, бу назму Кязимники болгъанына толу шагъатлыкъ этеди.

34

көргөсөң таз габарга келгениңи,
саларсан гүлар анда кәлим барга,
сарылар гүбөтөрсәң адамларга,
Егитмәзләр адамлар анда сәсиңи,
көргөсөң габарда сәғир кәсиңи,
Адамлар бастырып сәни кәтерләр,
мәсәмајиң Мункәз-Накәз гәтерләр,
әлләх фәјрәһәң бәһәһәң сә'әл өтөрләр,
дигәһәңи әлләһи гәһәһәң тәһәһәңи.
Ах сәһәһәң сәни әһәһәң көрәһәң,
һәһәң сәһәһәң һәһәң сәһәһәң сәһәһәң,
Соғурлар анда сәһәһәң һәһәһәң,
сәһәһәң һәһәһәң сәһәһәң сәһәһәң,
Әһәһәң сәһәһәң гәһәһәң сәһәһәң,
сәһәһәң һәһәһәң сәһәһәң сәһәһәң,
Мункәз әһәһәң сәһәһәң һәһәһәң,
Накәз әһәһәң сәһәһәң сәһәһәң,
Мункәз әһәһәң сәһәһәң сәһәһәң,
сәһәһәң һәһәһәң сәһәһәң сәһәһәң,
Мункәз сәһәһәң сәһәһәң сәһәһәң,
сәһәһәң һәһәһәң сәһәһәң сәһәһәң.

Кязимни Россейни илмула академиясыны Архивинде
табылган назмусуну юзюгю

Кязимни назмусуну А. К. Боровков жазып алгъан вариантыны бю-
гюннгю тилибизге кёчюрюлгени – транслитерациясы – былайды:

КЯЗИМ ХАЖИ[НИ] БЕЙТЛЕРИ

Башлайма хамд этип Аллахха келям,
Болсун файгъамбарына салауат-салам.

Сора болсун асхабына аллына,
Андан сора – муминлени барына.

Айя мумин, тынгыла бары сёзлеге,
Эшитсенг, жиляуукъ келир кёзлеге.

Алдатма кесинги дуния малына,
Ышанмай тур санга келлик ажалгъа.

Амал эт, эркинлик къолдан кетгинчи,
Къайгъынгы кёр, ажал санга жетгинчи.

Узун тутма дунияда амалны,
Унутмай тур санга келлик ажалны.

Кёп жыйма дунияны сен кир малындан,
Санга айтайым ёлмекликни халындан:

Ёлюр ауруу тийип санга, жатарса,
Ол заманда, уянып, кёзюнгю ачарса.

Къаргъанырса къоймай намаз къылыргъа,
Мюлкюнгю берип, башынгы жулургъа.

Этгенлеринг тюше башлар эсинге,
Къоркъуу келир ол заманда кесинге.

Къабыл болмаз ол заманда сёзлеринг,
Дуниягъа къарай кетер кёзлеринг.

Азырайыл алып сени жанынгы,
Тенглеринг тюз этер къуру санынгы.

Муллала къангагъа салып жууарла,
Эки къаты акъ былан сени чулгъарла.

Жансыз атха салып, жолгъа чыгъарла,
Ахлуларынг сени ызынгдан жилярла.

Жамауатынг санга намаз кылырла.
Элтип, сени тар кябыргъа сугъарла,

Къуярла анда юсюнге топуракъ.
Жан кирип, къобарса кесинг анда къоркъуракъ.

Билirse анда ёлгенинги,
Кёрюрсе тар кябыргъа келгенинги.

Салырса къулакъ анда келямлагъа,
Саусунуп, кычырырса адамлагъа.

Эшитмезле адамла анда сесинги,
Кёрюрсе кябырда жангыз кесинги.

Адамла, басдырып сени, кетерле.
Мычымайын Мункер-Накир жетерле.

Аллах, файгъамбардан сууал этерле,
Гитченги, уллунгу кьоймай тинтерле.

Ахшы болсанг, сени ариу кёрюрле,
Бири соруп, бири жууап берирле.

Сорурла анда сени намазынгдан,
Хайбуанла жиярла сени ауазынгдан.

Хар бир затны кьалдырмайын сорурла,
Жууап бермесенг, токмакъла урурла.

Мункер урса – сени кёкге миндирир,
Накир урса – сени жерге сындырыр (сингдирир?).

Мункер ауузундан отла чачылыр,
Кябыргъа жакханиз эшик ачылыр.

Мункер сорур санга сюрыйяни тил.
Бу ишлени кёрлюгюнгу ишексиз бил.

Кябыр кысар, аман тарлыкъ жетдирир,
Игилеринги бир бирсинден ётдюрюр.

Окъусанг Къуран, анда негер болур,
Намаз кылысанг, кябырынг нюрден толур.

Тамам этсенг хаж, ораза, зекятны,
Къууанып табарса анда хар затны.

Мункер-Накир тынч сууалла этерле,
Жубата, жукълатып берип кетерле.

Къалырса къабырда махшаргъа дери.
Къобарла къабырдан хар адам ол кюн.

Ёлюкню халларын санга айтайым,
Махшар халкъны таурухуна къайтайым.

Къобарса къабырдан, сур юфгюрюлюп,
Къалырса ол жерде минг жыл тирилип.

Къобарса къабырдан кесинг жаланлай,
Махшар кюнде сен жюрюрге жаяулай.

Къоркъгъандан, анда кёзюнгю къакъмазса,
Бир сёз сёлеширге изни тапмазса.

Туз кибик болур ол кюнде эриуюнг,
Тапмазса кирирге анда сериуюн.

Кюн энер жууукъгъа бир атым къадар,
Тапмазса ол кюнде дуния мадар.

Иссиден, ол кюнде мыйынг къайнар,
Къоркъуудан, ол кюнде жюрегинг жанар.

Жюклерсе аркъанга хар амалынгы,
Билмезсе ол кюнде боллукъ халынгы.

Батарса белинг деричин тереннге,
Башханы къайгъысы келмез кёлюнге.

Къайгъыла алыр ол кюнде башынгы,
Кёрсенг, танымазса кеси жашынгы.

Къоркъурса ол кюнде этген хатангдан,
Къачарса ол кюнде, кёрсенг, атангдан.

Эки жыйырма он сууалгъа барырса,
Жууап бермегенде, минг жыл къалырса.

Жууап бергенден сонг, женгил ётерсе,
Андан сонгра сен хыйсапха жетерсе.

Барырса хыйсапха, аман кыйналып,
Туурса Аллахны аллында уялып.

Берирле дефтеринги санга, чулгъанып,
Окъурса ичиндегилерин, танып.

Къарарла, дефтеринги санга берип,
Жилярса, ичиндегилерин кёрюп.

Аллах сени хыйсап этер сууатха,
Санларынгы сёлешдирир шагъатха.

Барырса Сыйратха, малекле соруп (сюрюп?),
Кетерсе Сыйратдан, энишге тигелеп.

Эмерле жилянла, юсюнге жыйылып,
Жанарса жаханым отда, жыйырылып.

Шайтанынг была бирге [сени] байларла,
Этинги жаханым итле чайнарла.

Жилярса малекге, суу бер деп манга,
Жа[нш]ай тур, деп жууап берир ол санга.

Сюе болсанг жаханымге бармазгъа,
Кюреш Ибилисге боюн салмазгъа.

Дуня была нафс айтханнга айланма,
Жаханымде шайтан была байланма!

Нек алмайса бу сёзлени эсинге?
Нечик, жазыкъ, эталмайса кесинге?

Къарындашым, бу сёзлени ариу ал,
Китап айтхан хар бир ишге боюн сал.

Ахшылыкъ этсенг, дуняда бир берип,
Къууанырса, ахыратда онг кёрюп.

Хайыр этсенг дуняда къуллагъа,
Эркин болурса жаннетде хурлагъа.

Кьонакъ келсе сени юйюнге, ариу кёр,
Аз-кёп болсун, садакъадан бираз бер.

Аллахны буйругъун кьоймай эталсанг,
Буюрмагъанларын этмей кеталсанг,

Жаннетлени сайламасын алырса,
Жаханымден узакъ болуп кьалырса.

Ариу болса хар адамгъа кьылыгъынг,
Къабыл болур Аллахха этген къуллугъунг.

Эринмейин жамауатха жюрюрсенг (жюриой эсенг?),
Хакъ кьатында сыйладан бересенг (бере эсенг?),

Чомарт болсанг, сен жаннетге кирирсе,
Сыйратдан кёк жашнагъанлай жюрюрсе.

Болсанг мында беш намаз этерге сакъ,
Къыямат кюн болур бетинг сютден акъ.

Инжитмесенг атанг была анангы,
Аллах кечер сени этген хатангы.

Дунияда не суйсенг кьарындашынга,
Ахыратда ол келир сени башынга.

Ёксюзге, факъыргъа келсе жазыгъынг,
Бек кёп болур ахыратда азыгъынг.

Ахшыланы ахшылыгъын унутма,
Санга аманлыкъ этгенлеге дерт тутма.

Хайыр берсе халкъгъа ауузунг была къолунг,
Тюз болур ахыратда барлыкъ жолунг.

Адамлагъа, тил жюрютюп, сёз салма,
Ахырат азабын сен сатып алма.

Эсириклик этсенг сен хар юмметге,
Кирмезсе, жаным, сен арталлы жаннетге.

Тенглеринге этсенг, жаным, ызарлыкъ,
Сени артынга келир бек аман тарлыкъ.

Къызгъанч болсанг, азны-кёпню санарса,
Къыяматда жаханымде жанарса.

Адамланы ызындан сёгюп сёлешсенг,
Ахшылыкъларынгы берип телерсе.

Къылсанг намазынгы адамгъа кёзбаугъа,
Алырса Аллахны кесинге жаугъа.

Ётюрюк айтсанг сен, ауузунга келтирип,
Ийман тохтар сенден кенгнге секирип.

Алсанг дуняда адамны хакъын, урлап,
Алырса къыяматда он кърлап.

Этсенг дуняда адамлагъа артыкълыкъ,
Ахыратда санга келир жазыкълыкъ.

Барсанг дуняда нафсынгы жолуна,
Берсенг эркинлик Ибилисни къолуна,

Дуняда намаз къылма деп буюрур,
Ёле туруп, ийманынгы сыйырыр.

Алдар сени, дуняда кюч жайып,
Этер санга къыямат кюн бек айып.

Айтыр ол кюн: айып этме сен манга,
Айып тийишлиди менден бек санга.

Дуняда бий болуп, санга бармадым,
Къуру уасуас былан сени алдадым.

Салдым сени къутулмазлыкъ тузакъгъа,
Къачарлыкъма бюгюн сенден узакъгъа.

Нек къоркъмайса, бу ишлени кёре, биле?
Нек тураса дуняда ойнай, кюле?

Мени жаным, намазынгы къалдырма,
Ибилисни тузагъына салдырма.

Сен алдатсанг Ибилис деген душманнга,
Ахыратда сен къалырса бушманнга.

Анда бушманлыкдан файда тапмазса,
Артха айланып, дуниягъа къайтмазса.

Дуниягъа къайтырынгы сюерсе,
Къайталмайын, жаханымде кюерсе.

Аллах былан сакъланабыз биз андан,
Тергеу алчы, харип адам, сен мындан.

Беш намазын къалдырмайын эталгъан,
Харам затдан кесин сакълап кеталгъан –

Ибилис айтханны этерге унамаз,
Ахыратда бу ишлени сынамаз.

Алдатма кесинги сен Ибилисге,
Хакъыннан (хакъ ийнан?) файгъамбар айтхан хадисге.

Файгъамбар айтханны эшит, ангыла!
Мен да айтайым, сен да, ийнанып, тынгыла!

Беш намазны жамауатда къылгъаннга,
Беш ахшылыкъ барды аны эталгъаннга:

Дунияда анга факъырлыкъ кёрюлмез,
Ёлгенинде, къабыр азап берилмез.

Ючюнчюсюн баян этейим санга –
Берирле дефтерин онгундан анга.

Сыйратдан кёк жашнагъан кибик жүрююр,
Хыйсапсыз, азапсыз жаннетге кирир.

Кязим харип бу назмуну этгенди,
Къоюп тынды, бейтлери жүз жетгенди.

*ДОДУЛАНЫ Асият,
КъМР-ни маданиятыны сыйлы ишчиси.*

ДОКУМЕНТЫ УПРАВЛЕНИЯ ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО АРХИВА АРХИВНОЙ СЛУЖБЫ КБР О КЯЗИМЕ МЕЧИЕВЕ

(к 160-летию со дня рождения поэта)

Документы Управления Центрального Государственного архива Архивной службы КБР хранят письменные свидетельства о жизни балкарского поэта и просветителя, философа-гуманиста, основоположника балкарской поэзии и литературного балкарского языка Кязима Беккиевича Мечиева.

Род Мечиевых происходит из высокогорного аула Шики. Но сегодня на карте республики мы уже не найдем населенного пункта с таким названием – после депортации жителей в 1944 году село обезлюдело и больше не возродилось.

До революции Шики и другие соседние аулы административно входили в состав Безенгиевского сельского общества с центром в с. Безенги. В посемейном списке жителей Безенгиевского общества за 1886 год значится семья Мечиевых (в документе они записаны как Мочуевы). Главой семьи являлся Беки Хаджи-Мачуевич, у него четыре сына и пять «душ женского пола». Второй сын – 20-летний Касым (возраст приблизительный) – и есть будущий классик балкарской поэзии ¹.

По призванию и образованию Кязим, закончивший духовные учебные заведения, был богословом, по роду деятельности – эфенди и кузнецом. Свою мудрость, свое мировосприятие он мог талантливо передать несколькими точными строками. Многие его стихи проникнуты верой в Аллаха, любовью к ближнему, сочувствием к беднякам.

*Если труд твой земли не вращал жернова,
Если не был тебе каждый встречный что брат,
То мольбы бесполезны, напрасны слова:
Не удержит тебя мост над адом – Сыйрат!*

В 1903 году Кязим Мечиев, будучи глубоко религиозным человеком, совершил свой первый (всего их было два) хадж в Мекку. Накануне этого события Мечиев в письменной форме обратился к начальнику Нальчикского округа с просьбой выдать ему соответствующее свидетельство «на увольнение в Мекку». Это заявление, составленное русским писарем от имени Кязима Мечиева, сохранилось в архивном фонде Управления Нальчикского округа Терской области.

Главная ценность документа в том, что он содержит подлинную собственноручную подпись Кязима Мечиева, сделанную на арабском языке.

---

¹ УЦГА АС КБР, ф. И-9, оп. 1, д. 13, л. 31 об-32.

Его Высокоблагородию
Начальнику Нальчикского округа

Жителя Безенгиевского общества 2 участка
Нальчикского округа Казима Мечуева

Заявление

Представляя при сем на распоряжение Вашего Высокоблагородия приговор за № 14, выданный мне Безенгиевским обществом об увольнении меня в город Мекку на паломничество, имею честь покорнейше просить Ваше Высокоблагородие сделать распоряжение о выдаче мне свидетельства о неимении препятствия к увольнению меня в город Мекку сроком на 6 месяцев, в чем подписуюсь своеручно по-арабски:

Казим Мечуев /подпись по-арабски/

20 Декабря 1903 года
общ. Безенгиевское
Резолюция: «Выдать»¹.

Одновременно было подано прошение другого безенгийца, за которого также расписался Кязим Мечиев.

Для получения загранпаспорта требовался «приговор» сельского схода – своеобразное поручительство, в основном, о неимении недоимок по налогам. Приговор и заявление, оплаченное гербовыми марками, служили основанием для выдачи заграничного паспорта. При оформлении паспорта указывались приметы его владельца. Из них вырисовывается словесный портрет поэта – на тот момент еще не седовласого старца, каким мы привыкли видеть его на фотографиях, а 44-летнего молодого мужчины, «жителя Безенгиевского общества Казима Мечуева»: «Росту среднего, волосы, брови черные, лицо чистое, глаза карие, нос, рот и подбородок обыкновенные, особые приметы: на голове продольный шрам, на левую ногу хромой»².

Хадж завершился в мае 1905 года. Об этом говорится в уведомлении канцелярии начальника Терской области начальнику Нальчикского округа об отправлении паломников, возвратившихся из Мекки через Батумскую морскую врачебно-наблюдательную станцию. Среди паломников указан Казим Мачуев, сел. Безенгиевское³.

Еще один интересный факт биографии поэта, уже из документов периода Первой мировой войны: в 1915 г. Хаджи Казима Мечуева избрали членом комитета Безенгиевского общества по оказанию помощи больным и раненым воинам.

¹ УЦГА АС КБР, ф. И-6, оп.1, д.592 т.2, л.33-33об.

² УЦГА АС КБР, ф. И-6, оп.1, д.592 т.2, л. 33об.

³ УЦГА АС КБР, ф. И-6, оп. 1, д. 637, л.73.

«...Мы, нижеподписавшиеся выборные общества Безенгиевского... слушали циркулярное предписание... об организации в нашем обществе комитета по оказанию помощи больным и раненым воинам. Обсудив настоящий вопрос и принимая во внимание, что в настоящее тяжелое время действительно необходима материальная помощь дорогим защитникам нашего любимого отечества, проливающим кровь и кладущим животы свои на поле брани, защищая целость и неприкосновенность нашего Великого Государства, мы с общего и непринужденного согласия нашего постановили: образовать в нашем обществе «Комитет Безенгиевского общества по оказанию помощи больным и раненым воинам», членами его избрать старшину нашего общества Тагира Баттаева, сельского писаря Николая Шиматырова, сельского эфендия Батарбека Датчиева, Мушукай Рахаева, Темира Жубоева, Саухал Султанова, **Х. Казима Мечуева** и Кубади Рахаева, которым и поручаем производить сбор добровольных пожертвований и деньги отсылать по принадлежности»¹.

Защитник справедливости, покровитель бедных и обездоленных, сторонник социальных перемен, с приходом революции Кязим Мечиев встал на сторону Советов.

Однако в 1929 году он был лишен избирательных прав как служитель религиозного культа, правда, затем восстановлен в правах.

В протоколе заседания Комиссии по рассмотрению жалоб лиц, лишенных избирательных прав от 28 сентября 1929 г. записано:

«Слушали:

...63. Заявление гр-на с. Шики Балкарского округа – **Мичуева Хазим Бекиевича**. Лишен по ст. 15 п. «м».

Постановили:

...63. Принимая во внимание, что сын **Мичуева** погиб в Красной армии и гр-н **Мичуев** прекратил службу в мечети с 1923 г. и с этого времени занимается общественно-полезным трудом (кузнец) гр-на **Мичуева** в избир. правах восстановить»².

С приходом Советской власти народный поэт-сказитель Кязим Мечиев вступает в официальную писательскую организацию – Союз писателей СССР. 20 ноября 1939 г. ему в числе первых за выдающиеся заслуги в деле создания и развития национального искусства народов нашей республики присваивают почетное звание «Заслуженный деятель искусств Кабардино-Балкарской АССР». Рядом с ним в одном списке – народный певец Амирхан Хавпачев, руководитель хора Александр Покровский, поэт Али Шогенцуков, режиссер Аскерби Шортанов³.

¹ УЦГА АС КБР, ф. И-6, оп. 1, д. 881, л. 22.

² УЦГА АС КБР, ф. Р-71, оп. 1, д. 30 т.1, л. 42.

³ УЦГА АС КБР, ф. Р-717, оп. 1, д.176, л.57 об.

В газете «Социалистическая Кабардино-Балкария» в предвоенные годы активно публикуются материалы о Кязиме Мечиеве, пропагандируется его творчество, выходят репортажи о литературных вечерах, стихи и переводы на русский язык. Как и все поэты того времени, он тоже вынужден был вписаться в рамки советской официальной пропаганды и посвятить ряд своих стихотворений достижениям Советской власти и прославлению ее вождей. В сборнике стихов «Ленин и Сталин в творчестве народов Кабардино-Балкарии» (1939) печатаются стихотворения Мечиева на балкарском языке: «Совет власть», «Биз», «Сталин», «Ленин». В том же году в национальном издательстве подготавливается сборник стихов Кязима Мечиева «Мени сёзюм» («Мое слово») с предисловием Керима Отарова. Машинописные рукописи обоих сборников сохранилась в нашем архиве¹.

Последние напутствия потомкам, предвидя скорый конец своей жизни, Кязим Мечиев написал в 1944 году будучи на спецпоселении в Казахстане. Эти стихотворения выражают горечь разлуки с родиной и то же время – надежду на возвращение, которое непременно придет.

*В единстве – сила, только с ним мы обретем свой дом.
Народ мой, я прошу тебя не забывать о том.
Нам стойкими пристало быть – прошу тебя, пойми,
Что и в несчастье надо быть достойными людьми!*

К сожалению, сам поэт больше не увидел величественных гор Балкарии. Он ушел из жизни в марте 1945 года.

20 сентября 2019 г. группе сотрудников Архивной службы КБР довелось побывать в родных местах Кязима Мечиева: Хуламо-Безенгиевском ущелье и бывшем ауле Шики. Находится он в неприступном месте, на огромной высоте – 2300 м, куда подняться дано не многим. Тем не менее, пешком преодолев большую часть пути, с помощью добрых людей и специального автотранспорта группа была доставлена на самый верх. Здесь, на вершине горы, в суровых, но необычайно красивых местах когда-то жил и творил великий поэт. Среди каменных развалин аула стоит дом-музей Кязима Мечиева, представляющий собой отреставрированную двухэтажную саклю. Внутри – домашняя утварь и предметы старины.

В книге отзывов архивистами была оставлена следующая запись: «20 сентября. День адыгов (черкесов). Очень рады были посетить музей К. Мечиева. Огромная благодарность местным жителям, которые встретили нас с большим гостеприимством. Красота Кавказа заключается в нашей тесной дружбе. От лица всех посетителей желаем Вам всего самого наилучшего! Процветай, Кабардино-Балкария!».

¹ УЦГА АС КБР, ф. Р-276, оп.1, дд. 249, 211.

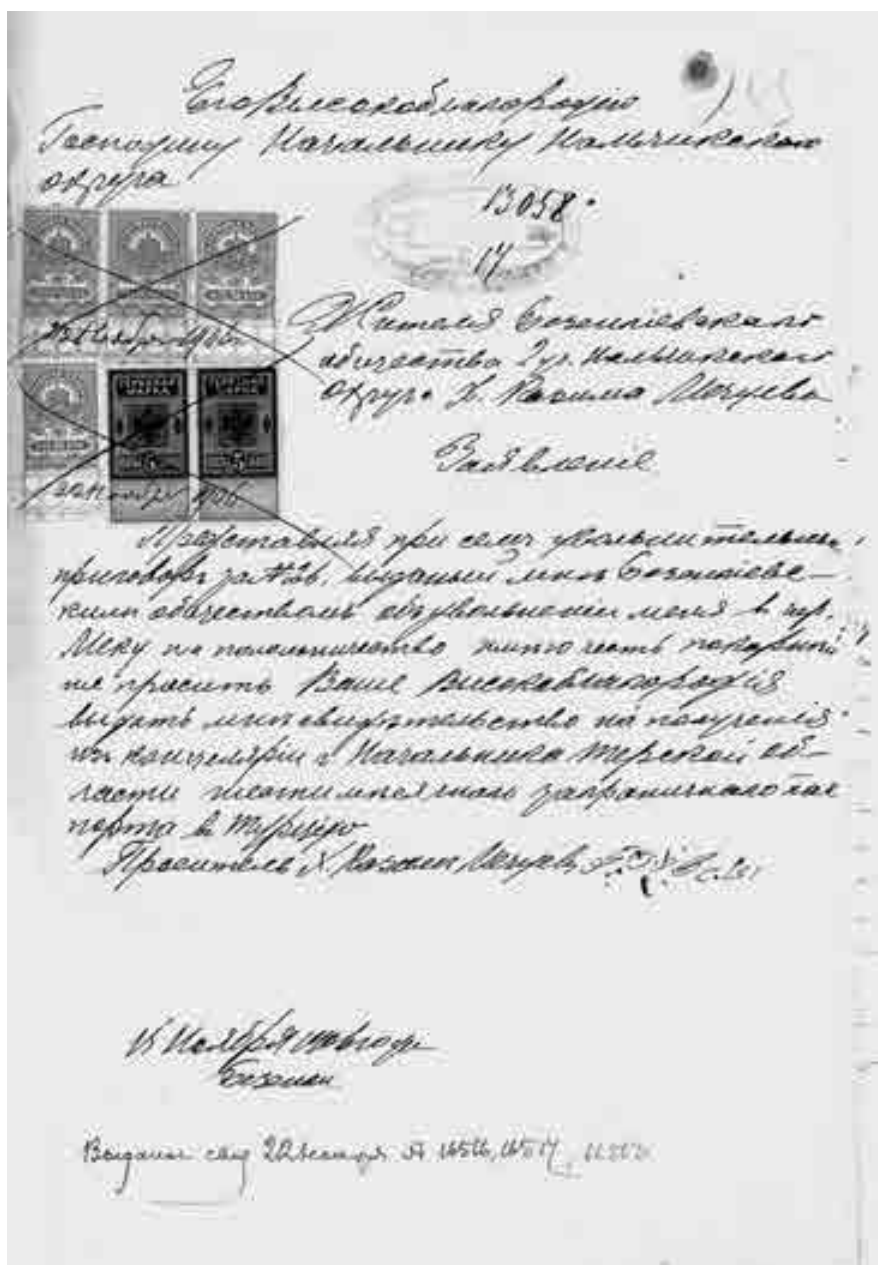
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
№№ семейств.		Прозвание (или фамилия), имя и отчество лиц мужского и женского пола, отношение ихъ къ главамъ семьи.	ВОЗРАСТЪ ЛЕТЪ.				
По порядку.	По последнему спыску 18 84 г.		Мужского пола.				
			Годъ, мѣсяцъ и день, рожденія по журналу.	Лѣтъ, прожитыхъ по последнему списку.	Определеніе лѣтъ по наружному виду.	Лѣтъ въ 1-ую ин- верс 1886 года.	Лѣтъ для женского пола. Определеніе женобдіянія, по образованію лѣтъ семейства.
45	2.	Морзева Бетси Хаджи Морзе Буро Сыновей по 1) Камто 2) Колеши 3) Хаджи Убраши 4) Убраши Минскаго поим. 5) гуш		60	73	73.	
				25	25	25	
				20	20	20	
				2	4	3-6	
					2	1-6	

14.	15.	16.	17.	18.	19.
12	Созда- ние.	ПОДЪЕМНЫЕ СВЕДЕНИЯ			Означки о прибы- ли жить послать со- тветствия списка.
		По имущественному взв- дѣнію.	По реме- лу и про- мыслу.	По торговлѣ.	
		<p>Възвѣстити и въспомогать своимъ имуществомъ и средствами</p> <p>Самое . . . 1</p> <p>Пирейтскаго урладова всего на 2 тонны . . . 3</p> <p>Потомъ урладова всего на 24 тонны . . . 2</p> <p>Копеек . . . 2</p> <p>Ашмакъ . . . 1.</p> <p>Дунакъ . . . 1.</p> <p>Волова . . . 3</p> <p>Басова . . . 2</p> <p>Корава . . . 3</p> <p>Тешинъ . . . 8</p> <p>Овца . . . 80</p> <p>1) Въспомогать по россій- скаго подвѣстной на- томъ въ Калугу 4 р 65 к</p> <p>2) Землеустроительнаго Свѣдѣнія . . . 4 р 40 к.</p> <p>3) На обществ. капиталъ по редѣлѣнію по рѣшѣнію ка обществ. 4 р 10 к</p> <p>А всего . . . 11 р 24 к.</p>			

Из посемейного списка жителей Безенгиевского общества. 1886 г.

Указана семья Беки Мечиева.

УЦГА АС КБР, ф. И-9, оп. 1, д. 13, лл. 31 об. – 32.

Заявление о разрешении поехать в г. Мекку от 20 декабря 1903 г.
Составлено русским писарем от имени К. Мечиева.
Имеется подпись К. Мечиева на арабском языке.
УЦГА АС КБР, ф. И-6, оп. 1, д. 592 т.2, л. 33.

Заявление о выдаче заграничного паспорта от 15 ноября 1906 г.

Составлено русским писарем от имени К. Мечиева.

Имеется подпись К. Мечиева на арабском языке.

УЦГА АС КБР, ф. И-6, оп. 1, д. 687 т.2, л. 285.

Наталья БАЛЬЖАТОВА,

зав. сектором использования документов

и методической работы УЦГА

Архивной службы КБР

КЯЗИМДЕ КЪОНАКЪДА

Атам, тутмакълыкъ сынап къайтхандан сора да, баям, биягъы къуллугъуна тохтагъан болур эди ансы, аны ат белинден тюшюп кёрмегенме. «Шауаланы Исмайылны ат жери» деп, эл ауузунда жюрютген, жарагъан иери да болуучу эди. Ол заманда мен аны атына минсем, ол сейирлик иерни кёпчеклерине белиме дери батылып кетиучю эдим.

Бир жол, тейри, ол 1940-чы жылны кюз артында болур эди деп келеди кёлуме, атам бла къошха барама да, анда, Къая-Аллы деген жерде, бёлек кюн турама. Бир ингирикде атам айтады: «Хассан (эки «с» бла айтычу эди атымы), тамбла эрттенликде эрттерек туругъа тюшерикди санга. Къарма къабакъгъа (Каменомостха) тигелеп, малчылагъа ун мажарып келмей, ама-лыбыз жокъду».

Манга кереги да ол эди. Атам бла жолоучу болургъа онг тапсам, ашамай туругъа окъуна хазыр эдим. Бютюнда Къарма къабакъ деген жерни ёмюрюмде кёрмегеним ашыкъдыра эди.

Жолгъа атланыргъа ашыкъгъанлыкъгъа, эрттенликде заманында уяналмадым. Малчыладан къайсы эсе да, келип, юсюмде къара жамычыны бир жанына сызып, терк турмасам, атам мени къоюп кетеригин айтды. Аны эшитгенлей, тешегимден бек терк кётюрюлдюм. Кёзлерими ууа, чыкъдым тышына. Жашла, эки ёгюзню арбагъа жегип бошاپ, атамы атын жерлей тура эдиле. Болсада биз олсагъат окъуна жолгъа тебиреп къалмадыкъ. Мен, къол-бет жуууп, Абдуллах (жангылмай эсем, ол Доттуладан болур эди дейме) манга этген буштону ашаргъа олтургъанымлай, къошну аллына бир жаш суху жетди да, ашыкъбушукъ айтды: «Исмайыл, ол уллу къара бугъа жипиге батып турады! Бир мадар этмесек, бугъадан къуру къалабыз».

– Терк болугъуз, ёгюзлени арбадан бошлагъыз, алайда ол узун чындыланы экисин да алыгъыз, – деди атам.

Сора барыбыз да бугъа жипиге батхан жерге къууулдукъ. Тейри, бугъаны саулай чыгъарлыкъларына ышанган адам аз эди алайда. Баям, ол кюннге дери да бола тургъан болур эдиле аллай ишле, жашла къошдан келтирген бир уллу тегерек агъачны, чырпы кибиклени да жипи юсюне салдыла (насыпха, ёгюз жипини къыйыр табасында батып эди). Ол агъач биз сюелген жерден тамам бугъа болгъан жерге жетди. Эки жаш, чындыланы да къолларына алып, ол агъачны юсю бла сакъ атлай, бугъаны къатына бардыла да, чындыланы аны къарын тюбю бла ётдюрюп (бюгюн да акъылым жетмейди ала ол ишни къалай мажаргъанларына), аланы къыйырларын а тышында сюелген

леге сыздыла. Сора кеслери да чыкъдыла жипиден. Жашла, чындыланы къыйырларын биз жолгъа тебиреген ёгюзлени боюнлаларына къаты къысдыла да, къычырыкълары къая жухлада эшитиле, ёгюзлени сюрюп башладыла.

Бугъаны жипиден чыгъаргъанлай, жашла балчыкъ болгъан жиплени жууа къалдыла, атам бла мен а жолгъа атландыкъ. Атамы аты арба ызындан келеди: атам, аны жюгенинден арбагъа такъгъанды да, къайгъысызды. Биз а – кюбюрю биченден толу арбада. Къарма къабакъгъа жетип, бир арбазгъа кирип тохтадыкъ. Атам, башда айтханымча, къабарты тилни уста билгени себепли, ол эдегиле, кеслерича сёлеше, бизге жарыкъ тюбедиле: ёгюзлени боюнсадан бошладыла, атны да арбазда бир терекге такъдыла. Анда мен кёрген бек сейирлик зат – ол юйде салам бла эте эдиле от, болгъанны да жалын ийисге алдырып. Терк окъуна тауукъ кесдиле, столгъа нартюх гыржын, айран, баста да салдыла. Атам къонакъбайларыбыз бла ушакъны къыздырады, аланы айтханларындан мен ангылагъан а жокъ. Ушакъларына кёре, атам бу юйюр бла эрттеден шуёхлукъ жюрютгени ишексиз эди. Сыйланып, бир кесек солугъаныбыздан сора, атам былай айтды:

Хассан, бизни тукъумдан бир къауум адамны Шыкъыдан Кичибалыкъгъа кёчюрген хапарларын эшитгенме. Былайгъа келгенден ары, Кичибалыкъгъа барайыкъ да, аланы кёре кетейик.

Арба бламы барлыкъбыз?

Угъай, ёгюзлени мында къоярыкъбыз. Ат бла барайыкъ. Тамбла къайтырбыз бери. Биз келирге, была жумушубузну тынгылы этерикдиле.

Мен къуауандым. Атам атны айылларын къаты тартды, хар замандача, кеси алгъа минди да, энишге узалып, эки къолтугъумдан тутуп, мени къоюнуна алды. Экибиз да сыйындыкъ ол залим иерге.

Къарма къабакъдан Кичибалыкъгъа дери иги кесек жол бардыкъ да, ушхууургъа жетдик ары. Ол кече Шауаланы Акашлада къалдыкъ (аны да, кёчгюнчюлюкден къайтханыбыздан сора, сора-сурай кетип билгенме). Экинчи кюн а:

– Хажы чакъырады сени, Исмайыл, – дедиле.

– Тейри, кеси чакъырмаса да, Кязимни уа кёрмей кетерик туйюл эдим, – деди атам. – Не къадар заман болады мен анга тюбемегенли... Аны къартлыгъында элинден шашдырмасала да боллукъ эди. Осал иш этгенсиз...

– Оллахий, Исмайыл, Шыкъыдан кёчгенли Хажини кёзю жарып кёрмегенбиз, – деди бизни Кязимлагъа чакъыра келген киши. – «Шыкъыдан сен кёчсенг, битеу эл ызынгдан тебирерикди», – деп къоймадыла, Аллах къоймазлыкъгъа.

Сёзсюз, ол заманда Кязим ким болгъанындан хапарым жокъ эди мени. Артда атам айтхан эди бу хапарланы. Кичибалыкъгъа кёчгенле узун бараклада жашагъанлары уа эсимдеди. Ол баракланы арт жанларында кюнлюм тёшлени уа бир залим сары салам басып. Мен тёшге ёрледим да, андан энишге учуп тюшдюм. Гён чарыкъларым бар эдиле да, тюплери асыры сыйдамдан, ала сары саламны юсюнде тюз да бузда баргъанча бара эдиле. Мени кёрюп, алайгъа жашчыкъла, къызчыкъла да жыйылдыла. Ала шыктычы сабийле болгъанларын билдим. Мени Кязимлагъа аш ашаргъа чакъыргъанларында, ала да бараклагъа келдиле.

Кязимлагъа киргенимлей, аны ол къыяулу аягъына аралдым да къалдым: аны балагъы ёрге айланып эди. Хажи, узун таягъыны бир къыйырын жерге тиреп, акъсакъ аягъын да ол таякъны юсюне салып, къарамын жерге тиреп олтура эди. Мен аллай адамны, аныча сакъалы (мени къарт атам Батырбийни да бар эди сакъалы, къалын къара сакъалы, алай хажини сакъалына арталлыда ушамай эди ол), аныча къарамы, аныча таягъы, аныча аягъы болгъан кишини бир кере да кёрмеген эдим. Къоллары да бир залимле, къарыулула сундум: бармакълары базыкъла, кеслери да моргъа тартып, кюнде кюйгеннге ушап. Мен кесим ол жыл Чилле терекледе (Кёнделен элни тёбен жанында аллай жер бар эди; юйюню къатында бахчасы болмагъанлагъа алайда жер бериучю эдиле) картофубузну къазаргъа анама болушханымда, къолларым, билеклерим, мангылайым да, кюнде кюйюп, ма алай, Кязимни къол сыртларыча, къараморгъа тартхан эдиле. Атам бла мен Кичибалыкъгъа баргъаныбызда да, ол халым тюрленмей тургъаны эсимдеди, сора мен ёмюрюмде, Кязимча, мудах адамгъа тюбемегеними да айтайым. Алай туююл эсе да, ол кюн манга алай кёрюндю. Къарт адам, сабий кибик, бир затдан ёпкелегеннге ушай эди. Сейир туююлмюдю ол – къарт адамны ёпкелегени?

Энди сагъыш этеме: баям, Кязим, бек биринчиден, Шыкъыдан кёчгенине кюе болур эди. Ким биледи, ол акъыллы адам тамбла, бирси кюн халкъын уллу къыйынлыкъла сакълагъанларыныммы сезе болур эди?

«Гумулжук уя чачылса, кюн бузулады» дейдиле. Кязим дуняны не сыйлы жеринден да бийикге салгъан Шыкъы чачыла башлагъан эди эсе, халкъгъа игилик боллукъ туююл эди.

«...Аллах! Мени таш окъун эт /Алай туугъан от жагъама Къайтармагъанлай къойма /Къайтар сен тауларыма!» – деп жазгъанды Кязим 1910 жыл Дамаск шахарда. Неда ол жыл жазылгъан бу тизгинлени бир окъугъуз:

*Арапда, Тюркде да айланып келдим,
Энтта Бызынгыны тауларын кёрдюм.
Манга хычыуунду барындан эсе
Жарлы элими кыйы от ийиси.*

Кертиди, мен Кязимни биринчи кёрген кюнюмде аны назмучу, темирчи болгъанындан хапарым жокъ эди. Эрттеден да анга дери халкътыбызны аллай поэти болмагъаны себепли да, уллу фахмусу, терен акъылы, билими ючюн да жюригенди намысы бийикде Кязимни. Анга хурмет этмеген жокъ эди бизни миллетибизде. Мен, эссиз, сиркиу сабий, ол заманда Кязимни ким болгъанын ангылагъан жаш болсам эди, ауузундан чыкъгъан хар сёзюн акъылыма алыргъа, къагъытха тюшюрюрге кюрешир эдим, къадалып. Шаркъ тиллени кёбюсюн билген, шаркъ поэзиясындан суусабы къаннган, «акъланы», «кызыланы» кюйсюзлюклерин да кёрген, бек суйген баласы Мухамматны инсан урушха ашырып, артда, аны нёгерлери ызларына къайтханларында, жашын аланы араларында тапмай, журеги кюе, жыр этген, бир кыйынлыкъ да бюгалмагъан, не заманда да халкъгъа кёл этдире жашагъан Кязим, Шыкъыдан кечгенликге, къарап-къарагъынчы гуппур болуп, оюмлу къарамын жерге тиреп нек тохтагъан эди, экен? Туугъан журтдан айырылыудан уллу кыйынлыкъ жокъду да, андан! Мен Кязимге тюбегенден сора, 54 жыл озуп, Къулийланы Къайсын «Халкъ поэти» деген статьясында былай жазгъанды: «Мен, Кязимге тюбегеним сайын, аны фахмусундан, акъылындан къайсы уллу болгъанын ангыларгъа къаст этип кюрешиучю эдим. Алай, тюзюн айтайым, ол зат мени къолумдан келмеди, фахму да, акъыл да анга бирча чомарт берилген эдиле. Ол, ёлюп кетгинчиге, жашауну чексиз суююунден айырылмады. Аны себепли, төрт жыйырма жылы толгъанда да, таулу поэт журегинде кюнню жарыгына бла жашауну кючюне ийнаннганын тас этмегенди».

...Хант къангагъа аш салыннганлай, Кязим башын ёрге кётюрдю, таягъын къабыргъагъа таяндырды.

– Да, Исмайыл, – деди Кязим, – бу хыйла дунияда кёп кёлсюзюк этсек, жарамаз. Кёрейик, бизни бери кечюргенлери игиликге эсе уа? Жаланда бир сагъышым, мени хатамдан кёпле эллеринден чалпыгъан сунама. Олду манга тынчылыкъ бермеген...

Кязим хажи, битеу халкътыбыз кечгюнчюлюк сынагъанда да, билебиз, хар инсаннга кёл этдирир сёзле тапханды:

*Мухажирлик кыйын ишди.
Ол а бизге энди тюшдю.
Аны кётюрген да ишди,
Кётюралмаса къ, – бедиишди.*

Ушакъ да эте, аш да ашай эдиле Кязим бла атам. Былайда бу тизгинлени окъурукъланы эслерине сала кетейим: Кязим хажы Шауаланы Мухамматны киеую эди. Аны ючюн да болур эди, баям, бизни тукъумгъа уллу хурмет этгени Кязимни. «Сары къошда» деген поэмасыны баш жигитлеринден бири Шауаланы Моллады. Аны юсюнден былай жазгъанды Кязим:

*...Тахир айтды Моллагъа:
- Эшитемисе дауурну?
Жигит, алчы илишаннга
Алда келген гяуурну!*

*Молла жютю кёзлерин
Аууш жолгъа къадады.
Тасха келген жыйынны
Жыйырмасын санады.*

*Баракалла, машалла
Исмайылны жашына!
Жигит Молла окъ берди
Бир малгъунну башына.*

*(Къайдан уста болдула
Ит малгъунла жоллагъа?)
Баракалла, машалла
Шауаланы, Моллагъа!..*

Шауаланы Керимни фахмусуна, билимине да уллу багъа биче тургъанды Кязим. Керимни эртте Темирхан-Шурада назмула китабы чыккъан хапары да барды. Ол Къарачайгъа окъургъа кетип, анда окъуй тургъанлай, жашлай ёлгенди. «Керимни асыраргъа Къарачайгъа Кязим баргъанды, бир къауум адамны да негер этип», – дейдиле шыкыгъчыла.

Алай Кязимни Керимге атагъан назмусунда («Къарачайгъа окъургъа баргъанлай ёлген Шауаланы Керимни кюю») айтылгъанына кёре, аны Шыкыгъа келтирип асырагъандыла:

*Шауаланы жарлы Керим,
Къыркыгъылдыла билеклерим,
Сен жолунгдан ёлюп келдинг,
Мудах болду саулай элинг.*

*Арбазымда оюн къургъан,
Тобузгумда кёп олтургъан,
Китапланы терк окъугъан,
Керимчигим – жигит улан!..*

*Гитчеликден окъуп келдинг,
Илмуланы тамам билдинг,
Юйлеринги бек къурадын,
Ичлеринде нек турмадын?..*

Бу узун назмуду. Муну 1917 жылда жазылгъанын эсге алсакъ, Керим кертиси бла да, билимли, фахмулу жаш болгъанды. Бизни алай айтыргъа базындыргъан Кязимни назмусуду.

Кязим бизни тукъумдан белгили жырчылагъа – Жашаркъулгъа, Хажи-Мырзагъа, Хамзатха (ала жыр да этгендиле), Гонагъа (ол уста сыбызгъычы да болгъанды) бюсюреу сёзюн халкъны аллында айта-айта тургъанды. Миллетни жыр байлыгъын аллайла айныта келгенлерин, ол байлыкъ аллайланы хайырларындан тас болмай сакъланнганын тохтамай эспертгенди.

...Кязимни бла атамы ушакъларына, алгъынча болмай, кёл салып тынгылайма. Атам кеси хапар айтып къыйналмайды, Кязимге сорууланы уа бир бири ызларындан береди. Хажи эки сёз айтса, ючюнчюге Шыкъыны сагъынады. Анда эл таматасы, Кичибалыкъгъа кечерге унамай, бу терс оноуну этгенни боюнун юзмей, амалыбыз жокъду деп сюелген эки-юч адамны тутдуруп жибергенин да айтып жарсыды Кязим. Бир заманда да адамны ачитмагъан шыкъычыланы шайтан къаргъай башлагъанын айтып, теренден ахтынды.

Юйде тиширыула да бардыла. Ала, кёлюме жетерге кюреше, бирден-бирге алып, мени эркетдиле, манга энчи ашлау да жарашдырдыла. Эски тапчанны къатына гитче шинтикчикни салдыла да, мени анга олтуртдула, эшикден кирген жерде агъач челекни уа, башын тюбуне айландырып, аллыма жууукъ тартдыла. Жашыракъ тиширыу а агъачдан ишленнген сай табакъ да эки хычин келтирди да, ол башы тюбуне айланып тургъан челекни юсюне салды. Табакъны бир къыйыры, къачан эсе да отда кюйюп, иги да кез болуп тура эди. Акъ къанжал кружка бла айран да бердиле. Жыл саны, ёсюмю да менден гитчерек жашчыкъ да барды ол юйде. Аты – Юзейир. Аны хычин юлюшюн кёлуна тутдуруп къойдула. Ол, жаякъчыкъларында, кёол сыртларында да жау жылтырай, ёретинлей ашаргъа кюрешиди.

Атам, бюгюн Къарма къабакъгъа ётюп, тамбла эрттенликде кёошубузгъа атланырыгъыбызны айтханды да, жол кёллю болупма, алай кетеригим а келмейди. Къайсы кёошда да манга аман болмаучу эдиле. Кичибалыкъдача уа бир жерде да эркетмегендиле. Болсада атам бла бирге атха минип баргъан къалай зауукъду! Мен да бир хычиними ашап бошагъанлай, эшикден бир ариу тиширыу кирди.

Ашагъанымы къоюп, секирип ёрге турдум (кесингден тама-та эшикден киргенде, ёрге турмасанг, айыпды деп, атам юйретген эди). Ол а мени къатыма келди да, алгъа онг къол аязы бла чачымы артха сылады. Сора бармакълары бла бурунуму къаты къысды да:

– Бу чюйбурунчукъ кимди?! – деп сорду юйдегилеге.

– Бурунум асыры ачыгъандан, кёз жашларым чыкъдыла.

– Бучукъ кимди?! – деп, ол къыз тобугъу бла быгъыныма да къатылды.

– Люба, къонакъ жаш бла кюрешме, айыпды, – деди Кязим.

– Тохта, бучукъ къонакъмыды? – деп, ол къол аязы бла желкеме къакъды. Аны алай къакъгъаны манга иги да ачыу тийди, ачитхан да этди.

– Любаны сыйлагъыз, – деди Кязим юйдегилеге. – Сен иги къызса, къонакъ бла кюрешме.

– Аппа, быллай гитче къонакъчыкъ болуучумуду? – деди биягъы къыз.

Хычин келтирдиле Любагъа. Алай ол ашаргъа унамады. Манга къадалгъанын а къоймайды.

– Жукъ айтма, кереклиди, – деп шыбырдады ол Юзейир деген жашчыкъ манга.

Мен аны къогъузтханыма Люба къычырыкъдан къырып тебиреди. Мен, къолларым бла къулакъларымы къаты жабып, аны къычырыгъын эшитмезге кюрешдим. Кязим бла атам къарамларын бизни таба бурдула. Тиширыула да сагъайдыла.

– Люба, не этесе, харип? – деди Кязим.

– Ма бу жютюбурунчукъ къоймайды, – деди Люба.

Ол алай айтханда, Кязим бир бек хычыуун ышарды: мыйыкълары къымылдадыла, жаякълары бла мангылайы бир кесек жайылдыла...

– Киштик! – деп къогъузтдум дагъыда. Баям, Любаны къычыргъаны хычыуун кёрюнген болур эди манга.

Люба уа алгъындан да бек къычырыкъ этди. Ол заманда Кязим, ауур къымылдай, мени таба бурулду да:

– Жашым, бу жарлы адам бла нек кюрешесе? – деди шош, сабыр.

Олсагъатда атамы кёзюне къарадым да, кесими жюрютюуюме ыразы болмагъанын ол кёзю-къашы бла билдирди. Мычымай тыйдым ауузуму. Кязимладан чыгъып кетгинчи, бир сёз да айтмадым.

ШАУАЛАНЫ Хасан

АХМАТЛАНЫ Танзиля

ТАНГ АТАДЫ

Къанатларын кенг жая,
Танг атады таулада,
Эм бийик чалбаш къая
Аязгъанды жукъудан.

Булутла арасында
Кюнню бети кёрюне,
Терезеден юлlege
Къубулады кирирге.

Жел шыбырдай терекге,
Жашил чачын сылайды,
Кюн тийгенде, къууана,
Табийгъат да жашнайды.

Чыпчыкъла да жыр айта,
Къууанадыла тангнга,
Сыртлада гюлле чагъа,
Акъ таудан суула агъа.

Бир ариуду тегерек!
Келлик кибик ай мелек
Былымда кюн тийгенди,
Ол жангы кийим кийгенди.

* * *

Кёлден ыспас этеме
Адамгъа дунияда.
Ауур жюгюн элтеди,
Тюз жолунда баргъанда.

Жолу айланч болса да,
Желледе чыдагъаннга,
Билмейин кёзбау эте,
Къуллукъ этсе ниетге.

Махтау, ыспас жашлагъа,
Хурмет эталгъан къартха.
Ол журтну къоруулагъан,
Жаудан къачмайын артха.

Махтау, ыспас жырчыгъа,
Ариу жырла айтханнга.
Макъамны жарашдыра,
Къобузну сокъгъанлагъа.

Махтау, ыспас устазгъа,
Ана тилге устагъа,
Акъылман алимлеге,
Билими теренлеге.

Жашайма мен, махтау сала
Хар кимге дуняда,
Ажашмайын жашауда,
Адамлыкъ сакъласала.

* * *

Тынчды дуняда жашагъан,
Харам, халал айырып ашагъан.
Тас этгинчи бералмайбыз багъа,
Тас этсек а – жилямугъбуз агъа.

Жангыз къалсакъ, жүрегибиз чанча,
Аягъыбыз – бузда кибик уча,
Бирде жыгъыла да ёрге тура,
Бир кюн тие, бирде уа жел ура.

Жашау жолда барабыз биз алай,
Туугъаннга – къууана, ёлсе – жилий.
Жашау устаз кибик береди дерс,
Айырсакъ, къайда – тюз, къайда уа – терс.

* * *

Айды мени ушакъ нёгерим,
Къатында келеди чёгерим...
Ол кёкдеди, мен а – бу жерде,
Ол менден узакъдады, кенгде.

Окъа жыйрыгъы жылтырай,
Бирде булутланы къучакълай,
Бирде жулдузлагъа шыбырдай,
Бирде уа ышарып да къарай.

Къарангы кечени жарыта,
Шыбырдап бешик жырын айтады.
Шахарда тынчайгъанды жукълай,
Бюгюн тынгысыз а – мен бла ай.

ЖАЗГЪЫ КЕЧЕ

Къалай ариуду жаз кече,
Кийгенди да къапталын,
Уку айта жазгъы жырын,
Терек чайкъалады акъырын.

Мен сукъланып къарап турдум,
Салкъын желчик таудан урду,
Жулдузла жана, жылтырай,
Кёкде жомакъ айтады ай.

Муратларыма жеталсам,
Алагъа учуп кеталсам,
Тынгыларем таурухлагъа,
Нёгер болуп жулдузлагъа.

Хар бир юйде чыракъ жана,
Хар ким ариу тюшден къана,
Алай бла атсынла тангла,
Къууанч кёп болсун, адамла!

АНА

Анагъа тенг бир адам болмаз,
Андан халал киши табылмаз.
Сабийине кирни къондурмаз,
Баласындан жукъну аямаз.

Анам дуниядан эртге кетди,
Бизни уа кимлеге аманат этди?

Хар затха да бизни юйретди,
Анасыз жашаргъа юйретмей кетди...

Къалай къыйынлыкъды анасыз
Дунияда жашау эталгъан.
Аны ауазын эшитмейин,
Къуру юйге кирип кеталгъан.

Кюнюнг болады бек къарангы,
Эслемейди киши жарангы,
Ёксюз кюнню сууугъун сынай,
Жаз да, къыш да ётеди алай.

Мен тилерикме жашха, къызгъа,
Жашауну къайтармазсыз ызгъа.
Кюреш ана кёлюн алыргъа,
Анады дуния байлыгъы!

ЖАУЛУКЪ

Багъалы таулу жаулукъ,
Сыйынг, намысынг – уллу.
Къысды сени чалбаш ана,
Бетинде нюрю жана.

Гюлмендини, кюпесни,
Сый болду жаны бизни,
Сен баш аугъа алындынг,
Бернеге да салындынг.

Хар къайда да къалакълай,
Санга согъа чачакъла,
Кюмюшден бла окъадан
Кёз къамата омакъдан.

Мамырлыкъны тuzдамы,
Жарашдыра адамны.
Сыйы кёп болгъан жаулукъ
Сен барда, тохтар жаулукъ.

* * *

Бюгюн жүрегим ушайды булутха,
 Сагъышларым а – юзюлген умутха,
 Булут кёз жашларын къуяды жерге,
 Женгил болгъанлай а къайтады ёрге.
 Сукъланып, къарап турама мен анга,
 Хар кимге тарыгъыуун айталгъаннга,
 Алгъынча женгил болуп баралгъаннга,
 Кёкде жангыдан бийик кълалгъаннга.
 Бир кёп жарсыу жашайды жүрегимде,
 Адам тапмайма, тарыгъайым кимге?
 Жангыз жангызлыгъым бла ушакъ эте,
 Барама ачыууму кесим элте...

ЭСКИ КЪОБУЗНУ МАКЪАМЛАРЫ

Эски къобузну макъамлары,
 Сейир этдире адамланы,
 Жырлата таудагъы бууланы,
 Шорхулдата шаудан сууланы.

Къобуз ауазына къошулуп,
 Чыпчыкъла эжиу эте, къонуп,
 Бетими да тау аяз сылай,
 Акъырын барама жаяулай.

Къулакъ салып анга тынгылай,
 Макъамын эсимде сакълай,
 Аны хар тую сёлеше,
 Ауазын тийреге юлеше.

Таулада согъулады къобуз,
 Ариу макъам эритеди буз.
 Тауушу жерни эркелете,
 Жюрекни къууандыра, кенг эте.

* * *

Кюн мудахды, булутлагъа хорлата,
 Бирде чыгъа, бирде алагъа бата.
 Жюрегинде суймеклиги ёчюлген,
 Аны ючюн булутлагъа кёмюлген.

Алгъынча чомарт бермейди жылыуун,
Чачмай табийгъатха нюрюн хычыуун.
Сюйгени ашлап къойгъанды жарасын,
Бушуу ала жер бла кёк арасын...

Адамла сакълайдыла чууакъ кюнню,
Болалмайды ол а жарыкъ кюнлю.
Аны уа энди ышармайды бети,
Кюн кетип, таякълары да тот этип..

КЪАРТЛЫКЪ

Къартлыкъ жетеди адамгъа
Сакъламай тургъан заманда.
Айтып, келлигин билдирмез,
Къагъып эшикни, ол кирмез.

Соргъан-оргъан да болмайын,
Болур къарыусуз борбайынг.
Сюймейди киши къартлыкъны,
Ол келтирген «артыкълыкъны».

Чачны-башны этеди чал,
Болур саулугъу да осал.
Байны, жарлыны айырмаз,
Сенде жарсыугъа къайгъырмаз.

Ариу акъ бетинг болур саз,
Кёзле да кёредиле чарс.
Мутхуз болады къарамынг,
Къутулургъа жокъ амалынг.

ЖАШУУЛАНЫ Темирлан

* * *

Эришмеклик – туз себилген жаралай,
Ачып турур биреу алгъа чыкъгъанлай.
Эришгенни кёлү – уллу, башы – сай:
Мадар этмез, бошамаз сени марай.

Хар атламынг – жүрегине къоргъашин,
Сени сёге, унутур ашын-ташын.
Эришмеклик – кюндюз чыракъ жандыргъан,
Урама деп, ёз къулагъын къыздыргъан.

* * *

Билимни хайыры бла чыкъгъан тауунгдан
Махтанып, энишге къарасанг,
Билиминг кёплюкде да, керти акъылдан
Узақъса, не алим да болсанг.

Ёнчеленмейди бир заманда акъылынг
Билимни кёбюнден-азындан.
Акъылны ёлчеми – адебинг, намысынг,
Узақъда туралсанг харамдан.

* * *

Къол берсенг – артха къазыкъ бла урур,
От жандырсанг да, ол да тепленир,
Осаллагъа иги болуп да тур,
Санга уа аманлыкъ къайтып келир.

Алай а сен къолгъа алсанг къазыкъ,
Отну теплеп, болуп турсанг аман,
Къайда къалыр да сора адамлыкъ?!
Кетмезми жүрекден ётюп заман?

Тюнгюлме, ачыса да жүрегинг,
Жарсыма, табалмам деп игилик,

Халал болсанг, кирсизди кёлегинг.
Неден да багъалыды кирсизлик.

Аман а жашырса да кирлигин,
Аяз урса, чыгъады ийиси.
Халал жыяр ызы бла тирлигин,
Харам къабар ызы бла бек исси.

* * *

– Миналырмамы?.. – деп турса
Къаячы, къарап къаягъа –
– Мен юшюрмеми, жел урса? –
Деп, эсин бурса къайгъыгъа,
Ол ары минмез!

– Ёталырмамы тенгизден? –
Деп, тенгизчи болса арсар,
– Жукъ къалырмамы да кемеменден? –
Деп, кесин къоркъутса – батар,
Жагъагъа жетмез!

– Ёлтюрюрмю мени жауум? –
Деп, мычый тохтаса чора.
– Тёгюлюрмю къарын жауум? –
Деп, болса сагъышы къара,
Хорламны кёрмез!

Жеталмазса муратынга:
– Эталырмамы? – деп турсанг.
Ал да эт! Тут да бол! Санга
Жол ачыкъды. Мадар къурсанг –
Жашау юзюлмез.

* * *

Бирле санарла мени сандыракъгъа,
Телиге да ушар сёзюм,
Алай кёргенме бир жол намазлыкъда
Гебенек ёлгенин ёзюм.

Къарадым да, бир бек сукъландым анга:
Къумурсха да ёлдю сыйлы,

Бир-бирле уа ёледиле арада,
Сыйсызлыкъ таба аланы.

* * *

От башында сют къайната биреулен,
Заманында кёрмегенди къайгъысын.
Энди уа къачхан сютню печь юсюнден
Къашыгъы бла амалсыз жыяр мискин.

* * *

Сен да – тюз адам, мен да – тюз адам,
Сен да – бек сыйдам, мен да – бек сыйдам,
Сен да – сыйдамлай, мен да – сыйдамлай,
Нек къалдыкъ, сыйсыз хакъ сёз айтханлай?

* * *

Этип бошагъанды ана намазын,
Къолун кётюргенди ёрге,
Бала кёзюнден жилимукъ акъмазын
Тилейди ана ёмюрде.

Тилейди насып юлюш ол къызына,
Анга сабырлыкъ бла ийман,
Тилейди жашы къайтырын ызына
Сууукъ, къарангы орамдан.

Ана къолларын кётюргенди ёрге,
Салып тилекге муратын.
Биледи, биледи кимни да кёрге
Жолу элтгенин акъыртын,

Тилейди аны ючюн: «О, Аллахым!
Кёргюзтме, кёргюзтме манга
Балам кисейге чырмалып баргъанын,
Аны киргенин къабыргъа!»

Ана къоллары, сиз ана къоллары,
Тылы ийлеген аяусуз,
Къайда болсала да бала жоллары,
Этесиз тилек тохтаусуз.

Ана тилекле, сиз сыйлы тилекле,
Танг атмайды, болмайын сиз.

Сиз болмасагъыз, къурушур жюрекле,
Къалыр дуния жарыкъсыз.

* * *

Ёсмейди бюгюн будай таулада,
Тирмен ташда ун да этилмейди.
Алай а тылы ийленеди анда,
Таба да, къызып, солуй билмейди.

Суу да келеди юйге быргъыдан,
Къыйын, ёр жолла бла ташылмайды,
Алай а къурумайды энтта шаудан,
Аны жолу ханс бла басылмайды.

Отун да жармайдыла таулада,
Алгъынча отда да аш бишмейди,
Алай а къазан асып къууанчлада,
Таулу башхагъа чырт келишмейди.

Ташдан ишлегенбиз жол таулада,
Машина бла къызыу жюрюр ючюн.
Алай а халкъны жюреги атлада
Унутмайды къанатыны кючюн.

Жашайды ырахат, жарсыусуз таулу,
Жашау тынлыкъгъа айланнганды да.
Алай тансыкълайды алгъын жашауну,
Алай тансыкълайды къыйын жашауну,
Ол жашау къаныбыздады да.

* * *

Учуз болур айтхан сёзюнг,
Келишмесе ишинг бла.
Учуз болса айтхан сёзюнг –
Учузса сен кесинг бла...

САЛПАГЪАРЛАНЫ Мусса**УЛЛУ МАЛКЪАР**

Таулу халкъым, Малкъарым, кѣпдю санга айтырым,
Таза хур кѣк тюрбюнде жашайса тау халкъым.
Тауларынгча тѣрледе турады сени сыйынг
Кирсиз таза иннетинг, турсун бийикде кѣлюнг.

Кѣкле тюрпде кѣк кѣлюнг кѣууандырды жүрекни,
Келедиле кѣп жерден, саны жокъду миллетни.
Ариулугъу кѣк кѣлню кѣзлеринги алдайды,
Тамаша ариу жерле бу таурухха ушайды.

Огъары Малкъарынга барып, кѣарап кѣайтханма,
Кѣая тюрбю жолунда сейирлеге батханма.
Бийик кѣысыр кѣаяла – кѣкге тие башлары,
Жашайдыла таулада таулу халкъны жашлары.

Таза шаудан суула, кѣая башларынган агъа,
Сюйдюм бередице бери келген кѣонакѣлагъа.
Мекам тюрплю кѣалала – бабаладан кѣалгъанла,
Кѣууанама Малкъаргъа, эски журтда тургъаннга.

Тамырынг келед сени ѣмюрледен, теренден,
Турушунг айтып турады – онглуса кѣпледен.
Жаша, жашна Малкъарым, жырлай жарыкъ жырланы
Аллахдан тилек ѣтеме, сакъла, дейме, Малкъарны.

Журтну кѣоюп кетмегиз, журтугъузда жашагъыз,
Малкъарда, бу баш кѣолда ахлулагъа ушагъыз.
Жаннет кибик жерлени бергенди сизге Аллах,
Малкъаргъа алгъыш айтама, сынама дей палах.

Бийик къаянг, чегетинг, кёкде учхан къушларынг,
Мен бир жерде кёрмеген субай, ариу къызларынг...
Хар нени да – сен башы, акъ къаялы Малкъарым,
Жюрегимден санга саугъа болсун бу жырым!

КЪАРАЧАЙДАН САЛАМ

Исси салам иеме Къарачайдан Малкъаргъа,
Жюрегим бла сюеме бери таба атларгъа.
Къонакъбайлыкъ этерге Аллах бергенди болум
Тыйгъычсызд мени сизге атланган жарыкъ жолум.

Сейир ариу журтугъуз, ариу жашау этесиз,
Сизге кирген къонакъны сыйын кёре билесиз.
Тамаша ариу жерле кёпдю сизде Малкъарда,
Жаша, жашна, Малкъар сен, къууанчлы бол хаманда.

Мёчю улу Кязимни туугъан журту – Малкъарда,
Магъаналы керти сёзле ол айтханды хаманда.
Деу akkaбыз Минги тау сени къарайд туурангдан,
Бек сюеме Малкъарны, мен сюеме жанымдан.

Таулу ариу къызларынг, нюр чачыла кёзледен,
Сенде аллай тазалыкъ – ол келгенди ёмюрден.
Ёсюп келген жигитле къушлача керек кюнде
Къангич кибик санлары, турурла ала ёрге.

Къули Къайсыныгъыз – сизни фахму жолну уаясы,
Жаша, жашна, Малкъар сен – тазалыкъны къаласы.
Жаш тёлюнге кёчсюнле сенде ариу халлиле,
Азаймайын ёмюрде, туусун халкъда алимле!

Омар жырлагъан жырла узакъ заман жырлансын,
Онглу миллет, Малкъарым, къууанч сынай жашасын!
Жолунг болсун бек сыйдам, сен абынмай жюрюрча,
Тегерекде миллетле сенден юлгю алырча.

Жюрегимден чыкъгъанны мен тохтамай жазама,
Къарачайда турсам да, мен жаным бла андама!
Жашна кирсиз таулу халкъ Минги тауну къоюнунда,
Сен – тюзлюкню уясы уллу Шимал Кавказда!

АНАМ

Жюрегими жюрегисе, анам, сен,
Кёзлерими чырагъыса, анам, сен,
Жашаууму таханьса, анам, сен,
Кюн жарыкъны жарыгъыса, анам, сен.

Мудах кюнде кюн кибиксе, анам, сен,
Жашау жолунг жарыкъ болсун сени, кенг.
Къарангыны жарыкъ этген, анам, сен,
Бу дуняда жокъду, анам, санга тенг.

Сенсе, анам, адеп-намыс юйретген,
Сенсе, анам, иги бол деп кюрешген.
Сенсе, анам, манга алгъыш тилеген,
Сенсе, анам, балаланы бек суйген.

Къор болайым ана деген атынга,
Дарман болуп жагъылайым санынга.
Кечгинлик бер тийген эсем жанынга,
Ана деген сыйлы атды таулугъа.

Ана атынг кёп жылланы жашасын,
Сыйлы атынг кюнден-кюннге жашнасын.
Ол жашауун мамырлыкъда ашырсын,
Зор жилямукъ ана кёзден акъмасын.

СЕН КЕТМЕ МЕНДЕН

Сен кетме менден, къойма кесими,
Тилейме сенден, сен тут сёзюнгю.
Сени кёргенлей, алдынг эсими,
Жарыкъ дуниягъа ачдынг кёзюмю.

Узун кечеми этерсе къысха,
Мудах кюнюмде бёлюрсе жыргъа.
Кесинг болсанг, сен чакъыр нёгерге,
Суйген жюрекле болурча бирге.

Жашлыкъ кюнюмю сенсиз иймезме,
Атарма санга, болсанг къатымда.
Жангы ай бла тилекле этерме,
Жашау нёгерге сени излерме.

Жарыкъ тангланы тубербиз бирге,
Татлы сезимден ала биз тансыкъ.
Тута къолунгдан, атларбыз ёрге,
Боллукъду жашау бизде бек жарыкъ.

Этген муратха жетербиз бирге,
Къууанч кюнлеге эте бюсюреу.
Жетерча хар жан толу муратха,
Кесек замандан болурбуз ючеу.

Сен кетме менден, къойма кесими,
Тилейме сенден, сен тут сёзюнгю.
Сени кёргенлей, алдынг эсими,
Жарыкъ дуниягъа ачдынг кёзюмю.

АТАЛА

Ата ат бла Ата журтунг айтылыр,
Ата ат бла этген ишинг танылыр.
Ата ат бла тукъум болур, юй болур,
Ата ат бла халкъгъа улан къошулур.

Ата къачны сыйламагъан абыныр,
Ата хакъгъа акъылман жан табыныр.
Ата сыйны кёре билген танылыр,
Ата хатер этсенг, хар не табылыр.

Жети атагъа, ата тукъум айтылыр,
Жаным къурман болсун сыйлы атагъа.
Жашауунгда абынмайын сен жаша,
Сыйлы ата юйдегингден къууана.

Атам ючюн кёлюм мени – бийикде,
Узалмайын жетеме мен хур кёкге.

Сау бол, атам, жарыкъ жашау танытхан,
Кёп жылланы къууанч бла жашатхан.

Ата атха, келигиз, сый берейик,
Аны уллуд балалада къыйыны.
Сыртда, жолда кёп ишлеп айланганды,
Бизни ючюн кёп жерде къыйналгъанды.

Тамбласында кесинг болсанг сен ата,
Ата деген не болгъанын билirse.
Ата журтха керекдиле атала,
Ата атда сыйлы ёхтем жюрюрге.

МЕН СЮЙМЕЙМЕ

Сюймейме сагъыш басып турса мени,
Къууанмайды сер сагъышха жүрегим.
Ахшы Аллах барын кёрюп турады,
Аллахдан а кёпдю мени тилегим.

Сюймейме сагъыш басып турса мени,
Сер сагъышлагъа келмейди туберим.
Къачама сагъышладан узакъ, кери,
Зауукъ кюнню излейдиле кёзлерим.

Сюймейме сагъыш басып турса мени,
Кече жукъу кирмей мени кёзюме.
Тели болуп, сагъышладан къутулмай,
Кёп сагъышла келедиле эсиме.

Сюймейме сагъыш басып турса мени,
Сагъышлагъа келмейди эс бёлюрюм.
Кюрепсем да аланы къыстап кери,
Бир кюнде уа эсге тюше ёлюрюм...

Сюймейме сагъыш басып турса мени,
Унутургъа жокъмуду муну мадар.
Сагъышсызлай жангыз кюнюм ётсе уа,
Жашауда уллуду дер эдим къадар.

* * *

Жашаууму мен сени бла байласам,
Жангыз кюнде сени мудах этмезем.
Мен суйгенча, сен мени алай суйсенг,
Сени къююп, мен къатынгдан кетмезем.

Сыфатынга сени къарап, тоялмай,
Кюнден-кюннге терен суйюп барама.
Хар кюнде да излеп, сени кёралмай,
Бирде – мудах, бир къууана жашайма.

Жашау деген бек къыйынды, билеме,
Бир абынган ол минг кере сюрюнюр.
Жашау жолунг, айхай, жарыкъ болса уа,
Чыкъгъан кюнден жашау жарыкъ кёрюнюр.

Кими – алда, кими – артда, дейдиле,
Мен излейме артда къалып кетмезге.
Сени бла мен жашау жолну байласам,
Нек керекме мен насыпны чекмезге.

Насып жолну мен санга ачыкъ этсем,
Болурмуса манга нёгер ёмюрге?
Юй-кюн болуп, биз жашасакъ экибиз,
Менден насыплы болмаз эди жерде.

СЮЙГЕНИМЕ ИЙНАН

Суйгениме ийнанмайса,
Айтханыма тынгыламайса.
Кёзлериме къарамайса,
Менде халны ангыламайса.

Айтханымы чамгъа бура,
Жюрегими сен сууута.
Суймеклик кенгнге къууа,
Жюрегиме къайгъы сала.

Сюеме деп, белги бермей,
Насып кюнню кёзюм кёрмей.

Жюрегими бек кыйнайса,
Мени былай нек сынайса.

Кёз кьамата, кюнюм чыкъса,
Тау артына бушуу букъса.
Кюнюм батып, айым чыкъса,
Экибизни бирге тутса...

Аллахымдан мен тилейме,
Ол тилегим толсун дейме.
Бизге ол кюн женгил жетсин,
Экибизни бирге этсин.

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ФОЛЬКЛОРДА ОЙБЕРЛЕНИ ЖАНР ЭНЧИЛИГИ ЭМ ТИНТИЛИУ АМАЛЛАРЫ

Къарачайлыланы бла малкъарлыланы кёлден чыгъармачылыгында кеслерини энчиликлери болгъан фольклорну тюрлю-тюрлю жанрларын кёрюрге боллукъду. Аланы тинтгенде, хар бирине энчи кёзден къараргъа керекди. «Фольклор илму – заманнга кёре, дуниягъа кёз къарамны, халкъны психологиясын ачыкълайды, кесине бийик илму эм идеология низамны излейди. Фольклор эсгертмени тинтгенде, шарайыпсыз методология амалла фольклорну тинтген алимни усталыгъын кёргозтедиле» – деп жазады академик Г. Г. Гамзатов «Фольклор: мера историзма» деген китабында. Алимни оюмуна кёре, фольклор бла кюрешген адам аны жанрларын уста айыра билирге керекди. Алайсыз жыйылгъан материалны илму даражасы болмайды. Къарачай-малкъар фольклор да кесине аллай бийик даражаны излейди. «Фольклор жазмалагъа кёре, къайсы миллетни да ёмюрлени теренинден келген тарыхын тинтирге онг болады» – деп белгилейди филология илмуланы доктору Берберланы Бурхан. Аны оюму даулашсызды. Артыкъсызда жазмалары кеч къуралгъан миллетлени (къарачай-малкъар миллет да аланы санындады) кёлден чыгъармаларына бу оюм тамам келишеди. Хар миллетни да кёлден чыгъармачылыгы аны алтын хазнасыды. Ол себепден, халкъ чыгъармаланы жыйып, аланы тинтиуню магъанасы бек уллуду. Халкъны кёлден чыгъармачылыгы заманында жыйылып тинтилмесе, миллетни тили, адабияты, маданияты да акъсарыгъы баямды.

ХІХ-чу ёмюрню ахырындан башлап, къарачай-малкъар фольклорну жыйып эм басмалап, орус илмуну эм маданиятны келечилери В. Ф. Миллер, профессорла М. М. Ковалевский, Л. Г. Лопатинский, А. Н. Дьячков-Тарасов, Н. Ф. Грабовский, Н. П. Тульчинский, В. Прёле, П. Остряков, композиторла С. И. Танеев бла М. А. Балакирев эм дагъыда башхала кюрешгендиле. Ол чыгъармаланы жыйгъанда эм кёчюргенде, алагъа миллетни интеллигенциясыны биринчи келечилери Исмаил, Сафар-Али, Науруз (Ёрузбийлары), Абайланы Мисост эм башхала уллу болушлукъ этгендиле.

Былайда белгилерге кереклиси, революциягъа дери фольклор чыгъармала аз басмаланганлары себепли, алагъа тинтиу жаны бла иги къаралмагъанды. Малкъар халкъны кёлден чыгъармачылыгына тынгылы эс бурулуп жаланда совет заманда башланганды. Ол жаны бла ишни тамамлана башлагъаны 1926 жылда Къабарты-Малкъар илму-излем институт къуралгъаны бла байламлыды. Жарсыугъа, Уллу Ата журт урушха дери экспедицияла жыйгъан фольклор материалланы асламысы тас болгъан эсе да, алимлени эм миллет интеллигенцияны келечилерини (Шахмырзаланы С., Отарланы К., Отарланы С., Бёзюланы А., Сотта-

ланы А., Таумырзаланы Д., Холаланы А., Улакъланы З., Насталаны С., Орусбийланы Ф., Хаджиланы Т., Биттирланы Т., Малкъондуланы Х., Тёппеланы А., Рахайланы А. эм д.б.) хайырындан, институтда архив фонд къуралып, тинтиуле бардырырга онгла ачылгъандыла.

Андан ары миллет фольклористиканы илму жетишимлерин кючлей баргъан алимле Къарайланы А., Хубийланы М., Ортабайланы Р., Холаланы А., Орусбийланы Ф., Тёппеланы А., Малкъондуланы Х., Хаджиланы Т., Джуртубайланы М., Биттирланы Т., Берберланы Б., Гулийланы Ф., Гергъокъланы Л. эм башхала болгъандыла. Бу алимлени илму ишлери къарачай-малкъар миллетни фольклор байлыгъын илму даражада ачыкъ этгендиле.

Бюгонлюкде миллет фольклорну битеу жанрлары тынгылы тинтилгендиле деп айталлыкъ туююлбюз. Артыкъсызда гитче проза жанрлары (аланы санына ойберле да киредиле) юслеринден айтханда, иги кесек сынау жыйылгъанын айтырчады. Алай аланы терен тинтир ючюн, алыкъа аслам иш этилирге кереклиси белгилиди.

Ойбер не болгъаныны юсюнден айтханда, ол эски болмагъан, кесгин, бай, магъанасы жашырын жаз тил бла берилген насийхат хапарды. Ол халкъны ниет байлыгъын, заманнга кёре, жамауатны къайгъы этдирген затланы бирикдиреди, фольклорну энчи, башхалагъа ушамагъан жанры болгъанын кесини формасы бла, магъанасы бла шартлайды.

Илмуда ойберлени жанр энчиликлерини юсюнден тюрлю-тюрлю оюмла жүрөйдюле. Аланы жанр чеклерини юсюнден биринчилени санында кесини оюмун белгили философ Г.Ф. Гегель «Эстетика» деген ишинде айтханды. Анда ол ойберни бла тамсилни бирчалыгъын бла башхалыгъын кёргозтген шартлагъа да энчи эс бургъанды. Философну оюмуна кёре, эки жанрны бир бирге ушашдыргъан баш шартларындан бири эки жанрда да адамны харкюнлюк жашаууна бийик, битеулю магъана беруу эм ол магъананы ангылашынуулу этиудю. Бу эки жанрны башхалыкъларыны юсюнден айтханда уа, аланы энчи этген бир баш шарт барды: ойбер табийгъатны, жаныуарланы дуниясына кирмейди, ол жаланда адамланы жашауларындан хапарлайды.

Г. Ф. Гегельден сора да ойберле бла тамсиллени энчиликлерин ачыкълауу бла белгили фольклористле Г. Г. Гамзатов, И. Ю. Крачковский, Хаджиланы Т. М., Джуртубайланы М. Ч., Гулийланы Ф. Х. эм дагъыда башхала кюрешгендиле. Академик И. Ю. Крачковский бу эки жанрны тенглешидире, ойберлени аллегория магъанасы бир тюрлю керти ишни юсю бла дуняда бола тургъан затланы ёмюрлюк болгъанларын ачыкълауду деп белгилейди. Ол оюмну академик Д. С. Лихачев да: «Ойберле жаланда бир болгъан ишни юсюнден хапарламайдыла, ала дайым жашауда тюбей тургъан «ёмюрлюк» затланы юслеринден айтадыла», – деп чертеди.

Ойберни жашауну тюзюнлей суратлагъаны, насийхатчылыкъ эм жашауда тюбеген бир ишге философия магъана берген шартлары аны башха (дидактика) жанрлагъа да келишидиредиле. Башында белгилеген

затларыбыз ойберни тамсил, жомакъ неда масхара дегенча жанрлагъа да ушатадыла. Болсада аланы хар бирини энчиликлери барды. Сёз ючюн, тамсил миллетни эстетика жашауунда кеси аллына эркин жюрюйдю. Ойберни уа кёбюсюнде даулашда философия ёзеги болгъан, жашауну оюлмазлыкъ дин эм адет төрелерин кёргозтген шагъатча хайырланадыла. Ол, чыртда бир артыкъ сёз кёшулмай, адам кесин танырча айтылады.

Ойберлени жашау-турмуш жомакъла бла тенглешидирген заманда да аслам энчиликлерин эслерге боллукъбуз. Сёз ючюн, ойбер айтылгъан хапарны баш жигитини шарайыпларын, кёбейтип, туура этеди. Андан тышында да жомакъда аны жигитини этген ишлеринден бир ненчасыны юслеринден энчи-энчи хапарлап да айтылады. Ойбер а жаланда бир эпизодлу ишни юсюнден баямлайды.

Ойбер бла масхара хапарны да ушагъан жерлери кёпдюле. Ала экиси да кысха, философия магъана бла айтыладыла. Алай масхара хапар чамны кючу бла жигитни адам жаратмагъан шарайыпларын хылик-кя халда кёргозте эсе, ойбер жашау болумланы кёбюсюне оюмлатып, сагъыш этдиреди. Ойберде берилген болум, аны философия магъанасы, чамы тынгылагъан адам кеси тюшюнюрча айтылады.

Ойберни къайсы жанргъа киргенин шарт ачыкълар акъылда биз адабият терминлени сёзлюгюнде ойбер не болгъанына къарагъанбыз. «Ойбер. 1. Тамсилге жууукъ халда, ниет неда дин магъанасы болгъан, жаз тил бла айтылгъан кысха хапар. Ойберлени Инжилде кенг хайырланадыла, аллегория формада тин насийхатланы ачыкълайды; 2. Европада шёндюгю заманны адабиятында ойберлени жангы магъана бла хайырланып башлагъандыла. Ол жазыучуну буржуй жамауатны жорукъларына келишмеген ниет-философия оюмларын билдирирге болушады. Ойбер авторну оюмун суратламайды, ол аны кесгин билдиреди». Бу оюм, миллетни фольклорларыны ойберлерин тинтгенде да, эсге алыныргъа тийишлиди.

Ойберле къачандан бери айтылып келгенин, къайда не заманда жаратылгъанын тохташдырыргъа онг жокъду. Бир-бир оюмлагъа кёре, ала жазмадан иги да алгъа чыкългъандыла. Алимлени оюмларына кёре, ойберле бек алгъа дуняны кюнчыгъыш жерлеринде къуралгъандыла. Ол жерледе жашагъан адамла элберле бла, жаз тил бла, аллегорияла бла сёлеширге бек суйгендиле. Айхай да, билимни ангылатыуда, жайыуда ойберден сора да башха жанрланы да аслам хайырлангандыла. Сёз ючюн, кюнчыгъыш жанында тамсилден да алгъа къуралгъан, ойберге бек жууукъ жанр аполлог деп болгъанды. Ол жаз тил бла айтылгъан насийхат хапарды. Аполлог – грек сёздю, «хапарлау, оюм берген насийхат повесть» деген магъананы ачыкълайды. Бара баргъан заманда аполлог жанрны орунуна ойберле бла тамсилле келгендиле.

Ойбер – магъанасы ахырында нарт сёз бла неда нарт айтыу бла ачыкъланган чыгъармады. Аны баш энчилиги – ол жашауда керти болгъан ишлени мурдорунда къуралгъаныды. Ол халкъ төрелеге, адет-

леге, ол санда дин бла байламлы адетлеге кертичи болургъа юйретеди. Белгилисича, миллетни дунягъа къарама ол багъалагъан энчи ниет хазнасындан къуралады. Бюгюнлюкде алимлени асламысы ойберлени аз хайырланылгъанларын, энчи жанрча айырып, энчиликлери тинтилирге керек болгъанларын кеслерини илму ишлеринде белгилейдиле.

Башында айтханыбызча, къарачай-малкъар ойберлеге илму жаны бла къаралмагъанды. Аланы юсюнден Хаджиланы Танзиля «Къарачай-малкъар фольклор» китапда былай жазады: «Адепликге, ариу къылыкъгъа юйретген насийхат хапарла (притчи), бирси халкъладача, малкъарлылада бла къарачайлылада халкъгъа кенг жайылыпдыла. Бу хапарланы баш борчлары – алагъа тынгылагъанланы жамауатда эрттеден жюрюй келген адет-тёреге, ариу къылыкъгъа юйретиудю. Айтхан хапарындан хайыр чыгъар ючюн, аны айта тургъан тынгылагъанланы къалай бла да ийнандырыргъа кюрешеди». Алимни оюмуна кере, насийхат хапарла тынгылагъанны игиликге, тюзлюкге, огъурлулукъгъа юйретедиле.

«Притча» деген сёзню къарачай-малкъар тилге кёчюргенде, «оюм берген хапар (таурух)» деген магъананы береди. Асламысында къарачай-малкъар тилде ол «насийхат хапар», «насийхат юйретиу» деп да белгиленеди. Эки сёз тутуш да ойберни магъанасын тюз ачыкълайдыла.

2010 жылда «Эльбрус» китап басмада «Къарачай-малкъар ойберле бла элберле» деген жыйымдыкъ чыкъгъанды. Мында, башха китапла бла тенгледиргенде, къарачай-малкъар ойберле бла элберле толуракъ жыйылыгъандыла. Басмагъа китапны халкъыбызны келден чыгъармачылыгъын уста билген поэт Ёлмезланы Мурадин хазырлагъанды. Алай бла, къарачай-малкъар фольклоргъа «ойбер» деген сёзню Ёлмезланы Мурадин кийиргенди дерге боллукъбуз.

Былайда китап бла байламлы бир соруу туады. Автор «ойбер» деген сёзню къайдан алгъанды эм аны магъанасы къалай шартланады? «Ойбер» деген сёз не «Орус-къарачай сёзлюкде», не «Къарачай-малкъар тилни ангылатма сёзлюгюнде», не «Малкъар тилни орфография сёзлюгюнде» тюбемейди. Орус-къарачай-малкъар сёзлюкде «притча» деген сёз юч сёзден къуралып, «оюм берген хапар» деп кёчюрюлюнеди. Башха тюрк миллетлени сёзлюклеринде да «ойбер» деген сёз тюбемейди.

Белгили алим Э. В. Севортян жарашдыргъан «Тюрк тиллени этимология сёзлюгюнде» ой деген сёзню эки магъанасы бериледи: 1. оюм; 2. акъыл. Биз сагъыш этгеннге кёре, бу сёзге эки магъана да тамам келишедиле: «оюм (акъыл) берген хапар». Эки тюрлюсю да сёзню ич магъанасына тасха тюшмейди. Алай бла, «ойбер» деген сёзде «ой» деген тамыргъа «бер» деген этим къошулуп, «ой+бер» деген термин къуралады.

Бюгюнлюкде «Ойбер» деген термин юч сёз бла «насийхат (оюм) берген хапар (таурух)» белгиленип, къарачай-малкъар тилни сёзлюклеринде, фольклор китапларында, илму ишлеринде да эркин жюрютюледди. «Ойбер» деген сёз къарачай-малкъар тил жазмалада тюбемегени себепли, аны аз жюрютюлгени кёрюнеди. Термин жангыдан къуралгъан эсе да, бу жанрны магъанасын къысха, терен, шарт ангылатады.

Гулийланы Фаризатны «Карачаево-балкарская проза и ее традиции в балкарской литературе» деген монографиясында ойберлени бир къауум энцикликлерини юсюнден айтылады. Аны оюмуна кёре, къарачай-малкъар ойберлени эки къауумгъа юлеширге боллукъду: дин бла байламлы эм харкюнлюк жашауда тюбеген болумла бла байламлы.

Ойберни баш магъанасы – анга тынгылагъанны жашауда жюриюген адетге бла къылыкъгъа юйретиудю. Ол муратлагъа жетер ючюн, ойберни айтхан адам ол жашауда кёрген, тюбеген затларыны юсюнден хапарлагъанын эсге салады, шарт ангылатады.

Миллет фольклорда ойберле белгилеген темала кёп тюрлюдюле эм адамны жамауат жашауу бла чекленмей, аны юйюрге къылыгъын, халын кёргюзтедиле. Ойбер хар заманда да юйретиу магъанада къуралады, кергичилик, иш кёллюк, жан аурута билмеклик дегенча илишанла насыха бла ырысхы жетишимликге келтиредиле деп юйретеди. Кавказны халкъларында адет-тёмени къачан да сыйлы кёргендиле. Ол себепден миллет адамлада къонакъбайлыкъны, шуёхлукъну, бир бирни ангылай билмекликни юсюнден ойберле бютюнда кёп тюбейдиле.

Къарачай-малкъар фольклорда ойберле халкъны жашау-турмуш болумлада сынаун бирикдирип, ол сынауну жаз тил бла тёлюден-тёлюге ётдюредиле. Ойберле битеудуния фольклорда бла адабиятта эм эрттегили жанрладан бири болгъаны себепли, адамны эсинде унутулмай сакъланадыла, юйюрге, жамауатны арасында къалай жашаргъа, шуёхла эм жаула бла кесинги къалай жюриютюрге, дагъыда адет-тёре бла, дин бла байламлы низамгъа юйретедиле.

Алай бла, ойберле жамауатны хар айныу чагъында ниет жорукъланы бирге жыйып сакълайдыла. Кёп къыралланы миллетлери жашау сынауларын бир мардагъа келтирип, аланы ойберледе сакъларгъа итингендиле. Къарачай-малкъар миллет да ол сандады.

Бышында айтханыбызгъа таяна, къарачай-малкъар ойберлени тинтиу бусагъатдагъы къарачай-малкъар фольклорну бек къыйматлы жумушларындан бириди.

ЛОКИЯЛАНЫ Ж. М.,

*Къабарты-Малкъар Илму Араны Гуманитар тинтиуле
бардыргъан институтуну къарачай-малкъар
фольклор бёлюмюню кичи илму къуллукъчусу.*

«К сожалению, в нашей стране мы опять столкнулись с очень тяжким преступлением – убийством человека. Нарушено самое главное право – право человека на жизнь. Это еще связано с правом на распространение информации, потому что это журналист. Особенно больно осознавать, что убит молодой и очень перспективный телеведущий, у которого все было еще впереди. Это нас заставляет задуматься, насколько эффективна наша работа по защите прав граждан в нашей стране. Я уверен в том, что виновные в убийстве Геккиева будут изобличены и наказаны».

В. В. Путин

ХАЛКЪЫМ ДЕГЕН УЛАН

«Салам алейкум, юйге да игилик!» – деп, хар кюн сайын юйюбюзге къонакъ болуучу, замансыз дуниядан кетген телеведущий, журналист Геккиланы Казбекни юсюнденди мени бюгюн хапарым.

Геккиланы Казбек 1984 жылда 8-чи мартда КъМР-ны Басхан районуну Жанхотия элинде туугъанды. 2001 жылда школну алтын майдал бла бошап, Х.М. Бербеков атлы Къабарты-Малкъар къырал университетге кирип, аны да 2005 жылда къызыл дипломгъа бошайды. Кандидат диссертациясын да жазып, аны къорууларгъа хазырлана эди.

Анасы Нюржан эгиз жашларын ариу къылыкълы эм билimli адамла болургъа итиндиргенди. Аналары бюгюнлюкде

Орамға Геккиланы Казбекни аты берилген жыйылыудан

жашлары тауусхан Жанхотия элни орта школуну директору болуп ишлейди. Билимсиз адамгъа жашауда бек къыйын боллугъун ол къуру кесини жашларына угъай, башха сабийлеге да билдиреди. Атасы Бахат ишчи адам болгъаны себепли, эринчек болмазгъа, хар ишге заманында сюелип, ахырына жетдирирге кереклисин юйретгенди. Андан окъуна болур эди Казбекни алай иш кёллюлюгю, хар не ишни да юсюнде эрине билмегени, артха турмагъаны. Казбекни ана тилине да уллу суймеклиги бар эди. Ол университетде окъугъанында, тилни жорукълары бла байламлы статьяла да басмалагъанды.

2010 жылны 7-чи февралында ВГТРК-ны коллективине жангы адам келеди. Казбек биринчи кюнден окъуна, тюз ишлеп башлагъанлай, халаллыгъы, жумушакълыгъы, адеплилиги, намыслылыгъы, ариу къылыгъы бла кесин суйдюртген эди. Бек фахмулу, билимге жан атхан, бир ишден да артха турмагъан, тутхан ишин да айырмалы толтура билген адам эди.

Къысха заманны ичинде ол кесин фахмулу журналистча кёргюзтгенди. Хазырлагъан бериулерине сейирлик жигитле табып, магъаналы темаланы алып, аланы терен ачыкълап, хар ким да суйюп тынгыларча, къарарча мадарланы да хыйрланганды. Аны хар бериую да адамны эсинде къалырчады. Ол бир заманда да кишиге «угъай» демегенди «Жангылыкълада» ишлегенинде, ол терк-терк элlege бара тургъанды. Кеси да бериулен малкъар, орус тилледе да хазырлагъанды.

Тау элlege барып, фахмулу, ишлерин билген адамла бла тюбешип, аланы этген ахшы ишлерин халкыгъа ачыкъ этгенди. Кесини халкыны махтаулу эм ариу табийгъатын кёргюзтген Казбекни бек суйген ишлеринден бири болгъанды. Кёплени эслеринде къалгъан болур Казбекни Хабаздагъы Жетмиш чучурланы юсюнден бериую. Анда табийгъатны ариулугъун, байлыгъын ачыкъ кёргюзтгенди.

Жаш адамланы «Машук 2012» деген форумунда Геккиланы Казбекни проекти «Молодое перо Кавказа» грантны да кытады.

Мурдарлыкъ ишле нек болгъанларына кёп заманны ичинде жууап излейбиз, алай табалмайбыз. Бюгюн да ол соруу жашау-убузда магъаналы жерин алып турады. Къаллай ахшы жашыбызны кёзлерин жапханды кюйсюз заман. Фахмулу Казбегибиз да ол саннга къошулду.

Казбекни аты энди ёлюмсюздю. 7-чи мартда баш кюн Басхан районну Жанхотия элинде Казбекни алтын майдалгъа бошагъан школунда мемориал къанга орнатылгъанды. Анда Геккиланы Казбекни бла аны, бек суйген керти тенги Хубуланы Ахматны атлары жазылыпдыла. Экиси да, къырал жумушла-

рын толтура, ажымлы, замансыз дуниядан кетген жашладыла. Энди аланы атлары ёлюмсюздюле.

Дагъыда Жанхотия элде Школьный орамгъа Геккиланы Казбекни аты аталгъанды. Ол ишге элни адамлары уллу ыразылыкъларын билдиргендиле. Республикадан кёп адам ол кюн алайгъа келип, кёп ахшы сёзле айтхандыла, аллай адамы болгъан миллетге уллу махтау салгъандыла.

ЮНЕСКО Геккиланы Казбекни кесини усталыгъы ючюн жан берген журналистлени санына къошханды. ВГТРК-ны буйругъу бла 2013 жылда 11 декабрьде Казбекни атын жюрютген саугъа хазырланнганды. Ол а жаланда ишин билген, аны чырмаусуз толтургъан журналистлеге бериледи.

Казбекни юсюнден сёзюмю Байтуугъанланы Исмаилны назмусу бла бошаргъа сюеме.

ЖАТХАН ЖЕРИНГ ЖУМУШАКЪ БОЛСУН

Геккиланы Казбекге

*Таулу халкъны къара булут басханды
Таулу улан мурдар къолдан ёлгенде.
Казбегибиз, жолунг нечик къысхады!
Бушуу этди халкъынг, муну кёргенде.*

*Сен ажымлы жоюлгъан бир уланса,
Атанг, ананг – огъурлула, асылла,
Жюрекледе ариу жарыкъ къойгъанса,
Сёзюнг, нюрюнг мында бизге къалсынла.*

*Ышарыуунг кеталмайын бетингден,
Санга къарап, ёхтем болуп тургъанбыз.
Ачы кюннге бизни шагъат этдиле,
Биз ол кюнде ачы тирмен бургъанбыз.*

*Жарлы этди бушуу ата-анангы,
Жапсарыула жарап, жюрек эрirmi?
Сени киби кёрюмдюлю болгъанны
Жашау сакълай, къарыу эте билirmi?*

*Бир бек эртте кетесе да чарслагъа,
Жатхан жеринг болсун нюрлю, жумушакъ,
Жер юсюнде асламдыла тасхала,
Жаннет чыпчыгъы этсин сени Аллах.*

КЪУЛЧАЛАНЫ Раузат

«МИНГИ-ТАУНУ» КЯЗИМГЕ АТАЛГЪАН КОНКУРСУ

Малкъар литератураны мурдорун салгъан акъылман Кязимни 160-жыллыгына жоралап, «Минги-Тау» журналны редакциясы окъуучулары араларында конкурс бардыргъанды.

Аны излемлерине кёре, сабийле назмула, хапарла жазаргъа, тинтиу ишле бардырыргъа, суратла да ишлерге керек эдиле. Алагъа багъа бичгенле республикада белгили поэтле, жазыучула, журналистле, художникле болгъандыла.

Конкурс бошалгъандан сора, «Минги-Тау» журналны келечилери конкурсуна айырмалы ётген окъуучулары сауغبалап, алагъа жораланган жыйылыуну бардыргъандыла. Анга окъуучулары устазлары, аналары, ынналары да келгендиле. Аланы алгъышлардан алгъа «Минги-Тау» журналны баш редактору, КъЧР-ни халкъ поэти Додулары Аскер журналда басмаланган бу назмуну окъуду:

*Бийик сын ишлегенме, жарытады нюрча,
Ары элтген жолну ахыр да ханс басмаз.
Алай уллуду ол, къайдан да кёрюнюрча,
Александрий ташдан эсе – бийик аз-маз.*

*Угъай, саулай ёлмем, къальыр назмум, жаным да,
Къальыр хар не, суюмекликден хар не толса.
Сыйым алай жюрюр, къайтыр артха жайым да,
Жерде жаланда бир поэт къалгъан болса.*

*Уллу Русьда эсгерирле узакъ, жууукъ да,
Хар ким даражамы алай иги билир –
Кийик тунгус, тюзле досу къалмукъ да,
Ёхтем славян да, фин да сый берир.*

*Эсде къалырма – азатлыкъ ючюн кетеме,
Бу сур заманлада сезимлени жакълай,
Эркинликни жырларына эжцу этеме,
Аны ючюн ёлгенлени жырда сакълай.*

*Кёкден келген илхам, сабырма де, жууашма,
Жукъдан да къоркъмай, жукъ излемей ызынга.
Теллени арасына кирип, даулашма,
Махтау да, дау да – тенг санга.*

(Додуланы Аскер кёчюргенди)

Сора ол назму кимники болгъанын соргъанды. Сабийле олсагъат Александр Сергеевич Пушкинни чыгъармасын таныгъандыла.

– Ма бу назмуну Кязим жазса да, ол анга келишип къаллыкъ эди. Кертиси бла да, ол кесине аллай эсгертме ишлегенди. Аладан бири – сизни келгенигизди, аны чыгъармаларыдыла, сиз жазгъан назмуладыла, сиз ишлеген суратладыла. Иншаллах, быллай адамларыбыз болгъаны къадар аны эсгертмесине баргъан жолну ханс басмаз, ол не заманда да ариулай туруп. Сизни бла Кязим да ёхтемленир эди, – дегенди Доду улу.

Журналны редактору Байтуугъанланы Исмайыл а, конкурсну, анга къатышханланы ишлерини юсюнден да айтып, жарсыуун да жашырмагъанды. Ол: «Конкурсха аз школ къатышханды, тау эллени бары да бирден аны къолгъа алмагъандыла», – дегенди.

Жазыучу Шауаланы Хасан кесини насийхат сёзюнде Кязимни тилин билирге, аны окъургъа чакъыргъанды. «Мёчю улу халкъыбызгъа бюгюн да жарайды, энгта да айтыладыла аны сёзлери. Аны аты бла не къадар иги ишле этиледиле. Сиз аллай адамларыбыз болгъаны бла ёхтемленирге, тилибизни багъаларгъа керексиз. Тыш къыраллада окъуна сукъланадыла бизни тилибизге. Кязимни чыгъармаларын окъур ючюн, бери келип, малкъар тилге кёпле юйренгендиле», – деп, закыйни ма бу назмусун кёлден айтханды:

*Кюн чыгъады анда да, батады де,
Бай тахтада, жибекде жатады де.
Жарлы эсе, аны тангы – танг туююл,
Жилий-улуй, аман бла атады де.*

*«Ишлегенни – кёлю жарыкъ», – деген Кязим
Ишлегенни къыйынлыгъын кёрдю де.*

Къызгъан юзmez толтургъанда кѣзлерин,
Къарыусузгъа тилек эте, ёлдю де.

Къарыусузну душманы – кѣп, досу – аз,
Аллах да унутханды аны дерсе.
Ач кишини аят, зикир тойдурмаз,
Дин къардашым, халкъгъа себеп излерсе.

Мен жатарма киши жеринде узакъ,
Къабырымы сакъ жауунла жууарла.
Саула, сиз халкъыбызгъа болугъуз сакъ,
Азатлыкъны ёкюллери тууарла!

Сабийлеге заманларын къызгъанмай билим бериуде уллу иш тындыргъанлары, жазычуларыбызны, поэтлерибизни чыгъармалары бла терен шагъырейлендиргенлери ючюн, устазлагъа да уллу ыспас этгенди Шауа улу. Андан сора да жазычулары, поэтлени да терк-терк чакъырып, сабийле бла тюбешдире турурларын тилегендиле жыйылгъанла. «Сѣзсюз, китап ол игиди, алай окъуучу жазычу бла тюбешсе, ол бютюнда игиди», – дегенди дагъыда Хасан.

Шауаланы Хасан сѣлешип бошагъанлай, устазлары бла сабийлени саугъалагъан кезиу башланнганды. Додулары Аскер бла Шауаланы Хасан биринчи, экинчи, ючюнчю жерлеге тийишли болгъан окъуучулары саугъалагъандыла. Къаракъызлары Сафиятха, Мырзантамы Аминатха, Холамханлары Миланагъа, Чочайлары Бѣллагъа, Акъкъызлары Никиятха, Къадырлары Миланагъа, Жаппулары Каринагъа, Мамуколаны Асиятха, Рахайлары Алёнагъа, Холамханлары Миленагъа, Рахайлары Алинагъа, Аттоланы Залимге, Къартлыкъланы Алинагъа, Акъкъызлары Якубха, Нѣгерлары Самирагъа, Аналары Маринагъа «Минги-Тау» журналны грамоталарын, бюсюреу къагъытларын, Зумакъуллары Танзиляны, Додулары Аскерни бла Бѣппайлары Муталипни китапларын да бергендиле. Устазла да унутулуп къалмагъандыла, аланы да бюсюреу къагъытла бла атларын тапхандыла.

Ахырында уа сабийле Кязимни эм кеслери анга жоралап жазгъан назмуларын да кѣлден айтхандыла. Саугъаланганлары атындан КъМРни сыйлы устазы Чочайлары Нажабат сѣлешгенди. Ол «Минги-Тау» журнал школчулары араларында тюрлю-тюрлю конкурсла бардырып, аланы айныуларына себеплик этгенлери ючюн, бюрек ыразылыгъын билдиргенди. «Тилибизни, миллетибизни да даражасын кѣтюргенле Кязимча, Къайсынча, Керимча, Танзиляча адамладыла», – деп, аланы багъаларгъа, тилни сюерге чакъырганды.

ХОЛАЛАНЫ Марзият.

Суратла авторнудула.

«Минги-Тауну» келечилери бла конкурсха къатышханла

КЪУЛИЙЛАНЫ Хусей

Тенгле

– Сора арталлыда унамаймыды Тагаш? – Хотту Шоттугъа жазыксынып къарады. – Кёремисе аны! Ит, барып тохтагъан ит, къапхан кючюк. Уф-ф-ф!

– Алай кючюк деп бош айтама ансы, бек улуу парийди! Уф-ф-ф!

Шотту мудах кюлдю:

– Мен этмеген амал къалмады, бирден эки этдиралмадым! Эшек бузгъа тирелгенлей тирелди да, таланнган, бирда-бирда! Къатына иш да къоймады. Жашынг окъур орунуна кесин керексиз затлагъа бошлап айланады, – деп къойгъанды. – Аны башында окъуу туююлдо, къачан къатын алама да, кимни алама деп, лекцияларында манга чырт эс иш да бурмай, эки кёзюн къызладан алмай олтуруп тургъанды! Жаны-тини алагъа къарагъан бла, аланы марагъан болуп! Сора аны ючюнмю салайым мен анга экзаменине иги белги! Аперим, къызланы алапат суйгенинг ючюн деп! Угъай! Окъуп келсин! – деп, мени баштёбен этип ийгенди.

Шотту амалсыз ышарды:

– Сен, Хотту, ол ит бла шуёх ушайса да. Бир туберми эдинг ол начасха! Былай этип турма да, адам сёзню бир ангыла, бир хатер эт деп.

Хотту, къолун жаягъына тиреп, бир кесек сагъыш этди:

– Ахшы, Шотту! Ол шуёхум болгъанлыкъгъа, сен а тенгимсе! Татлы тенгим! Мен а тенгим ючюн къаядан секирикме, ийнан сен анга! Кесим ёле турсам да, тенгиме тап тюшюрюрге кюреширикме, анга иги болсун деп!

Шотту кёзлерин терк-терк къакъды.

– Ийнанама, Хотту! Сен да ийнан манга...

– Болду! – Хотту секирип къопду: – Не айтырыгъынгы билеме, Шотту. Билеме, ийнанама! Тюбейим ол антсызгъа. Мен Хотту туююлма, аны «хоу» этдирмесем! Не умут этеди ол, ахырысы? Кимди ол аллай бир! Патчахмыды? Угъай! Гинязмыды? Угъай! Къуллукъчумуду? Угъай! Сора кимди да? Университетде, бош, преподаватель кибик! Сора не? Аны ючюн деп энди кишини танымаймы турургъа керекди, терек ауарыкъ башына! Кёргенбиз аллайланы! Гынттылары уллуланы! Кёргенбиз, сынагъанбыз! Хоу, узакъгъа барыр ол гынттысы бла! Жууугъундан, тенгинден бир айырылсын да, киши капекге санамаз сылхырны! Гынттысы къайда къалгъанын билмей туруп, факъыр! Уф-ф-ф! – Хотту ахтынды. – Сора жашымы экзаменден къыстапмы ийгенди дейсе ол гылыу?

Шотту да ахтынды:

– Хау! Бир тары халпама да билмейсе, бар да окъуп кел деп, юсуне да алынып. Тюз тюйген этмеди ансы, ол манга этмегени кълмады деп, тарыгып келгенди жаш! Энди уа ол экзаменни бермесем, окъууумдан кыыстаргъа боллукъдула дейди.

– Мда... – Хотту жарсыгъан халда башын чайкъады. – Хатерсиз адамды Тагаш! Жукъну тергемеген, билмеген! Ол мени шуэхум болгъанлыкъгъа, мен кертини сюеме. Кертиси уа алайды. Ма, ол бизде жаш да жаратмайды аны, манга, кесим суйгенча, эс бурмайды деп. Манга да: «Окъу, окъу!» – дегенлей турады. Окъусам, ол ыспаслы болсун! Ким да салыр иги белги! Окъумай салсын дейме ансы деп, – Хотту биягъы башын чайкъады. – Мен халалжюрек а, жашымы университетге сала туруп, Тагашха ышанып эдим. Охо, кесибизни адамды, болуша туруп деп. Ол хатерсиз эшек а, болушур орунуна, обур къаршысына ёч деп, он бармагъын жашыма салып турады. «Окъу! Окъу! Билим ал!» – деп, къадалып. Да жашым окъугъан да этсе, билим да алса, Тагашны башымамы урама мен? Ансыз да берирле ол диплом кибикни! Уф-ф-ф!

– Алайды! Тюз айтаса, Хотту! Тюппе-тюз! – Шотту биягъы ахтынды. – Сабийлерибиз иги окъусала, неге керекди бизге Тагаш? Охо, жашлыкъларында бир кесек да булжусунла, бир кесек да солусунла, окъуу къачып кетмез деп жалынабыз анга ансы. Сатыпмы алады бу иги белгилени? Къыямамыды жашларыбызны зачёткаларын «бешледен» толтурургъа. Э-э-эх анаussyны, мен аны орунунда болсам эди...

Хотту кюлдою.

– Ай, сени билмейме, мен а, жууугъум, маркъа къозунгу да ашап, жашынга хазыр диплом тутдуруп эдим, ант этейим! Ма, хайырын кёр деп!

Шотту да ышарды.

– Мен а, къозунгу да кесинге кююп, алайлай берир эдим!

– Ийнанама, Шотту! – Хотту, алгъа атлап, Шоттуну къучакъларды. – Ай, тенгим, сенсиз болмайым мен! Сенича болсала уа кълалгъанла... – Хотту жилиямсырады.

– Тохтачы! – Шотту, Хоттудан айырылып, кёз кысыды. – Кемпинг юйде жокъду да?

– Жокъду? – Хотту кюлдою. – Анасын кёре кетгенди Тёбен элге.

– Сора эркинбиз! – Шотту ич хуржунундан коньяк шеша чыгъарды. – Бир къабарыкъ табарыкъмыса?

– Соргъан этесе! – Хотту Шоттуну аш юйге чакъырды. – Бери келчи, тенгим! Ток ургъанча этейик бусагъат, атамы жаны ючюн! Ол холодильникни ач!

Шотту мюйюшде холодильникни эшигин ачды.

– Пай, пай, пай! Аман кёзден кълал, гяур! – деп, кюлюп, Хоттугъа къарады. – Жёрмеле, сохтала, баш жарты, юч коньяк. Да къуралып турабыз да, таланган! Быллай закуска бла уа лагъым да ичейим, ант этеме!

Бир минутдан, омакъ стол да къурап, Хотту бла Шотту коньяк шешагъа жарашдыла.

Бир кесекден болгъан уппа-чуппадан толду.

– Ой, Хоттучугъуум!

– Ой, Шоттучугъуум!

– Ой, мен санга къор болайым!

– Ой, мен а санга-а-а!

– Мындан ары къарындашлабыз!

– Къарындашчыгъы-ы-ым!

Экинчи шешаны башлагъанларында, уппала-чуппала тохтап, тенгле мудах бет алдыла.

– Былай сагъыш этсек, адам не ючюн жашайды, не? – Хотту аллында рюмкасына къарады. – Тенгинге, жууугъунга бир хатер да этерик туююл эсенг, аны бир къууандырлыкъ да туююл эсенг, атангы башынамы жашайса? Э-э-эх!

– Алайды, ахырысы! – Шотту мугурайды. – Бир бирлеге къарасанг, ачыуунг келеди. Была не ючюн жашай болурла деп! Ма, сёз ючюн, Тагаш! Къалай осал адамды ол!

– Айтама да – ит! – Хотту рюмкасын сылады. – Аллай кимге да не игилик этерикди?

– Аны айтсанг а! – Шотту рюмкасын алды. – Келчи, бу аякъны кесибиз ючюн кётюрейик. Кесибизни халал жүреклерибиз ючюн! Не этейик, биз аллайбыз. Халалбыз, хурметлибиз, чомартбыз.

– Жаша! – Хотту, жарып, рюмкасын алды. – Бу баргъан жерге аурууталау бармасын! Агъыздыкъ!

Тенгле экинчи шешаны туюбуне жетдиле.

– Ай, анассыны, – Хотту ахтынды, – бизнича болсала уа башхала! Бизбиз, телиден туура хапар деп, жугъубузну жашыра билмеген, болгъанчыгъыбызны тышына тёкген.

– Айтма да къой! – Шоттуну биягъы мудах бет алды. – Ма мен. Мен, къыйынлы, ичимде жукъ тута билмейме. Къаргъа столбадан къычыргъанлай, «къаркъ» деп ичимдегин айтып иеме!

– Тюз кесинг кибикме, тенгим, – Хотту жилиамсырады. – Бу къурурукъ жүрекге не этейим?! Чырт бир хыйладан, амандан хапары жокъду.

– Мени уа? – Шоттуну жилиамукълары тёгюлдюле. – Мени жүрегими уа соргъан иш да этме! Ма бусагъатда жүрегинги чыгъар да бер десенг, къолунга тутдуруп къояйым. Тутдурайыммы?

– Ийнанам-а-а! – Хотту къычырыкъ этип жилиады. – Ой, биз халалжюрекле-е-е!

– Биз тюзбоюнла-а-а! – Шотту да Хоттугъа къошулду.

– Биз насыбыбыз къуругъа-а-ан!

– Биз ёксюзле-е-е!

– Биз таянчагъыбыз болмагъанла-а-а!

– Биз атылып къалгъанла-а-а!

– Биз...

– Тохтачы! – Хотту секирип къопду. – Биз не сарын салып олтурабыз былайда, кертда деп! Ёлюпмю къалгъанбыз? Угъа-а-ай! Алай а жара-

маз! Алыкъя биз... Мен бусагъат! – Хотту, муштухул чыгъып кетип, магнитофон алып къайтды. – Бусагъат, шуёхум, бир суюген тартыуум барды да, аны салайым да, жиягъанны унутуп, «Исламейге» учарса, атамы жаны ючюн! Ма!

Аш юйню ичи тартыудан толду. Хотту бла Шотту, терлегенлери да сууча бара, «осса, осса» деп, аямай аякъ бюге тургъанлай, Хоттуну юй бийчеси Майрус кирди.

– Уа-а-а, къара сен былагъа! – Майрус босагъада тохтады. – Была тепсейдиле, ойнайдыла, жашлары окъууларындан къыстала тургъанлары уа къулакъларына кирмей! Хотту, къулакъларынг сууурурукъ, неди бу ишинг? Бусагъатдан Тагашха къууул, аман бла къуууллукъ! Жашыбызны университетден къыстай турадыла!

Хотту, тепсегенни къююп, Майрусха аралды.

– Къалай? Бизникинми?

– Бизникин! – Майрус, жюрегинден тутуп, шинтикге ауду. – Бизникин! Бизники ючюн айтама ансы, мени ким бла да не ишим барды? Бизникин къыстайдыла-а-а!

– Тохта! – Хотту Майрусну къатына олтурду. – Сен жангылгъан этесе, жанчыгъым! Бизникин къыстамайдыла, Шоттуну жашын къыстай турадыла!

– Не Шотту? Не этеме мен сени Шоттунгу? – Майрус асыры ачулланнгандан къызарды! – Жашынгы оноун эт, Шоттуну къой да! Шотту къайнайды. Жашы окъумай къалса да, жарсымаз. Кесича бир ойдемез болур! Айымыса, ала аллайгъа юйренмейми къалгъандыла: атасы – оу, жашы – шау.

Эндиге дери тынгылап тургъан Шотту алгъа атлады.

– Эслеп сёлеширми эдинг, Майрус! – деп, бети агъарды. – Мен ангыламазгъа боллукъма!

– Атангы аман кёзюне! – Майрус тюп эринин чойюрдю. – Ангылама!

– Жетме аталагъа! – Шотту биягъы алгъа атлады.

– Сора не? Жетсе уа, не этериксе? – Хотту да алгъа атлады. – Не кесинги къайыраса? Кимсе сен?

– Сен а кимсе? – Шотту Хоттугъа бурулду. – Къайры кесинги къошаса, Гычы кесин сохталагъа къошханлай? Мен сени бла сёлешмейме бусагъатда.

– Мен а сени бла сёлешеме! – Хотту хыныракъ болду. – Не кертиге чамланаса? Терсми айтады Майрус? Сиз къачан адам болгъансыз? Сен школну окъуна бошайлмай къысталгъанынг унутханмы этгенсе? Жашынг да ма алай къысталыр!

– Алаймыса? – Шотту эшик таба тебиреди. – Алайса да?

– Алайма! – Хотту, алгъа чабып, эшикни кенг ачды. – Бар! Этеринги аяма!

– Ахшы! – деп, Шотту чыгъама дегенлей, босагъада Тагашха тюбе-ди. Тагаш, Шоттугъа да къарап, аш юйге кирди.

– Ма санга! Тага-а-аш! – Хотту, жарыкъ ышарып, Тагашны аллына чапды. – Къайданг чыкъдыңг, тенгим? Кел, маржа, кел! Хош кел! Аллай адет да болады да, юйюнге. Майрус бла мен а сени сагъына тура эдик бусагъатда. Тагаш да бир келмейди дей. Тансыкъ окъуна болгъанбыз деп, бир бирге аны айта тура эдик! Ёт бери, Тагаш. Майрус! Майрус, юйюнг къурумагъан, кёремисе ким келгенди! Хайда, маржа, хайда, сыйлар къайгъыгъа кир! Сал бери ненг бар эсе да!

Тагаш, жунчуууракъ да бола, алгъа атлады.

– Юйге да – игилик! Мен....

– Келгеннге да – игилик! – Майрус, Тагашны аллына чабып, къаты къучакълап, кюлдю. – Асыры къууаннгандан къучакълайма, айып этме, э жаш. Бу биздегини тенглеринде сенден суйгеним жокъду, ийнан сен анга! Э киши! – Майрус Хоттугъа бурулду: – Э киши, келепен таякъча сюелип турма да, Тагашны залгъа кийир. Мен а бусагъат, – деп, холодильникге атылды.

Хотту Тагашны билегине жабышды.

– Кел! Кел залгъа. Анда олтурайыкъ!

– Угъай, угъай! – Тагаш билегин Хоттудан ычхындыргъа кюрешди. – Мен, тюзюн айтсам, олтурургъа да келмегенме! Мен....

– Не хапарды ол? – Хотту Тагашны билегин иймеди. – Атамы жаны ючюн, иерик туююлме! Кел! – деп, Тагашны, зор-хор этип, залгъа тартды. Босагъада эндиге дери сирелип тургъан Шотту ызларындан тебиреди.

– Сен а къайрыса? – Хотту Шоттугъа терс къарады. – Сени уа ким чакъырды? Ташай!

Шотту абызырады.

– Да...

– Даны къой да, ташай! – Хотту Шоттуну эшик таба тюртдю. – Кет!

Шоттуну бети да къызарып, амалсыз болуп, Хоттугъа къарады.

– Сора олмуду манга тенглигинг? Олмуду къарындашлыгъынг?

– Базарда къарнаш-марнаш жокъду, шуёх, – Хотту ачы кюлдю. – Тагаш бла мени ич сёзюбюз барды. Сен а артыкъса, билдингми? Аны себепли уа, кет! Къуру былайдан!

Шотту, залгъа ётюп баргъан Тагашха къарады.

– Тагаш, мен....

Тагаш артха бурулду.

– О, Шотту, сенмисе, таланнган? Мен а сени кёрмей барама! Кел бери, не сирелесе алайда, юйюнге! Кел бери! Анангы къарындашын Таукъанны бизни районнга прокурор этгенлерин нек айтмагъанса, гяуур? Мен энди биле турама аны! Алгъышлайма, Шотту, бек алгъышлайма! Аперим! Аперим! Огъурлу болсун жууугъунгу къуллугъу! Жашынга да алгъышэтип, зачёткасына «беш» салып келе турама! Таукъаннга айтырса аны, Тагаш жашыма «беш» салгъанды деп. Охому?

Шоттуну эшик таба тюртюп баргъан Хоттуну ауузу ачылды.

– Не за-а-ат? Тохта, Таукъан прокурорму болгъанды? Ма санга иги хапар! – Хотту Шоттуну тюртгенин къоюп, къоюнуна къысды. – Да

Шотту, юйюнге, ауузунгда кьууутунгму бар эди, аны андан бери бизден несин жашырып тураса! Уппа! Уппа! Уппа! Тутдур, гяуур, тыкырынгы да! Адамса да – жерингдесе! Анангы кьарындашы кьулулукьгьа киргенине да махтанмай, бурунунгу ёрге да кётюрмей, гынттылы болмай тургьанынг ючюн, сау бол! Ёт залгьа! Ма ары төреге ёт! Тагаш, арлакьгьа турчу! Шотту кьарындашым алгьа ётсюн. Мен анга кьошханым жокьду, атамы жаны ючюн! Шотту ючюн жан берликме, айып этме.

Шотту жухун жыйырды.

– Угьай! Мен энди кьайда болса баштакьла бла олтура турлукь туйюлме! Сау кьалыгьыз! – деп, кетип тебиреди.

– Кьайры? Кьайры бараса-а-а? – Хотту типискиге кьалды. – Майрус! Майрус! Шотту кетип барады-ы-ы!

Майрус аш юйден кьарады.

– Да барма кьой! Не этесе да муну? Жолу – мамукьдан!

– Кьалай мамукьдан? – Хотту, Шоттуну кьолундан тутуп, Майрусха кьарады. – Таукьан прокурор болгьанды-ы-ы! Шоттуну анасыны кьарындашы! Эшитемисе? Шоттуну...

– Алай кьуралыгьыз Шотту да сен да! – Майрус чартлады. – Не анасыны кьарындашы хапарды ол? Бермезланы Таукьан болгьанды прокурор! Шоттуну жугьу да болмагьан!

– Керти? – Хотту Шоттуну ийди. – Мен а сейир этип тура эдим, ол ойдемезни ким этди прокурор деп! Тагаш! Тёрге ётчю! Шотту, ташай алайдан!

Тагаш, башын чайкьай, ётюп, стол артына олтурду.

– Мен башым кьуругьан а Шоттуну жашына «беш» салып келеме! Пу анассыны!

Хотту Шоттуну биягьы эшик таба тюртдю.

– Эй? Эшитмедингми ташай дегеними? Не тураса, ай кёрген эби-зеча! Кьуру!

Шотту, бир затла да мурулдай, босагьадан атлап, «зап» деп эшикни да хыны жабып кетди. Майрус кьолунда сай табагьы бла залгьа кирди.

– Эшитдигизми ол алапат хапарны, эйлары? – Майрус, табакьны столгьа салып, Хотту бла Тагашха бурулду.

– Шоттуну ана кьарындашын судия этгендиле. Шинтикланы Таукьанны! Тюз бусагьатчыкьда радио айтды.

– Не за-а-ат? – Хотту да, Тагаш да бир бирге аралдыла. – Судиямы? Пу анассыны! – Хотту Шоттуну ызындан атылды. – Шотту! Шотту! Кьайдаса-а-а! Кел бери-и-и! Ке-е-ел!

Кьоркьутхан

Элни ортасында ныгьыш. Ныгьышда кьартла бла, бир кьаум жаш олтурадыла. Хотту Шоттугьа кьарады.

– Алан, эй! Ол ёлген хапарынгы бир айтсанг а. Жашла эшитмегендиле аны.

Жашла, къулакъ салып, Шоттугъа жууугъуракъ кысылдыла. Шотту, Хоттугъа бурулуп, башын чайкъады.

– Ай, гяур, унутмай турамыса аны?

– Унутуп а! – Хотту кюддю. – Аллайны адам унутамыды? Айт муну, термилтип турма да!

Шотту ахсынды.

– Ахшы, айтайым. Алай, Хотту, санга бир сорлугъум бар эди.

– Да сор! – Хотту табыракъ олтурду. – Тынгылайма.

– Биз тенглебиз да? – Шотту Хоттугъа жютю къарады.

– Хау.

– Бирге ёсгенбиз да?

– Хау.

– Эки эгечден туугъанбыз да?

Хотту ачыуланды.

– Эй! Не сорууладыла была? Эндими билдинг кимледен туугъаныбызны?

Шотту ышарды.

– Тепме! Тепме да сорууларыма жууап бер. Эки эгечден туугъанбыз да?

Хотту да ахсынды.

– Уф-ф-ф! Хау! Хау! Хау! Тенглебиз! Ёсгенбиз! Туугъанбыз! Ыразымыса энди?

Шотту биягъы ышарды.

– Да тенгле да бола эсек, бирге да ёсген эсек, аладан да озуп, къарындашла да бола эсек, мен «ёлгенде», нек жилимагъан эдинг да?

Хотту «харх» болду.

– Тохта, анымы айтаса? Мен а, бу не соруулагъа къадалгъанды бюгюн деп, армау болуп турама! Да юйюнге ахшылыкъ, ёлген алаймыды? Былайда олтуруп, башымы къайната тураса да! Олмуду ёлгенинг?

Шотту жашлагъа къарады.

– Кёрюгюз муну! Муну ючюн сюйсенг – ёл, сюйсенг – къал! Сора биягъы Хоттугъа бурулду. – Да ол сагъатда сен мени саулугъуму билмей эдинг да! Одеядны юсюмден атхынчы керти ёлген сунуп тура эдинг да!

– Сунмай эдим бир зат да! – Хотту да жашлагъа къарады. – Эйлары, бу кимни алдаргъа кюреше болур эди? Хоу, сенден тели болума мен, ёлген бла сауну бир бирден айырмача! Солугъанынг паровоздан чыкъгъанча чыгъып, одеял къарынынгы юсюнде бир кётюрюле, бир тюше тура эди да! Олму эди ёлгенинг? Сен, жууугъум, Гонай кызын, юй бийченге айтама, алдагъанлыкъгъа, мени хазна алда. Ол сен алдарыкъла энди тууарыкъдыла, жууугъум!

– Ётюрюк айтма! – Шотту да кюддю. – Солумай эдим. Одеяд да юсюмде бек тынч тура эди. Солуууму тыйып тура эдим.

– Хоу, тыйып тура болур эдинг? Турчу бусагъатда тыйып! Ёчешеме, эки минут турсанг!

Ныгышдагыла кюлдюле. Жашладан бири Шоттугъа айланды. – Шотту! Айтчы ол хапарны. Биз Хотту бла сени ушагыгыыздан бир зат да ангыламай турабыз.

– Ахшы, – Шотту табыракъ олтурду. – Къоярыкъ тюйюлсюз, къарайма да. Айттайым. Тынгылагъыз.

Бир кюн Гонай къызы бла юй бичеме айтама, атына кемпир деучюме, бир кюн кемпир бла мен сёз болабыз.

Шотту ышарды.

– Нек болдугъуз деп сорсагыыз а? Шорпаны тузу жокъду деп мен, барды деп ол.

– Эй, дейме мен, кемпирге терс къарап, сени бу даулашыргъа сюйген адетинг не болур, ахырысы? Сен мени жукъ да ангыламагъан телчикгеми санайса, не? Хантны татыуун а ангылай болурма да, бирда кьюруса да!

– Ангыламайса! – дейди кемпир. Бир тары халпама да ангыламайса. Мен бу шорпагъа ууучум бла бир туз атханма! Андан да кёп атып, сора туз бёрекми этейим энди муну? Хантда тузну ангыламагъан жаланда акъылдан кереклиди, билдингми!

– Билдим, аны уа тюппе-тюз айтдын, сау къаллыкъ! Ангыламагъанны да, кереклини да кёребиз былайда! «Зыст-зыст» этип турма да, тузну узатчы бери!

– Узатмайма!

– Нек?

– Хантны тузу барды!

– Жокъду!

– Барды дейме да!

– Мен а жокъду дейме!

– Жокъ бол, аны тузу болгъанда!

– Ой! – дейме да, онг жаныма жабышама. Кемпир тюрслеп къарайды.

– Не болду?

– Жюреги-и-им!

– Алай онг!

– Жюреги-и-им!

– Алай кюрал!

– Жюрегим чанчады-ы-ы!

– Ётюрю-ю-юк!

– Тохтай турады-ы-ы!

Кемпир кюледи. Мен ачыуланама.

– Не ачыласа, бишген баш кибик?! Санга кюлкю болгъанлыкъгъа.

Ой! Ай! У-у-у!

– Тыйыл! – Кемпир дагыда кюледи. – Жюрек сол жанындады, тели! Алдай эсенг да, бир зат билип алда!

– Алдамайма! – Мен биягы ачыуланама. – Жюрек аууруп башласа, алгъа онг жанынг билдиреди, билдингми? Бар, дохтургъа сор!

- Керти? – кемпир кюлгенин тохтатады.
– Кеппе-керти, – Мен, ынычхап, аш юйден кючден чыкыгъанча этип, барып тѣшегиме ауама. Кемпир арсар-арсар ызымдан келеди.
– Эй? Нек тѣнгерединг?
– Эшта мен ѐле болурма, – дейме къарыуусуз аууаз бла, – тюкени-бизни жашыбызгъа берирсе.
– Угъай! – кемпир башын чайкъайды. – Къызыбызгъа берликме.
– Мен а жашыбызгъа дейме!
– Мен а къызыбызгъа дейме!
– Эй, дейме мен биягъы, менми ѐлеме, сенми ѐлесе, ахырысы!
– Сен суйсенг – ѐл, суйсенг – къал, тюкени уа къызыбызгъа берликме, – дейди кемпир.
– Мен сени жугъунга да ийнамайма! Ёхчеге этесе!
– Алаймыса?
– Алайма!
– Алайса да?
– Аппа-алайма!
– Ахшы, алай эсе, бир къагъыт бла къалам берчи.
– Нек?
– Осуятымы жазама!
– Къоп да ал.
– Мен ауруп, ѐле турама, къалай «къоп да ал»?
– Ма алай, къоп да ал!
Кемпир аш юйге ташаяды. Мен къобама да, къагъыт да къалам да алып, бир затла жазама. Сора къагъытны кемпир кѣроча столгъа салама.
– Эй, кемпир?
– Не этесе? – кемпир аш юйден чыгъады. – Не болгъанды?
– Ёлеме!
– Ийсагъан!
– Ёлеме дейме!
– Аллай насып къайда!
– Жюрегим ауруйду!
– Жаншама!
– Тохтай турады!
– Тохтай береди!
– Тохтады-ы– ы! – Мен артха ауама да, кѣзлерими къысама. Бир минут ѳтеди, къымылдамайма. Эки минут ѳтеди, къымылдамайма. Ючюнчю минутда кемпир типискиге къалады
– Оу кюнюм, мен жарлы! – деп, къычырып, бетиме ийиледи. – Керти окъуна къатгыпмы къалды бу? Оу, мени тилим къурусун! Оу, мени мыйым суусун! Кырты этдим да къойдум ишни! Киши? Э киши? Шотту? Шоттучукъ! Эшитемисе, эй?
Мен къымылдамайма. Кемпир бетиме жууугъуракъ ийилип тынгылайды. Мен солууму тыяма. Кемпир сарын салады.
– Битгенди-и-и! Жамауат! Чабыгъыз бери-и-и!

Шонай кьоншубуз чабып киреди.

– Не болгъанды? Не хахай-кычырыкъды бу, Гонай кызы? Кычырыгъын орамны толтурду. Къатыгъыз бла ётнуп бара эдим да, сени кычырыгъынгы эшитип келеме. Не болгъанды?

Мен кемпирден жашыргын Шонайгъа кёз кысама. Шонай манга къарап, терк окъуна ангылап, кюллюгюн кючден тыяды.

– Сора билмегенча этип, кемпирге айланады.

– Шотту уа не тёнгерейди? Къымылдамай болур дейме! Не болгъанды мынга?

– Сорма-а-а! – Кемпир сарын салады. – Сормай кьой анга болгъан-ны-ы-ы, э жа-а-аш! Оу болду, шау болду! Сен кёп жаша-а-а! Ма, къарачы болгъанына, – деп, кемпир Шонайны мени ундуругъум таба тюртеди. – Кёремисе, э жаш, болгъанын?!

Шонай, манга къарап, тнуп эринин чайнайды.

– Мда... Кампец! Кёлюнгю къатдыр, Гонай кызы, – деп, кемпирни кьолун кысады.

Кемпир биягъы сарын салады.

– Оу мен жарлы, мен харип! Оу мен насыпсыз, мен... сора Шонайгъа бурулады.

– Керти ёлгенмиди?

– Сёзсюз! Кёрмеймисе узун тнющуп тургъанын? – Шонай столда кьагъытны алады. – Бу а неди?

– Тутчу былай! – Кемпир Шонайдан кьагъытны сермеп алып окъуиду: «Гонай кызы! Энди ийнандынгмы ауругъаныма? Шотту.»

– Ийнандым, харип, ийнандым! – Кемпир кьургъакъ кёзлерин сюртеди. – Уф-ф-ф! Бу кьургъанладан а жилимукъму чыгъарыкъды кереклиде! Уф-ф-ф! Шонай, э жаш? Энди уа не этебиз?

– Да не этериксе, – Шонай манга къарайды. – Асыраргъа керекди.

– Тюз бусагъатдамы?

– Да не созуу барды? – Шонай бетиме одеялны атады. – Боллугъу болду. Энди сүйсенг – соз, сүйсенг...

– Дохтурну чакъырырмы эдик? – Кемпир Шонайгъа къарайды.

Шонай ахсынады.

– Ай, харип, Гонай кызы, дохтурну саулагъа чакъырадыла, бу а... Бу дохтурлукъдан чыкыгъанды. Юйде спирт атына жукъ бармыды?

– Хау, – кемпир аш юйге тебирейди. – Алай тохта! Не этесе спиртни уа, э жаш?

– Да бу жатханны бетин жууайым.

– Спирт бламы?

– Не спирт бла, неда аракы бла, – Шонай менден одеялны атады. – Дезинфекция. Чибинле кьонмазча бетине! Бар! Бар, бир шеша келтир. Ммм... бир кьабарыкъ да ала кел!

Аш юйге тебиреп бара тургъан кемпир, сейирсинип, босагъада тохтайды.

– Кьабарыкъ а кимге? Ёлгенгеми?

– Манга! – Шонай башын чайкъайды. – Быллай тели нексе харип, Гонай кызы! Манга дейме. Эрттенли тилимде сууум жокъду. Мен да муну къатында сойланырма деп къоркъама. Бол терк!

– Бусагъат! – Кемпир муштухул аш юйге ташаяды. Мен тѣшекде олтурама. – Уф-ф-ф! Тунчугъуп къала эдим да, таланнган!

Шонай кюледи.

– Да тунчугъурса, кеси кесинге быллайла эте турсанг! Неди бу этгенинг?

– Кемпир бла сѣз болгъан эдик да, аны бир къоркъутайым деп, – мен эшикге къарайма. – Келе болур. Мен ълдюм!

Мен биягъы тѣшекде сир къатама. Шонай одеялны юсюме атады.

– Къымылдама!

Кемпир кьолунда да бир уллу сай табагъы бла киреди. Табакъда – жѣрмеле, эт, сохтала, эки шеша аракы. Кемпир табакъны столгъа салады.

– Кѣлунге жукъ келмесин, Шонай, алай Шоттуну харип, бети бу табакъча бирди да, бир шеша жетмез деп, экисин алгъанма! Не дейсе анга?

– Аламат! – Шонай кьолларын бир бирге ышыйды. – Тюппе-тюз этгенсе, аперим! Саппа-сау бол да кьал, эгечим! Бек акъыллы иш этдинг бу жол а! Энди сен бизге кьууул да, Майрусну алып кел. Ол мында керек боллукъду. Мен а бир зат къабайым да, бу жатханнга да бир зат уртлатайым... эсе да бу жатханнга да къарайым. Хайда, бар! Терк бол! Къымылда! Майруссуз бери къайтма, эшитдингми? Сызыл!

– Бусагъат! – Кемпир мукъут-туман болуп учады. Шонай рюмка къайгъыгъа киреди. Эки рюмка да табып, одеялны юсюмден атады. –

Къоп бери! Артда сойланырса харам мыллык кибик! Бир зат жалайыкъ!

Шонай рюмкалагъа аракы кьуяды. Мен биягъы тѣшекге олтурама.

– Кемпир келип кьалса уа? Сизни юйге былайдан эки атлам, – мен къайгъылы эшик таба къарайма.

– Къоркъма! – Шонай рюмкасын алады. – Майрус юйде жокъду. Базаргъа кетгенди. Юй бийченг аны келлигин сакълагъынчы заманыбыз ой-ой-ой! Бас!

Биз рюмкаланы кьаплап, жѣрмелеге жарашабыз. Эшик кьагъылады. Мен эрлай тѣшекге ауама. Шонай, терк окъуна одеялны юсюме атып, рюмкаланы букъдурады. Хотту киреди. Шотту ныгъышда олтуруп тургъан Хоттуну кѣргюзтдю. Ма бу. Киреди да ундурукъгъа аралады.

– Кимди бу мында сойланнган а? Шоттумуду?

Шонай мудах бет алады.

– Хау. Ауушуп кьалгъанды.

– Эй-а?! – Хотту ундурукъ таба атлайды. – Керти? Харип а. Тохтачы, бетине бир къарайым деп, одеялны юсюмден атады. Мен тѣзалмайма да, кюлеме да иеме. Хотту Шонайгъа къарайды. – Ай, ант жетмесин сизге! Энди уа не кьурай турасыз, биягъы сиз? Неди бу ишигиз?

– Былай-былай, – дейди Шонай, кюле-кюле. – Гонай кызын кьор-кьута турабыз. Олтур столгъа. Шонай, рюмкаланы чыгъарып, ючюнчю рюмка да кьошуп, аракъыдан толтурады. – Бу баргъан жерге ауруу-талау бармасын! Агъыздыкъ!

Шотту биягъы ышарды.

– Къысхасы, биз шешаланы да къантарып, Хотту жырлай, мен тепсей, Шонай да кьарс ура тургъанлай, кемпир бла Майрус ёпге солуу этип жетедиле.

– Ма, э кыыз жарлы, Майрус, бу факъыр... – деп, кемпир Майрусха аны айтыр-айтмаз мени тепсей тургъанымы кёреди да, «ах» дейди да, ауады да къалады. Ма санга къауагъа! Чабабыз кемпирге. Мен терк окъуна бетине суу къыяма, Шонай а ауузун ачады да аракъы къуяды. Кемпир чачыгъады да кёзлерин ачады. Ачады да мени кёреди.

– Шоттучугъу-у-ум? Саумуса?! – дейди да, кёзлеринден «шырр» деп жиямукъла къуюладыла.

– Саума, сау! – Мен кемпирге гурушхалы къарайма. – Ий, сен «ёл-генимде», бир жиямукъчукъ да тапмай, саулугъумда бу къадарны къайдан тапдың? Не эсе да бек сейирди бу иш, къарайма да. – Кемпир къобады. – Къууаннгандан жияйма, тели! – деп, Майрус бла Шонайгъа къарайды. – Асыры къууаннгандан, ийнаныгъыз!

Шонай бла Майрус бир бирге къарайдыла. Майрус тюп эринин къысады. Хотту ортагъа киреди.

– Тюз айтады юй биченг – деп, манга къарайды. – Керти айтады. Адам къууанса, жиямукълары келеди.

– Жарсыса уа? – Мен Хоттугъа тюрслеп къарайма. – Ммм, – деп жунчуйду Хотту, сора стол таба атлайды. – Жарсыса да, келе болурла, ммм... кьойчугъуз аны! Олтурчугъуз столгъа!

– Аны айтсанг а, э жаш! – Кемпир, шинтиклени столну тегерегине тизип, манга айланады. – Не жарсыу-марсыу хапарладыла была? Сауса да, сауса! Бу концертлени кьой да, кьонакъланы сыйлачы! Артда ёле-тириле турурса! Олтуругъуз, – деп, аш юйге кетип, терк окъуна къайтады. Кьолунда – эки шеша. – Шоттучугъуму сау болгъанын жууабыз! Жууукълашыгъыз! Биз столгъа жарашабыз. Дунияны алгъышлары башланадыла.

Шотту кьопду.

– Ма, хапарым! Хайдагъыз, ингир болду, малгъа къарар заман жетди. Мен кете барайым. Сау къалыгъыз, – деп, Шотту юйю таба тебиреди.

Балқар елінің Халық ақыны, Горький атындағы РСФСР
Мемлекеттік сыйлығының, ҚБАССР сыйлығының иегері,
Нальчик қаласының Құрметті азаматы
Танзиля Зумақұлова – 85 жаста

Аяулы Танзиля Мұстафақызы!

Сізді бауырлас Балқар халқы ғана емес, күллі түркі халықтары поэзиямыздың патшайымы, аяулы перзентіміз деп біледі. Сыршып лирикаңыздағы нәзік сөзім мен терең ой тоғысы жан дүниемізді байытып, өмірге деген құштарлықты арттырар көркем өлем. Қазақ халқы, туысқан бауырлас халықтар қастер тұтар өсыл текті болмысыңызбен, ұлтыңызға деген мызғымас махаббатыңызбен өлем әдебиетінде өз қолтаңбаңызды өшпестей етіп қалдырдыңыз.

Ұлт руханияты үшін өткен еңбегіңіз, қажыр-қайратыңыз, салмақты, сабырлы қалыбыңыз өзіңізден кейінгі жас буын қаламгерлер мен әр ұлт перзенттері үшін кісіліктің үлгісі.

Тұтас түркі әдебиетіндегі асқар биікке осынау бекзаттық, тектілік сынды салықалы қасиеттеріңізбен жетіп отырсыз. Қолыңыздан қаламыңыз түспей, әдебиетіміз үшін әлі де үлес қосып келесіз. Қаламгерліктің ауыр да болса абыройлы жүгін үлкен азаматтықпен арқалай білдіңіз.

Құрметті Танзиля Мұстафақызы!

Қазақстан Жазушылар одағы басқармасының хатшылығы, Қазақ жұртындағы барша қаламдас әріптестеріңіз Сізді кісіліктің кемел шағы саналатын 85 жасқа толған мәрейтойыңызбен шын жүректен құттықтайды! Әдебиет үшін төккен теріңіз бен еңбегіңіздің нәтижесі ғасырдан ғасырға жетіп, болашақ ұрпақтың бағдаршысы болсын! Сізге толағай табыстар тілейміз!

Құрметпен,

Ұлықбек Есдәулет,
Қазақстан Жазушылар одағы
басқармасының Төрағасы

БАШЛАРЫ

ПРОЗА

Рафис КУРБАНОВ. Ата журт. <i>Роман</i>	2
ЖУЛАБЛАНЫ Юзейир. Хапарла	75
УЛЛУБАШЛАНЫ Саният. Хапарла	82
Исмаил БЕЙ. Хапарла	88

ИЛМУ АДАМЫ

УЛАКЪЛАНЫ Махти. Устаз, ишчи нёгер, тамата къарындаш. <i>Статья</i>	95
АТАБИЙЛАНЫ Асият. Толгъурланы Зейтунну «Акъ жыйрыкъ» деген романында мифология ызны ачыкъланыуу. <i>Статья</i>	98

АЛАН МИФЛЕ

ЁЛМЕЗЛАНЫ Мурадин. Нартия. <i>Статья</i>	105
Мифле	108

КЯЗИМ – ЁМЮРЛЮКНЮ БЕТИ

ДОДУЛАНЫ Асият. Россейни илмула академиясыны Архивинде Кязимни назмусу табылгъанды. <i>Статья</i>	154
Наталья БАЛЬЖАТОВА. Документы Управления Центрального Государственного архива Архивной службы КБР о Кязиме Мечиеве. <i>Статья</i>	164
ШАУАЛАНЫ Хасан. Кязимде кьонакъда. <i>Очерк</i>	171

ПОЭЗИЯ

АХМАТЛАНЫ Танзиля. Назмула	179
ЖАШУУЛАНЫ Темирлан. Назмула	185
САЛПАГЪАРЛАНЫ Мусса. Назмула	189

ИЛМУ БЛА АЛИМ

ЛОКИЯЛАНЫ Жаухар. Къарачай-малкъар фольклорда ойберлени жанр энчилиги эм тинтилиу амаллары. <i>Статья</i>	196
---	-----

ЖАШ КЪАЛАМЛА

КЪУЛЧАЛАНЫ Раузат. Халкъым деген улан. <i>Очерк</i>	201
---	-----

КОНКУРС

ХОЛАЛАНЫ Марзият. «Минги-Тауну» Кязимге аталгъан конкурсу. <i>Статья</i>	205
--	-----

ЧАМХАНА

КЪУЛИЙЛАНЫ Хусей. Чам хапарла	210
«Минги-Таугъа» келген кьагъытладан	222

МИНГИ-ТАУ / ЭЛЬБРУС / № 6 (208)

*Литературно-художественный
и общественно-публицистический журнал*

На балкарском и русском языках

Учредитель

ГКУ «КБР-МЕДИА»

Журнал зарегистрирован Управлением Федеральной службы по надзору
в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций
по Кабардино-Балкарской Республике
ПИ № ТУ07-00128 от 11 января 2018 г.

Компьютерная верстка *А. С. Бозиевой*

Корректор *А. Х. Жабоева*

Художник *В. К. Баккуев*

Подписано в печать 05.12. 2019.

Выход в свет 27.12. 2019. Формат 60 x 90 ¹/₁₆. Бумага офсетная.

Гарнитура Times New Roman PS MT. Печать офсетная. Усл. печ. л. 14, 00.

Уч.-изд. л. 12,5. Тираж 1810 экз. Заказ № 277. Стоимость одного номера
по подписке через ФГУП «Почта России» – 34,73 руб., за 6 мес. – 104,19 руб.

В розницу цена свободная.

Адрес редакции, издателя: 360000, КБР, г. Нальчик, пр. Ленина, 5.

Отпечатано в полном соответствии с качеством
предоставленных диапозитивов

Отпечатано в типографии «Печатный двор»,
г. Нальчик, ул. Калюжного, 1

**«Минги-Тау» журнал келмей къалгъанына почта жууаплады.
Тел.: (88662) 42-11-75**

*Редакция авторла бла къагъыт байламлыкъ жюриютмейди. Къол жазма-
лагъа кесамат этилмейди, ала ызларына къайтарылмайдыла. Басмаланган
затланы авторларыны оюмлары бла редколлегияны кёз къарамы бирча бол-
мазгъа боллукъду. Мында чыкъгъан материалланы башха жерде басмала-
гъанда, была «Минги-Тау» журналдан алыннгандыла деп чертген борчду.*

АХМЕТ АЙИК

Ахмет Айик – кырачайлы тюркю – 1938 жыл 31 мартда Тюркню Эскикёй шахарында туугъанды. Юйорюнде алтынчы сабий эди. 1939 жылда жер тепгенде, ол кыарындашларындан бла эгечлеринден төртюсюн тас этеди. Тогуз жылдыгындан бери тутушуу бла кюрешеди. 1970–1978 жыллада Тюркню тутушуу Федерациясыны президенти болгъанды. 1980 жылда тутушуу бла байламлы Фонду кыурагъанды. 1993 жылда аны президентине айырылады. 1996 жылда уа жангъдан ол Федерацияны президентине айырадыла. 1998 жылдан бери FILA-ны директорларыны советини члениди. 2000 жылны ноябрь айындан ол кыулукъдан кетеди.

Ауурлукълары 97 кг. дери жетген гёжефлени арасында Мехикода Олимпиаданы чемпиону (1968); Токиода Олимпиадада экинчи жерге тийишли болгъанды (1964); битеудуния чемпионатны эки кере чемпиону (1965; 1967); битеудуния чемпионатны кюмош майдалын алгъанды (1966); эки кере Европаны чемпиону (1967; 1970); Европаны чемпионатыны кюмош майдалын алгъанды (1966); он кере да Тюрк кыралны чемпиону болгъанды.

ЭЛБРУС МИНГИ-ТАУ

Редакцияны телефонлары:

42-23-40, 42-76-52, 42-40-29, 42-38-66, 42-76-19

Адреси:

360000, г.Нальчик, пр.Ленина, 5 «Минги-Тау»,

www.journals.smikbr.ru; mingitau@mail.ru

Индекс 73910

АХМЕТ АЙИК
Олимпиаданы чемпиону